

ÉTKEZŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > Diákmozgalom és elhárítása 1969-ben-----Rainer M. János
- > Magyar–délszláv együttélés Garán és az állambiztonság----Vukman Péter
- > Straub F. Brunó állambiztonsági beszerzése-----Orosz Ferenc

= 2025 = 01
////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Lengyel Eszter*
Pap Péter István
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Joó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: Budapest XIV. ker., Stefánia (Vorosilov) út, Petőfi-kollégium, történezhallgatók a könyvtárban, 1949 (Fortepan / Kovács Márton Ernő).

Szövegközi fotók: Válogatás az ÁBTL és a Fortepan archívumából.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ÁBTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Bevilágítás ===

VUKMAN PÉTER

„...volt már zsidó kérdés és sváb kérdés és most következni
fog a szláv kérdés”
Magyar–délszláv együttélés Garán az állambiztonsági iratok
tükrében (1945–1956). 7

EÖRSI LÁSZLÓ

„Amin én keresztül mentem, egy írónak egész életére ihletet adna”
Gömbös Sarolta a 20. század viharában 27

OROSZ FERENC

Biokémikus, akadémikus, „Kutató”
Straub F. Brunó és az állambiztonsági szolgálat. 53

RAINER M. JÁNOS

Diákmozgalom és elhárítása 1969-ben
Egy elveszett dosszié rekonstrukciója. 77

HORVÁTH JÁKOB JÁNOS

A szovjet „hírigény” szolgálatában, avagy Őry Huba állambiztonsági
megfigyelése (1959–1985) 95

=== Szemle ===

SZILÁGYI GÁBOR

Voltak a győztes élcsapat 123

KATONA KLÁRA

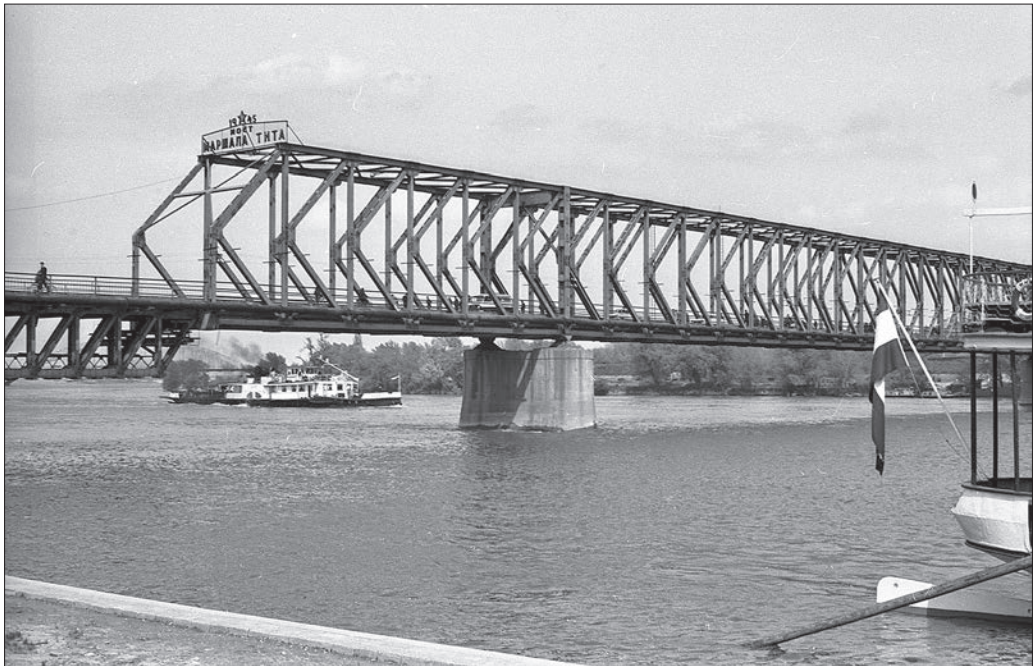
Iránytű ifjú történészeknek. 135

Előtérben egyenruhában Josip Broz Tito,
ekkor a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság
miniszterelnöke és külügyminisztere.
Belgrád, Szerbia, 1946.

Fortepan /Laborcz György

= Bevilágítás =
////////////////////////////////

Duna-part, Tito marsall híd. Újvidék, 1965.

Fortepan /Hunyady József

===== Vukman Péter =====

/// „...volt már zsidó kérdés és sváb kérdés és most következni fog a szláv kérdés”

**Magyar–délszláv együttélés Garán az állambiztonsági
iratok tükrében (1945–1956)**

Garát, a Bajától 15 km-re keletre, a mai magyar–szerb országhatár mentén fekvő települést az 1940-es évek elején még többségében németek lakták. A második világháborút követő népességmozgások (a német nemzetiség kitelepítése, magyarországi és csehszlovákiai magyarok áttelepítése, valamint a Délvidékről elűzött, elmenekült vagy áttelepült magyarok beköltözése) alapvetően változtatták meg a község etnikai viszonyait, a legjelentősebb nemzeti kisebbséget immáron a délszlávok (horvátok, bunyevácok) alkották. Jugoszlávia közelsége, a titói Jugoszlávia megnövekedett presztízse a garai délszlávok önbizalmát is megerősítette, és 1945-öt követően domináns helyi pozíciók megszerzésére törekedtek, miközben a jugoszláv vezetés egészen 1946 tavaszáig lebegtette a térség (az úgynevezett bajai háromszög) megszerzésére irányuló törekvéseit. 1948 nyaratól, a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásával összefüggésben a garai délszlávok helyzete is megváltozott: nemzetiségük miatt domináns pozícióból Tito potenciális ötödik hadoszlopává váltak.

A település etnikai sokszínűsége, valamint a magyar–jugoszláv államhatár közelsége az 1950-es évek elejére állambiztonsági szempontból felértékeltek a bajai háromszög falvait, azokra sorra objektumdossziékat nyitottak. A Garára vonatkozó dossziét 1950 augusztusában nyitották, 1957. február 17-én történt lezárásáig három kötetre és mintegy 1500 oldal terjedelembre duzzadt.¹ A kötetekbe néhány, a helyi

1 = = A bajai háromszög falvaira összesen mintegy negyven dossziét nyitottak. A Garára nyitott objektumdossziék jelzetei: ÁBTL 3.1.5. O-9556., O-9556/1. és O-9556/2. Terjedelmét tekintve a Hercegszántóra nyitott dossziék még ennél is vaskosabbak, több mint 2 ezer oldalt tartamaznak. ÁBTL 3.1.5. O-9553., O-9553/1., O-9553/2., O-9553/2a és O-9553/3.

németek kitelepítésére vonatkozó, 1945–1946 között keletkezett irat is bekerült, de zömmel 1948 tavaszától kezdve tartalmazza a helyi délszlávokra vonatkozó hangulatjelentéseket, környezettanulmányokat, a megbízhatatlan személyekről készített jellemzéseket. Habár az iratok nagy többsége a helyi délszlávokhoz, jugoszláviai kapcsolatokkal rendelkező egyénekhez, vélt vagy valós jugoszláv kémekhez, ellenséges elemekhez köthető, azokból a kollektivizálási kampányok helyi lépései is kibontakoznak. Jelen tanulmányomban az objektumdossziék alapján azt vizsgálom, hogy Garán, a bajai háromszög egyik határ menti, multietnikus településén miként hatott az ott élő délszlávokra a második világháborút követő magyar–jugoszláv kapcsolatok hullámozása, miként befolyásolta ez mindennapjaikat, a határral kapcsolatos képzeletüket, identitásukat és a többi nemzetiséggel kapcsolatos viszonyukat, és mindez miként jelenik meg az állambiztonsági iratokban.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött iratok ugyanakkor sajátos forráscsoportot képeznek. Az ügynökiratokon, jelentéseken sok esetben érezhető a felülről elvárt nyomás és a megfelelni akarás kényszere vagy éppen az ideológiai azonosulás vágyából fakadó torzító hatás.² A Garára (és a bajai háromszög többi falvára) nyitott objektumdossziékban ez abból a szempontból különösen is érvényesül, hogy az információk forrásai legtöbbször a helyi lakosság (sok esetben hallomásból származó) értesülései, állításai voltak, az informátorok vádaskodó, ismerőseiket az állambiztonság előtt negatív színben feltüntető kijelentései mögött meghúzódó személyes motivációiról semmit sem tudunk. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy az ÁVH figyelmét elsősorban a feszültséget keltő információk érdekelték, azokat az informátorok és ügynökök fel is nagyíthatták, miközben annak, hogy esetleg a lakosság többsége békében élte mindennapjait, nem volt hírértéke. Így a fenti feszültségekről szóló beszámolók felülreprezentáltak is lehetnek. Gyakran valójában azt tudjuk megragadni, hogy a hatalom helyi emberei és kiszolgálói – az országos folyamatok és az egyéni motivációik hatására – miként látták és miként láttatták a helyben végbemenő folyamatokat, egy-egy adott személy vagy közösség tevékenységét.

= = „...nem akarok magyar szót hallani, elég volt ebből a fanyelvből” – Magyarok és délszlávok Garán (1945–1948)

Garán a népszámlálások adatai szerint 1910-ben 4087 fő, 1941-ben 4473 fő, 1949-ben 4540 fő lakott.³ A 20. század elején még közel kétharmados többségben a németek voltak, őket a délszlávok követték: anyanyelv szerint 1910-ben 2749 helyi lakos németnek, 1207 személy bunyevácnak, 122 személy magyarnak vallotta magát. 1941-ben a településen anyanyelv szerint 2709 németet, 1042 bunyevácot és 5 horvátot,

2 = Gyarmati–Szabó (szerk.), 2008; Gyarmati, 2012.

3 = A népszámlálási adatokra: *A magyar Szent Korona*, 1912: 176–177.; MTNEA; Fehér, 1983: 539.; Tóth, 1998: 334. és 336.

valamint 716 magyart írtak össze. Az 1941-es népszámláláson az összeírók már a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdeztek, Garán, az anyanyelvhasználatától jelentősen eltérően, mindössze 91 személyt regisztráltak bunyevácként az összeírók, ami az asszimiláció magas fokára is utalhat, de az aktuálpolitikai helyzettel (Magyarország és Jugoszlávia eltérő oldalon állt a világháborúban) és a bizonytalan jövővel is összefüggésben állhatott.

A második világháborút követően, 1945–1949 között több olyan országos vagy regionális összeírás is történt, ami a Garán élő délszlávokat is érintette vagy éppen kifejezetten e kisebbség számbavételére irányult. Bács-Bodrog vármegye alispánjának 1945. évi jelentése alapján a 3779 helyi lakosból 1320 főt tett ki a bunyevácok száma.⁴ Megjegyzem, az 1941-es összeíráshoz viszonyítva mintegy 700 fővel csökkent a település összlakossága, miközben a magukat bunyevácnak vagy horvátnak vallók száma (az anyanyelvet véve figyelembe) közel 300 fővel nőtt. Jugoszláv nyomásra, a magyarországi délszlávokat ért vélelmezett sérelmek kivizsgálására 1946 tavaszán egy magyar–jugoszláv vegyes bizottság külön is elvégezte a bajai háromszögben élő délszlávok összeírását,⁵ de az összeírás külön, településekre lebontott eredményei nem ismeretesek előttem. A jugoszláv diplomaták a helyi kisebbségi vezetőkkel együtt viszont már ekkor tiltakoztak amiatt, hogy a délszlávok magyarnak vallják magukat, még akkor is, ha anyanyelvükként a szerb-horvátot határozták meg.⁶ 1949-ben, a második világháborút követő első országos összeírás alkalmával a népszámlálók 4450 lakost írtak össze a településen, közülük nemzetiség szerint 4031, anyanyelv szerint 3236 fő magyarnak vallotta magát, miközben jelentősen csökkent a magukat németnek és a délszlávnak vallók száma: nemzetiség szerint 6, anyanyelv szerint 383 németet, valamint nemzetiség szerint 475, anyanyelv szerint 894 bunyevácot írtak össze a számlálóbiztosok.⁷ Valamivel több mint 20 személy horvátnak, illetve szerbnek vallotta magát.

A jelentős demográfiai átalakulás hátterében több tényező húzódtott meg. A második világháború után a németek nagy részét kitelepítették a községből, helyükre zömmel magyarok kerültek – a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény következtében Csehszlovákiából, továbbá Magyarország más részeiből (főként Karcagról, Gyomárról és Rakamazról) történt betelepítés, Garára 1945 júliusában 105 gyomai család érkezett, 1946 júliusában pedig újabb 73 családot költöztettek át Karcagról, Rakamazból és Szatmár megye más községeiből.⁸ Ezzel egy időben Bácskából elmenekülő bukovinai székely telepések is érkeztek a térségbe, az első

4 = = Fehér, 1983: 540.

5 = = Tóth, 2016: 358–363.

6 = = Tóth, 1998: 301–303. és 308–310.

7 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 3. rész, 15. Gara község államvédelmi operatív jellemzése, 1955. január 3.

8 = = Uo.; Tóth, 1987: 40. és 46.

telepesek 1945 januárjában jöttek Garára és a környező falvakba. Egy 1945 januárjában kelt belügyminiszteri rendelet értelmében a Topolya melletti internálótáborból 500 főt Garára kellett áttelepíteni, de a rendelkezés végrehajtására nem került sor.⁹ Egy újabb belügyminisztériumi rendelet értelmében március végére Garán 654 fő (Csátalján 824 fő és Vaskúton 322 fő) nyert elhelyezést.¹⁰ Egy 1950. november 13-án kelt állambiztonsági jelentés szerint 60 Jugoszláviából átköltözött székely telepes család lakott a faluban, egy 1952. decemberi névlista szerint 1945 és 1947 között további 22 jugoszláv állampolgár talált új otthonra a községben.¹¹ (A kimutatás az etnikai hovatartozást nem tartalmazta, de több esetben gyanítom, hogy Jugoszláviából kitelepített németekről lehet szó.) A szovjet csapatok bevonulását követően már 1944 őszétől általánossá vált a bajai háromszögben élő svábok internálása, munkatáborokba hurcolása; a tendencia 1945 január–februárjában felerősödött, Garáról ekkor 400 munkaképes német nemzetiségű férfit és nőt hurcoltak a Szovjetunióba. A helyi sváb lakosság kitelepítése Garán és a szomszédos községekben 1946 nyarán kezdődött el, Garán 6 hónapig elhúzódott, a kitelepítések végül 1946. november 8-án és november 22-én történtek. A két transzporttal összesen 990 személyt telepítettek át Németországba.¹²

A magukat délszlávnak vallók csökkenésének hátterében azonban nemcsak az előrehaladott asszimiláció húzódott meg, hanem abba a fenti népességmozgások, a korabeli magyar–jugoszláv kapcsolatok erőteljes hullámozása és az általuk keltett félelmek és feszültségek is szerepet játszottak. 1949-ben már teljes erővel dúlt a magyar–jugoszláv „hidegháború”, a délszlávok pedig jól emlékeztek arra, hogy a helyi svábok kitelepítését is összeírás előzte meg.¹³ A közeli Hercegszántón explicite hangot is adtak ezen félelmüknek. Tóth Ágnes arra is felhívja a figyelmet, hogy a bajai háromszög délszlávjai körében 1946. március 16. és 23. között végrehajtott összeírás időben egybeesett a németek kitelepítésével, a helyi délszlávok a két párhuzamosan zajló eseményt könnyen összekapcsolhatták, az joggal kelthetett félelmet körükben.¹⁴ 1949 júniusában, egy évvel a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése után, a Jugoszláviába történő áttelepítéstől tartó garai délszlávok meg is jegyezték, hogy *„volt már zsidó kérdés és sváb kérdés és most következni fog a szláv kérdés”*.¹⁵

Garát a második világháború megkímélte, különösebb károkat nem okozott. Katonai szolgálatot 280–300 fő teljesített, 21-en meghaltak és 26-an szovjet

9 = = A jugoszláv hatóságok által 1945 februárjában kiutasított székely telepesek Bácsalmás, Bácsborsód és Katymár településekre menekültek. Tóth, 1987: 36.

10 = = Fehér, 1983: 545.

11 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 390. Jelentés, 1950. november 13.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 105. Jelentés, 1952. december 5.

12 = = Tóth, 1987: 35., 42. és 46.

13 = = Tóth, 1998: 309.

14 = = Tóth, 2016: 358–359.

15 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 163. Jelentés, 1949. június 28.

fogságba kerültek, utóbbiak közül 12 személy nem tért vissza. A Vörös Hadsereg csapatai 1944. október 20-án érték el a községet.¹⁶ Az elkövetkező hónapok meglehetősen turbulens időszaknak bizonyultak. A térség falvaiba jugoszláv katonaság vonult be, több helyütt a hatalmat a helyi délszlávokból alakult népfelszabadító bizottságok és fegyveres milíciák vették át. Vezetőjük Garán Karagić Antun délszláv népi író és Sokác Iván volt.¹⁷ A források arra látszanak utalni, hogy Garán különösen elmérgesedett a helyzet. Többen, erőtt demonstrálendő, gépfegyverrel járták a falut és a környező településeket, és a magyarokat verték, ijesztgették.¹⁸ Habár Jugoszlávia hivatalos formában nem jelentette be területi igényét a térségre, a magyar–jugoszláv határkiigazítás lehetősége időről időre még a legmagasabb belgrádi kormányzati szinteken is felmerült, a magyarországi délszlávok körében pedig aktív ez irányú propagandatevékenységet folytattak.¹⁹ E folyamatok részét képezte, hogy 1945. január 10-én a már említett Karagić vezetésével délszláv küldöttség járt személyesen Titónál, és kérte a háromszög Jugoszláviához csatolását.²⁰ A helyi délszlávok közül egyébként többen partizánnak álltak (egy 1953-as kimutatás 28 személyt nevez meg név szerint), majd 1946–1947 során önkéntesként vettek részt a szocialista Jugoszlávia építésében (Belgrád–Zágráb-autóút, samaci vasút), Garáról legkevesebb 14 fő.²¹

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti megállapodást követően a helyi milíciák ugyan fokozatosan beszüntették tevékenységüket, de ez korántsem jelentette a feszültségek teljes megszűnését. A garai délszlávok megszerezték a kitelepített sváb gazdák mezőgazdasági gépeit (esetleges visszaszerzésükből azonnal nemzetiségi kérdést csinálva), a földosztás során elsősorban ők részesültek a németektől elvett földekből,²² és tevőlegesen beavatkoztak a helyi közigazgatás működésébe. 1945 augusztusában megakadályozták Tury Ferenc régi, köztisztvisletben álló bíró községi bíróvá választását. Csatalinác Márton, a Magyar Kommunista Párt (МКР) helyi titkárának vezetésével a botokkal felfegyverezett délszláv tömeg a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Független Kisgazdapárt helyi elnökét is tetteleg bántalmazta.²³ Herceg-

16 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 3. rész, 16. Gara község államvédelmi operatív jellemzése, 1955. január 3.

17 = = Fehér, 1983: 542–543.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 132–134. Jelentés, 1948. szeptember 1.

18 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 157. Jelentés, 1953. május 18.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 212. Környezet-tanulmány, 1953. január 21.

19 = = Bagarić, 2012; Hornyák, 2015; 2016.

20 = = A. Sajti, 2012: 590–591.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 215. Jelentés, 1953. június 3.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 195–196. Jelentés, 1948. október 18.

21 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 123. Jelentés, 1953. február 17.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 125. Jelentés, 1953. február 17.

22 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 145. Jelentés, 1948. október 5.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 212. Környezet-tanulmány, 1953. január 21., Fehér, 1983: 545.

23 = = Tóth, 2016: 353.

szántóhoz hasonlóan Garán is megfigyelhető volt, hogy az MKP tagságának zömét a délszlávok alkották. Egy 1949 márciusában kelt kimutatás szerint az MKP és az SZDP egyesülésével 1948 júniusában megalakult Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 520 taggal rendelkezett a településen, a vezetőséget és a tagság nagy részét továbbra is a délszlávok alkották.²⁴ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy valamennyiükre hatott volna a baloldali ideológia, sokkal inkább szólt ez Tito és a világháborúban győztes, országukat szinte kizárólag saját erőből felszabadító jugoszláv partizánok (és ezzel együtt Jugoszlávia) presztízsének. Ezzel a kortársak is tisztában voltak, ahogyan arra Bács-Bodrog vármegye szociáldemokrata alispánja 1946. május 15-én kelt jelentésében egyértelműen utalást is tett: „A szlávság nagy része a kommunista párt tagja. Azonban tevékenységét ott nem annyira kommunista eszmék kifejtésére, mint inkább nemzetiségi, mondhatni sovinszta céljai elérésére fordítja.”²⁵

A garai délszlávok fölényét, megnövekedett magabiztosságát a magyarokkal szembeni megnyilatkozásokban is tetten érhetjük, az ekkor elhangzottakra a falusiak még az 1950-es években is élénken emlékeztek. Az 1946-ban hazatért partizán, Dujmov Miksa a világháborús győztes magabiztosságával jelentette ki, egyben a falun belüli erőviszonyokra is utalva: „...*ti szar magyarok, itt mi vagyunk az urak és nem ti, mert a szlávok nyerték meg a háborút*”;²⁶ „*ti gané magyarok, majd mi jövünk és számolunk veletek*”; és „*nem akarok magyar szót hallani, elég volt ebből a fanyelvből*”.²⁷ Ha hihetünk az 1953-as informátori jelentéseknek, hasonlólt a szintén partizán Osztrogonác Máttyás is megfogalmazott: „...*nehogy meghallja azt, hogy a bunyevác lányokkal magyarul beszéljen, mert itt mi partizánok vagyunk az urak és úgy lesz, ahogyan mi akarjuk*.”²⁸ Osztrogonác József pedig az internálótáborból 1945-ben hazatérő Csatár Antal előtt nyomatékosította: „*Elég volt a magyar beszédből, a magyaroknak nincs itt semmi keresnivalójuk. [...] Így is akarom, ne halljak több magyar szót itten*.”²⁹

= = Passzivitás, félelem és hamis illúziók kergetése – a garai délszlávok 1948–1952 között

A garai délszlávok győztes fölénye azonban pár éven belül elillant. Az élesedő szuperhatalmi szembenállás következtében Sztálin egyértelmű igazodást követelt meg az érdekszférájába tartozó országok vezetésétől. Mivel Jugoszlávia számított leginkább „önjárónak”, Titót és a Jugoszláviai Kommunista Párt vezetését kellett először móresre tanítani. Sztálin tehát új, „mini hidegháborús” frontot nyitott Jugo-

24 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 60. Jelentés, 1949. március 15.

25 = = Idézi: Tóth, 1993: 363.

26 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 71. Jelentés, 1954. február 19.

27 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 185. Jelentés, 1953. május 18.

28 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 275. Jelentés, 1953. július 1.

29 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 114. Jelentés, 1953. január 20.

szlavia ellen.³⁰ Ennek következtében fagyossá váltak az 1948 tavaszáig felfelé ívelő magyar–jugoszláv kapcsolatok is. A Tájékoztató Iroda bukaresti határozatát (1948. június 28.) követően Rákosiék azonnal nyomás alá helyezték a délszláv kisebbségi szervezeteket és azok vezetőit. Megfosztották parlamenti mandátumától az egyetlen délszláv parlamenti képviselőt, Rob Antunt, és ideiglenesen felfüggesztették a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) működését. A sajtóban sorra jelentek meg a délszlávok helyi közösségeinek Titót és a JKP politikáját megbélyegző nyilatkozatai, az MDDSZ augusztus 10-i kongresszusa pedig annak rendje és módja szerint a Tájékoztató Iroda határozata mellett foglalt állást, és új, a hatalomhoz továbbra is hű vezetőséget választott.³¹

A valóságban mindez korántsem ment ilyen simán. Sőt, az objektumdosz-sziék áttanulmányozása megerősítette bennem azt a sejtést, hogy különösen Garán történtek heves kiállások Tito mellett. Azt az államvédelmi hatóságok jelentéstevője is kénytelen volt elismerni, hogy a bajai járás délszlávjainak 95 százaléka Rob menesztésére a nemzeti önrendelkezés megsértéseként tekintett. Július első napjaiban az MDP szervezési osztályának küldöttjei a Tájékoztató Iroda JKP-t megbélyegző határozata melletti kiállásra, míg a Rajk-perben később elítélt Ognyenovics Milán, ekkor az MDDSZ felfüggesztett vezetőségi tagja, Rob és Tito melletti kiállásra győzködte a helyieket. Garán és Katymáron arról is határoztak, hogy táviratban követelik Dinnyés Lajos miniszterelnöktől, adják vissza Rob parlamenti mandátumát.³² Sőt, az MDDSZ országos kongresszusán az ott megjelent 17 garai küldött Tito mellett kívánt javaslatot benyújtani.³³ A kialakult helyzet súlyosságát az ÁВН jelentéstevője is kénytelen volt elismerni: *„Hatóságunk területén a jugoszláviai [viszonyok] kétségtelenül komoly problémát idéztek elő, úgy politikai, mint gazdasági téren. A bunyevác nagygazdák, akik eddig bár nem is nyíltan, de burkoltan Tito- és demokráciaellenesek voltak, most minden erejüket arra összpontosítják, hogy az eddig baloldali beállítottságú személyeket a sovinisza jelszavakkal a nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos ellentéteket kiélezzék. Ezek a személyek Tito nagyságának hangoztatásával próbálják a szlávtságot a magyar állammal és nemzettel szembeállítani.”*³⁴ Úgy tűnik, hogy a Jugoszlávia elleni rágalomhadjárat nyomán a helyi délszlávok körében meglévő ellentétek is másodlagossá váltak: *„Ez az esemény bizonyos fokig megszüntette a bunyevátság közötti politikai és világnézeti ellentéteket.”*³⁵

30 == A szovjet–jugoszláv konfliktus eredetére: Gibianski, 1994; Rajak, 2010.

31 == A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok 1948 utáni alakulására: Vukman, 2016; 2017.

32 == ÁBTL A/17–20. ÁBTL 3.1.5. O-9556. 124–126. Jelentés, 1948. július 10.

33 == MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ó. e. 32–34. Jelentés a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségéről, d. n.

34 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 125. Jelentés, 1948. július 10.

35 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 126. Jelentés, 1948. július 10.

Meglepő, de a Tito és az MDDSZ régi vezetősége melletti kiálláson túl a garai délszlávok további jogokat is követeltek. Azt, hogy létszámarányuknak megfelelően tölthessék be a tisztviselői állásokat (az ellenvélemények szerint eddig is szinte minden hatalom az ő kezükben volt), majd ennek elutasítása után a helyi jegyzői posztot követelték maguknak. 1948. szeptember 15-én pártközi értekezletet is összehívtak a kérdésben, ami heves vitába torkollott. Míg az MDP helyi szervezete támogatta a javaslatot, a kisgazdák és a nemzeti parasztpárti delegáltak ezt ellenezték. Megjegyzem, az MDP szinte valamennyi tagja délszláv volt; Molnár János helyi pártelnök szóvá is tette, hogy a délszlávok lassan az összes magyar származású tagot kiszorítják, és külön gyűléseket tartanak, ahova a magyar párttagokat meg sem hívják.³⁶

A kezdeti fellángolások azonban hamar alábbhagytak, az 1949–1952 közti időszakot a helyi délszlávok szempontjából három kifejezéssel írnám le: passzivitás, félelem és hamis illúziók keresése. A korabeli hangulatjelentések rendre arról számoltak be, hogy a délszlávok passzívvá váltak, nem látogatták az MDP és az MDDSZ gyűléseit, nem fizettek tagdíjat, csak maguk között barátkoztak, a magyarokkal nem keresték a kapcsolatokat, idegenek előtt politikai véleményeknek nem adtak hangot.³⁷ Az 1949. február 12-én nagygyűlésre érkező Ognyenovics Milánt és a budapesti jugoszláv nagykövetség korábbi munkatársát, az 1948 októberében emigráló Krisztonosity Ozrent teljes közömbösséggel fogadták, a nagygyűlést előzetesen nem jelentették be, sőt, a fővárosból érkező szónokoknak két órát várakozniuk kellett, hogy valamekkora nézősereget tereljenek össze. A „Tito-klikk terrorista módszereit” megbélyegző előadásokat a helyiek teljes passzivitással fogadták: *„Még Rákosi és Sztálin nevének említésekor sem volt semmi tetszésnyilvánítás, csupán a szónoki emelvényen ülő vezetőségi tagok tapsoltak és egy-két hallgató kényszeredetten összeütötte a tenyerét. Éljenzés egyáltalán nem volt.”*³⁸ Igaz, rendbontás sem történt. A nagygyűlésről beszámoló állambiztonsági jelentés szerint *„megállapítható volt az, hogy a helyi szlávok részéről a küldöttek biztosítását nem nézték jó szemmel és a gyűlést meghallgatni kíváncsiak honvédeket el is tanácsolták”,*³⁹ bár megkockáztatom, a honvédek megjelenése sokkal inkább a résztvevők számának növelését és a délszláv megjelentek kontroll alatt tartását szolgálta, mint a sorkatonák aktuálpolitikai téma iránti érdeklődését. Az állambiztonsági jelentésekben egyébként még 1951-ben és 1952-ben is rendre visszatérő elemként jelenik meg a délszlávok passzivitása. Az 1951. március 20-án a helyi délszláv szövetségben tartott gyűlésen a meg-

36 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 140. Jelentés, 1948. szeptember 18.

37 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 137. Jelentés, 1948. szeptember 8.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 143–144. Jelentés, 1948. szeptember 29., ÁBTL 3.1.5. O-9556. 187–188. Gara, 1950. augusztus 23.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 202. Jelentés, 1950. szeptember 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 186. Jelentés, 1949. november 6.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 190. Jelentés, 1948. szeptember 22.

38 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 156. Jelentés, 1949. február 13.

39 = = Uo.

jelentek meg is mondták, félnek, mert a rendőrök gyakran megverték, nemzetiségük miatt titóistának bélyegezték meg őket; gyűlésekre ezért nem járnak.⁴⁰

A délszlávok körében amúgy is általános volt a félelem légköre. Már 1948 szeptemberében felröppentek olyan híresztelések, hogy a korábbi partizánokat internálni fogják. A kitelepítésekkel kapcsolatos félelmek különösen akkor erősödtek fel, ha nagyobb létszámban határőrök érkeztek a faluba, illegális határátlépők vagy kémek után kutatva razziát tartottak, de országos események (például választás) után is aggodva várták a következményeket. Az 1949. május 15-i országgyűlési választások előtt már elterjedt a hír, hogy a választásokat követően az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) internálni fogja a délszlávok vezetőit – a délszlávok nem is akartak ezért a Népfront (Magyar Függetlenségi Népfront) jelöltjeire szavazni. Az is elterjedt, hogy az ÁVH mindent tud a faluban, a délszlávok között is besúgóik vannak.⁴¹ Egy hónappal később, a határsáv megerősítése kapcsán terjedt el a rémhír, hogy a délszlávokat Jugoszláviába fogják kitelepíteni. A helyiek érzékelték is, hogy ebben az esetben csöbödből vödörbe kerültek volna: „Így azt hangoztatják, hogy nem mernek szembefordulni Tito politikájával, mert ha át lesznek telepítve a Tito barátok, ott [Jugoszláviában] el fogják mondani, hogy itt Magyarországon kik voltak Tito ellenesek és ott majd le lesznek zárva.”⁴² A kitelepítés rémképe az ősszel, a Rajk-perrel összefüggésben újból megjelent a délszlávok körében. Sőt, ahogyan nyáron, most is párhuzamot vontak a svábok 1946-os kitelepítésével.⁴³

A bajai háromszögben élő délszlávok kitelepítéstől való félelme nem volt teljesen alaptalan. Az MDP Titkársága 1950. január 18-i ülésén döntést hozott a déli határsáv létrehozásáról; az ezzel összefüggő intézkedések 24 pontból álló tervét az április 12-i ülésen ismertették. A 15 km-es határzónába Gara is beletartozott, így július 1-től csak különleges igazolvánnyal lehetett a községben tartózkodni, az állandó lakosokat pedig állandó tartózkodásra jogosító igazolvánnyal látták el. Az ÁVH július 1-jére elkészítette javaslatát a határsávban élő osztályidegen, ellenséges társadalmi csoportok kitelepítésére, beleértve a kettősbertokosokat, a Délvidékről 1945 után áttelepülteket, a délszláv származásúakat, a délszláv tanítókat, a görögkeleti papokat és a Jugoszláviában rokoni vagy baráti kapcsolatokkal rendelkezőket. A déli határsávból a legveszélyesebbnek ítélt 2446 személy kitelepítését már június 22-én elrendelték; a kitelepítések Bács-Kiskun megyében Hercegszántón kezdődtek meg. Ezt követően 1951. november 21-ről 22-re virradó éjjel, majd 1951. december 19-én volt újabb kitelepítési hullám. 1950 és 1952 között összesen 3456 fő 16 év feletti személyt (más adatok szerint megközelítőleg 4 ezer főt) telepítettek

40 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 95. Jelentés, 1952. október 30.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 277. Jelentés, 1951. március 30.

41 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 159. Jelentés, 1949. május 10.

42 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 163. Jelentés, 1949. június 28.

43 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 148. Jelentés, 1949. október 14.

ki a határsávból, közülük 510 főt Bács-Kiskun megyéből.⁴⁴ Habár ez a délszlávok nagy tömegeit nem érintette, arra kiválóan alkalmasnak bizonyult, hogy az ezzel kapcsolatos félelmet elültesse bennük.⁴⁵ Főleg, hogy négy-öt év távlatából a németek kitelepítésének emléke még elevenen élt a községben.

Habár kutatómunkám során eddig arra vonatkozóan még nem találkoztam konkrét számadattal, hogy Garáról hány délszláv lakost telepítettek ki, az állambiztonsági hangulatjelentésekből az jól látszik, hogy különösen a fenti időpontok körül erősödtek fel a délszlávok körében a félelmek. 1950 augusztusában általános volt az aggodalom, többen a községháza, a tszcs vagy éppen a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ) épületében vélték látni a kitelepítendő délszlávok listáját.⁴⁶ Nem is csoda, hogy Dujmov Jakab nagygazda értéktárgyait ismerőseihez hordta szét. 1951 decemberében pedig Osztrogonác Péter mondta az alábbiakat az ÁVH informátorának: „...most az összes délszlávokat ki fogják telepíteni a határ mentéről, mert azok egyike sem megbízható és ezért vásárolok magam részére jó meleg téli ruhát.”⁴⁷ 1951–1952 fordulóján többen félelmükben összecsomagoltak, vagy ismerősöknél rejtették el értékeiket. Sibalin Jánosné éjszakánként felriadt, ha gépkocsi haladt át a községen, de az aggodalmakat az is fokozta, hogy január közepén elterjedt a hír, a katymári állomáson álló vagonokban a garai délszlávokat fogják elvinni.⁴⁸

Orgoványi István arra is felhívja a figyelmet, hogy a téészesítés szervezésének felgyorsítása a határövezet kiépítésével párhuzamos haladt.⁴⁹ A téészesítés, a határsáv kiépülése és a kitelepítésektől való félelem közti kapcsolatot több állambiztonsági jelentés is megerősíteni látszik. 1950 szeptemberében alakult meg a faluban a Vörös Csillag termelőszövetkezet, tagjai között túlsúlyban a bunyevácok voltak; az 1950. augusztus 23-án kelt hangulatjelentés a kitelepítésekkel összefüggésben megemlíti, hogy a délszlávok vonakodnak belépni a termelőszövetkezetekbe, 1951–1952 fordulóján pedig a termelőszövetkezeti csoportok megalakításának erőltetése csak tovább fokozta a délszláv nagygazdák kitelepítéstől való félelmeit.⁵⁰

A kitelepítés mellett a háborútól való félelem is végig megfigyelhető volt a korszakban, különösen 1948 szeptember–októberében és 1949 július–augusztu-

44 = = Orgoványi, 2001: 256–264.

45 = = Hornyák, 2016: 334.

46 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 61–62. Jelentés, 1950. augusztus 3.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 182. Gara, 1950. augusztus 19.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 187–188. Gara, 1950. augusztus 23.

47 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 210. Jelentés, 1951. december 4.

48 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556. 319. Jelentés, 1951. december 4.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 323. Távmondat, 1952. január 18.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 326. Jelentés, 1952. január 24.

49 = = Orgoványi, 2001: 260.

50 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 3. rész, 18. és 25. Gara község államvédelmi operatív jellemzése, 1955. január 3.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 187–188. Gara, 1950. augusztus 23.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 323. Távmondat, 1952. január 18.

sában. Már 1948 augusztusában elterjedt a hír, Béregen (Bački Breg, Hercegszántóval határos község a határ jugoszláv oldalán) szokatlanul sok jugoszláv katona állomásozik, Zomborban tankokat is láttak, Újvidéken pedig állítólag már nem is adtak ki Magyarországra szóló utazási engedélyt (útlevelet). Egy évvel később, 1949 nyarán arról szóltak a hírek, hogy Zentán és Újvidéken angol, gyarmatokról származó katonákat láttak, Tito általános mozgósítást rendelt el, miközben Péter király is útban volt Görögországból, hogy egyesüljön Tito csapataival, és egészen Kalocsáig nyomuljon előre.⁵¹

A félelmek mellett a reménykedés, a vágyálmok kergetése is megfigyelhető volt a délszlávok körében. Többen biztosra vették, hogy Tito be fogja bizonyítani az igazát, és reménykedtek, hogy fel fogja szabadítani a magyarországi délszlávokat, a bajai háromszöget pedig Jugoszláviához fogja csatolni, véget vetve ezzel a kommunista rendszernek.⁵² Zegnál János már 1948 szeptemberében kifejtette az egyik kocsmai beszélgetés során: „...*meg fogjátok látni, Tito hamarosan elfoglalja Magyarországot és nem kétséges, hogy Garát Jugoszláviához fogják csatolni.*”⁵³ Sokacz István lánya pedig 1952 elején reménykedve mondta: „*Piszkos kommunisták uralkodnak Magyarországon, de majd jönnek Titóék és jaj lesz a kommunistáknak.*”⁵⁴ Megjegyzése, úgy vélem, arra is rávilágít, hogy a helyiek közül sokan (délszlávok és magyarok egyaránt) szembeállították a magyar és a jugoszláv viszonyokat és személy szerint Rákosit és Titót. Klanács Ádám nagygazda állítólag már az 1947-es választásokkor kijelentette: „*Az a hájfejú Rákosi mindig pofázik, de nem tudja, mit. Jobb lenne, ha ő is Titóra hallgatna.*”⁵⁵ Sibalin Ferenc pedig 1951-ben állította szembe a magyar és a jugoszláv életszínvonalat: „...*itt azt pofázzák Magyarországon, hogy Titóéknál nincs semmi, azt közben itt Magyarországon nincs semmi.*”⁵⁶

A békésebb, feszültségektől mentes hétköznapiak utáni vágy és a délibábok kergetése együtt járt a különböző konteók, összeesküvés-elméletek terjedésével, miközben Tito egyfajta népi hőssé lényegült át. 1948 novemberében jegyezték fel, hogy Titót igazából már 1943-ban meggyilkolták, az ál-Titót anyja nem ismerte fel (jobb melle alatt hiányzott az anyajegy). Tito valójában Lenin legbizalmasabb munkatársa volt, akit Sztálin ezért először a spanyol polgárháborúba, majd 1941-ben a Balkánra küldött. Népszerűsége miatt a féltékeny Sztálin olyan irányvonalat kívánt

51 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 133–134. Jelentés, 1948. szeptember 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 147. Jelentés, 1948. október 6.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 165. Jelentés, 1949. július 29.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 262. Jelentés, 1949. augusztus 5.

52 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 190. Jelentés, 1948. szeptember 22.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 262. Jelentés, 1949. augusztus 5.

53 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 169–170. Jelentés, 1955. március 25.

54 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 325. Gara, 1951. január 6.

55 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 267–268. Jelentés, 1951. május 15.

56 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 310–311. Jelentés, 1951. június 21.

megvalósíttatni vele, ami Jugoszláviát romlásba döntötte volna, „Tito ezt belátván, népének jót akarva tagadta meg a Kominform, illetve Sztálin utasításait”.⁵⁷

A feszült légkör többször interetnikus szóváltáshoz vagy tettelegességig fajuló összetűzéshez vezetett. A bálók, táncos mulatságok gyakran verekezésbe toroklottak, ehhez elég volt azon összeveszni, hogy délszláv vagy magyar nótákat játsszon-e a zenekar.⁵⁸ Néhányan a délszlávok közül minden lehetőséget megragadtak arra, hogy nemzetiségi sérelmeiket hangoztassák (Babity Alajosné szerint például ezért nem engedték a moziban a filmvetítés alatt cigarettázni⁵⁹), de a magyarok és a községben maradt németek sem maradtak adósak. 1951 márciusában a DÉFOSZ helyi titkára kijelentette, maga is azon lesz, hogy a délszlávokat pár hónapon belül internálják: „...nem lesztek ti itt sokáig, egy vagy két hónapig, mindannyian le lesztek internálva. Én is azon leszek, hogy vigyenek el benneteket”,⁶⁰ a német nemzetiségű Véber János pedig egy hónappal később baltával támadt a délszlávokra: „...nem fogjátok sokáig dolgozni a sváb földeket, menjetek ti Titóhoz, ott van a ti földetek!”⁶¹

Megjegyzem, a délszlávok körében 1948 szeptemberében egy rövid időre az antiszemitizmus is felerősödött. A garai délszlávok közül többen a beszolgáltatásokért a zsidókat tették felelőssé, továbbá meg voltak győződve, hogy a búzát a zsidó hadsereg élelmezésére fogják Palesztinába szállítani.⁶² Ezzel egy időben többen attól tartottak, felismerve „káros tevékenységüket”, hogy a jugoszlávok tömegesen fogják átdobni a határon a zsidókat, akiket mind vezető pozícióba fognak elhelyezni Magyarországon. Az ÁVH szerint a híreszteléseket a Csehszlovákiából áttelepített magyarok is terjesztették, de az egész fellángolás hátterében Raics Iván, az MDP délszláv származású helyi titkára állt, aki Budapestről, a délszláv kongresszusról hazatérve jelentette ki: „Fenn jártam Pesten és az egész vonal végig zsidó.” Vaity Pál ezt a következővel toldotta meg: „...magyaroknak nem jön meg az eszüik és nem látják, hogy itt az egész államvezetés a zsidók kezében van és mennyire más-képp van ez Jugoszláviában, mert Tito nem tűr meg maga mellett egyetlen zsidót sem.”⁶³

57 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 186–187. Jelentés, 1948. november 6.

58 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 215. Távmondat, 1950. november 26.

59 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 275. Jelentés, 1951. március 31.

60 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 277. Jelentés, 1951. március 30.

61 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 280–281. Jelentés, 1951. április 27.

62 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 137. Jelentés, 1948. szeptember 8.

63 == ÁBTL 3.1.5. O-9556. 143–144. Jelentés, 1948. szeptember 29., az idézet helye: ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 192. Jelentés, 1948. szeptember 24. Úgy vélem, az antiszemita megnyilvánulásokban a korszak légköre köszönhet vissza, nem specifikusan a helyi viszonyok. Garán az 1910-es népszámlálás felekezeti adatai alapján 36 izraelita vallású élt, de számuk már 1920-ra mindössze egy főre csökkent. Az 1930–1949 közti népszámlálásokon 3–6 fő vallotta magát izraelita vallásúnak. Az objektumdossierben nem találtam konkrétan a helyi zsidókra tett megjegyzéseket. A népszámlálási adatokra: MTNEA.

Az ÁVH azon törekvése, hogy a korszak paranoid légkörében a délszlávokban Tito potenciális ötödik hadoszlopát lássa és láttassa, nem kedvezett a feszültségek csillapodásának. A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörését követően néhányan Jugoszláviába disszidáltak, köztük az MDDSZ helyi titkára és jegyzője is. Az ÁVH minden esetben aktív hírszerzőkként tekintett rájuk, rokonaik, ismerőseik pedig ügynökgyanússá váltak. 1950-ben letartóztatták a délszlávok körében korábban meghatározó szerepet játszó, tekintélynek örvendő Karagity Antunt, Babity Alajost és Vujity Pált. 1952 augusztusától pedig közel egy évig kísérték figyelemmel úgy húsz délszláv, zömmel egykori partizán tevékenységét, de azon túlmenően, hogy gyakran összejártak, semmi érdemít nem tudtak rájuk bizonyítani.⁶⁴

= = = A normalizálódás évei

1953 nyarára azonban már más szelek fújtak Moszkvából Belgrád felé. Sztálin halálával (1953. március 5.) egy meg-megtorpanó normalizálódási folyamat vette kezdetét, ugyanakkor az ügynököket nem tudták egyik napról a másikra áthangolni: a titóista dalok éneklése az ő értelmezésükben továbbra is a sovíniszta szellemet volt hivatva terjeszteni.⁶⁵ A garai délszlávok körében is kezdett terjedni a remény, szabadon át lehet majd menni Jugoszláviába, megépül a Gara és Regőce közti műút, újból érvényesek lesznek a kettősbirtokos igazolványok, szabadon látogathatják egymást a rokonok. Néhány délszláv tanító 1955 júniusában egyenesen abban reménykedett, hogy végre az Adriai-tengernél nyaralhatnak. Továbbra is vágyakozással vagy éppen félelemmel tekintettek a határkérdésre: állítólag a magyarok Bezdánig (más vélekedés szerint Újvidékig), a jugoszlávok Kalocsáig akartak területet szerezni. A határ megváltozásával és Jugoszlávia területi igényeivel összefüggésben 1954 júliusában újra rémhírek terjedtek a németek és a délszlávok kitelepítéséről. Hasonló aggodalmakat még 1955 augusztusában is feljegyeztek az állambiztonság informátorai: „Rövidesen arra kerül a dolog, hogy kitelepítik a svábokat és utána maguk jönnek bunyevácok.”⁶⁶

Mindez arra is utal, hogy a helyi etnikai feszültségek nem szűntek meg egyik napról a másikra. Néha oda-odaszóltak a „piszkos bunyevácoknak”, a táncmulatságon még 1954. december 20-án is néhányan le akarták állítani a délszláv táncokat,

64 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 90. Jelentés, 1952. október 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 93. Jelentés, 1952. október 18.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 209–210. Jelentés, 1952. október 26.; O-9556/1. 102. 1952. június 23.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 113. 1953. január 20.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 222–223. Jelentés, 1953. július 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 237. Jelentés, 1949. március 19.

65 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 318. Jelentés, 1954. február 15.

66 = = ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 64–65. Jelentés, 1954. február 8.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 96. Jelentés, 1954. június 22.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 105–106. Jelentés, 1954. július 18.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 315. Jelentés, 1955. június 17.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 431. Jelentés, 1956. február 9. Az idézet helye: ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 352. Jelentés, 1955. augusztus 23.

pár héttel korábban pedig a bolt előtt hordták le a délszlávokat: „...menjenek a délszlávok Titóhoz, a németek pedig Németországba”.⁶⁷ Erős Mátyás pedig Zegnál Márk délszláv tanítónak vágta oda 1955. november 4-én, utalva a délszlávok 1945 utáni privilegizált helyzetére (és talán tartva is annak megismétlődésétől): „...most már nincsen 1945-46. év, amikor is lehetett délszláv nótákat és táncokat járni.”⁶⁸ A feszültségek pedig nemcsak magyar–délszláv, hanem esetenként német–délszláv viszonylatban is megfigyelhetőek voltak. Egyesek attól tartottak, a németek pozíciói erősödnek meg a faluban, legalábbis ezt a következtetést vontta le Dujmov Antal a főként a németkérdéssel foglalkozó, 1955. július 18–23. között megrendezett genfi négyhatalmi (amerikai, szovjet, brit és francia) értekezletről: „Nézzén csak garai viszonylatban. Minden funkcióért a svábok kapkodnak.”⁶⁹ 1956 januárjában pedig, amikor ismét elterjedt a határkiigazítás lehetősége, Sibalin Mária szerint leginkább a még a községben maradt svábok ijedtek meg, hogy a bajai háromszög Jugoszláviához kerülésével ki fogják őket telepíteni.⁷⁰

A korabeli hangulatot talán az alábbi két idézet adja vissza a legjobban. Dujmov Miksa és Babity Alajosné 1954 májusában így beszélgetett: „mert valamivel jobb a helyzet, mert azelőtt két évvel elvitték az embert az ÁVÓ-sok és rettegni kellett minden nap [...] most az ávósoknak is meg van kötve a kezük, mert most csak kivizsgálásig tarthatják az embert, utána el kell engedni.”⁷¹ Egy évvel később, az internált Babity Alajos hazajöttének hírére Knipf János rezignáltan tette fel a kérdést: „Miért ült Babits? Azért, mert abban az időben Tito párti volt. Mi? Ezért kellett az életéből 5 évet elveszíteni. S most megint nyalják a Tito...”⁷²

= = x = =

A magyar–jugoszláv kapcsolatok második világháborút követő hullámmzásai helyi szinten, Garán is leképeződtek, a magyar–délszláv együttélés mindennapi alakulását az állambiztonsági szervek is élénk figyelemmel követték, különösen 1948 után. A község lakosai a világháborút követő átmenetre az ott élő délszlávok fölényeskedésének időszakaként emlékeztek vissza, bár a kitelepítéstől való félelem a helyi németek példája alapján már ekkor megjelent a délszlávok körében. A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásával a garai délszlávok is potenciális ellenséggé váltak, körükben a félelem légköre vált általánossá. Továbbra is jelen volt ugyanakkor a bajai háromszög Jugoszláviához csatolásának vágya, a hétköznapi szóval-

67 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 156. Jelentés, 1955. január 14.

68 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 382. Jelentés, 1955. november 4.

69 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 345. Jelentés, 1955. augusztus 12.

70 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 421. Jelentés, 1956. január 24.

71 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 91. Jelentés, 1954. május 25.

72 == ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 181–182. Jelentés, 1955. május 5.

tások pedig könnyen interetnikus színezetet kaptak. Az 1953-at követő normalizáció több szempontból is reményt adott a határ közelében élők számára, de a feszültségek nem szűntek meg egyik napról a másikra. Habár a fentiekkel a Garára nyitott objektumdossziék részletesen foglalkoznak, a csempészés, az illegális határátlépés és a propagandaanyag terjesztésére egyáltalán csak utalásszerűen tartalmaznak információt, miközben a bajai háromszög más községei esetében ezekre is jócskán találunk példákat.⁷³ Az egyes etnikai közösségek (magyarok, németek és délszlávok) is meglehetősen homogénnek tűnnek fel, miközben a közeli Hercegszántón vagyoni vagy éppen földrajzi helyzet alapján, magyarok és délszlávok, őslakosok és telepesek vonatkozásában is törésvonalakat állíthatunk fel.⁷⁴ A vizsgált időszakban egyébként is jelentős gazdasági, társadalmi és politikai átalakulások mentek végbe, ami önmagában is alapvető hatást gyakorolt egy mikroközösség életére, számos helyi konfliktust generálva – és újabb megközelítési, elemzési keretet adva a további kutatásokhoz. A jövőben esetleg felbukkanó egodokumentumok (levelek, naplók, memoárok) a téma személyes emlékezetének vizsgálatát is lehetővé tennék, újabb, az állambiztonsági dokumentumokból nem megragadható oldaláról mutatva be ezt a nehéz időszakot.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék

O-9553 Hercegszántó

O-9553/1 Hercegszántó

O-9553/2 Hercegszántó

O-9553/2a Hercegszántó

O-9553/3 Hercegszántó

O-9556 Gara

O-9556/1 Gara

O-9556/2 Gara

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei (1946–1958)

67. cs. Farkas Mihály titkári iratai

127. ő. e. A magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos iratok

⁷³ == Vukman, 2022.

⁷⁴ == Hercegszántóra: Vukman, 2020.

=== Nyomtatásban és online megjelent források ===

A magyar Szent Korona, 1912

A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész.

A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest.

MTNEA

Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa. Országgyűlési

Könyvtár, Digitális gyűjtemények, Nemzetiségi adatbázisok. mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=780&kod=&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50 (utolsó letöltés: 2024. február 11.).

Tóth, 1993

Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.

(Dokumentumok). *Bács-Kiskun megye múltjából*, I. sz. 361–382.

=== Hivatkozott irodalom ===

A. Sajti, 2012

A. Sajti Enikő: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*.

Szerkesztette: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr. 587–605.

Bagarić, 2012

Bagarić, Petar: The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History*, No. I. 151–182.

Fehér, 1983

Fehér Mária: A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsó fokú oktatásának történetéhez 1945–1948. *Bács-Kiskun megye múltjából*, I. sz. 537–575.

Gibianski, 1994

Gibianski, Leonid: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*.

Eds. Odd Arne Westad – Sven G. Holtsmark – Iver B. Neumann. Palgrave Macmillan, New York. 26–46.

Gyarmati–Szabó (szerk.), 2008

Gyarmati György: Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági

iratainak történeti forrásértéke. In *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerkesztette: Majtényi György – Szabó Gabriella. ÁBTL – Kossuth Kiadó, Budapest. 127–139.

Gyarmati, 2012

Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? *Kommentár*, 6. sz. 64–78.

Hornyák, 2015

Hornyák Árpád: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás*, 2. sz. 142–158.

Hornyák, 2016

Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Szerkesztette: Hornyák Árpád – Bíró László. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. 315–335.

Orgoványi, 2001

Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából*, 1. sz. 253–285.

Rajak, 2010

Rajak, Svetozar: The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In *History of the Cold War*. Melvin P. Leffler – Odd Arne Westad eds. Cambridge University Press, Cambridge. Vol. I. 198–220.

Tóth, 1987

Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. *Aetas*, 1. sz. 31–57.

Tóth, 1998

Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun megye múltjából*, 1. sz. 285–336.

Tóth, 2016

Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*.

Történelem és emlékezet. Szerkesztette: Hornyák Árpád – Bíró László.
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
Budapest. 337–372.

Vukman, 2016

Vukman Péter: Barátból ellenség – ellenségből barát (?). A magyar–jugoszláv párt-
és államközi kapcsolatok (1945–1956). In *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai*
szakaszából. Szerkesztette: Molnár Tibor. Vajdasági Magyar Művelődési
Intézet, Zenta. 45–79.

Vukman, 2017

Vukman Péter: „A fordulat évei”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949).
Acta Historica Szegediensis, Tomus 141. 179–194.

Vukman, 2020

Vukman, Péter: Living in the Vicinity of the Yugoslav-Hungarian border
(1945–1960): Breaks and Continuities. A Case Study of Hercegszántó
(Santovo). *History in Flux*, No. 1. 9–27.

Vukman, 2022

Vukman Péter: A magyar–jugoszláv államhatár és a bajai háromszögben élők
mindennapjai (1945–1956). Csempészet, határképzet és a Jugoszláviáról
alkotott kép. In *Határ, határhelyzet, határátlépés: a határok fizikai és mentális*
működése, változása és emlékezete. Szerkesztette: Kiss Zsuzsanna – Szilágyi
Zsolt. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó,
Szeged–Eger. 335–346.

Kulcsszavak

=====

Jugoszlávia, kisebbségek, Rákosi-rendszer

/ “There has Already been a Jewish Question and a Swabian Question, and Now the Slavic Question will Follow” /

**Hungarian–South Slavic coexistence in Gara
in State Security Documents (1945–1956)**

The fluctuating Hungarian–Yugoslav relations between 1945 and 1956 had a profound impact not only on party and interstate relations, but also on everyday life, in the world of ordinary people. This is especially true for the villages of the so-called Baja triangle, which were inhabited by Hungarians and South Slavs. This article focuses on one of the triangle’s multi-ethnic villages, Gara, and it examines what impacts the frequent changes in bilateral relations (in 1945, after 1948 and after 1953) had on the local Hungarian–South Slavic coexistence, and how it affected the everyday life of people living there, their ideas about the border and Hungarian–South Slavic interethnic relations. Therefore, this article analyses what similarities and differences can be observed after World War II, after the escalation of the Soviet–Yugoslav conflict in 1948, and during the process of Hungarian–Yugoslav normalization after 1953. The article also shows how fear, passivity and the illusion of unrealistic hopes appeared among the local South Slavs after 1948. The conclusions are based on the examination of the facility files (objektum dosszié) related to Gara, which are held in the Historical Archives of the Hungarian State Security.

Andrássy út–Csengery utca sarok

Fotó: Kovalovszky Dániel
ÁBTL III. - 2.24. - I.s. - 28.21.

===== Eörsi László =====

/// „Amin én keresztül mentem, egy írónak egész életére ihletet adna”

Gömbös Sarolta a 20. század viharában

== A család

Gömbös Sarolta Szekszárdon született 1923-ban. Édesapja, Gömbös János honvéd főhadnagy volt, Gömbös Gyula miniszterelnök öccse, aki – belügyi adatok szerint – 1919-ben a Prónay-különítmény egyik parancsnokaként Szekszárdon a direktórium tagjai közül kettőt felakasztatott, nyolcat vagy kilencet agyonlővetett.¹ Az 1920-as években a gyakori italozása miatt eltávolították a hadseregből, ezután bányaintéző lett. Labilis lelki állapotában, 1927-ben öngyilkosságot követett el.² Egy másik változat szerint akkor végzett magával, amikor testvére, Gömbös Gyula le akarta szereltetni.³ Gömbös Sarolta így emlékezett rá: *„Apám alkoholista volt, erről a szenvedélyéről még felesége és gyermekei kedvéért sem tudott lemondani.”*⁴

Belügyi jelentés szerint ezt követően a leendő miniszterelnök átvette Sarolta nevelését, miként a testvérét is, *„teljesen fasiszta, reakciós szellemben”*.⁵ Saját 1993-as visszaemlékezése szerint azonban mindössze egyszer, egy főispán beiktatásán találkozott nagybátyjával: *„Ölbe kapott, felemelt: nézzék, ez egy Gömbös lány!”* Így folytatta: *„A miniszterelnök egyszer sem jött el hozzánk, de a Gömbös fiúkkal min-*

1 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 125. Jelentés, 1957. október 22.

2 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 19. Összefoglaló jelentés, 1957. május 31.; uo. 111. 1957. június 17. Az utóbbi jelentésben a helységnevet Kemenesberényként említik. Egyik formájában sem található meg az internetes oldalakon.

3 == KKI 57795. Király Béláné jellemzése (MNDSZ XIV. kerületi csoportja), 1949. november 25. Hogy melyik verzió a helyes, arra Vonyó József és az általa javasolt Vitéz, é. n. 114. kötet sem adott egyértelmű választ.

4 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.; uo. 61/7. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

5 == ÁBTL 2.1 VII/23/c. 69. Király Béla környezettanulmánya, 1951. július 30.

*den évben az avatásokon – mind ludovikás volt – találkoztam. Igen, Gömbös Ernővel is, aki ugye később Szálasi segédtsíjtje lett.”*⁶ Arról is van forrás, hogy a másik nagybátyja, Zsigmond Endre szekszárdi ügyvéd folytatta neveltetésüket, de legalábbis fedezte annak költségeit.⁷ Édesanyja, Stancsics Sarolta, Táncsics Mihály leszármazottja volt, aki még férje öngyilkossága előtt, a folytonos alkoholizmusa miatt elvált tőle – már 1923-tól külön éltek –, és 1945 után két hold földjén és szőlőjén gazdálkodott Szekszárd külterületén.⁸

Gömbös Sarolta testvéréről, a nála két évvel idősebb Endréről mindössze annyi tudható, hogy 1942-ben elvégezte a Ludovika akadémiát. 1944 augusztusában a Kárpátok térségében megsérült, kórházban kezelték, majd még sérülten Nyugatra szállították. 1946 februárjában került haza. „B”-listázták,⁹ a földhivatalban kapott állást, ám 1948-ban onnan is elbocsátották. Ekkor villanyszerelőként helyezkedett el egy budapesti vegyesipari szövetkezetben.¹⁰ Belügyi adatok szerint példászerű volt a családi légkör, csak a politikához való viszonyulásban mutatkoztak meg némi különbségek köztük a kommunista diktatúra kiépülésével: amíg az anya – csakis a család érdekében – a rendszerellenes megnyilvánulásait csak nehezen tartotta vissza, Endre lojálisnak bizonyult a rendszer iránt. Ez utóbbi utat követte Sarolta is. „Sasa” – így nevezte mindenki – felsőipari iskolát, valamint gyors- és gépíró iskolát végzett, angolul és németül is tanult.¹¹ A családi hagyományokat követve a soproni Magyar Királyi Zrínyi Ilona Honvédtiszti Leánynevelő Intézetbe iratkozott be, ahol későbbi elmondása szerint századosi rendfokozatot szerzett.¹² A levéltári forrásokból – köztük az ő önéletrajzából – viszont az derül ki, hogy nem szerzett rendfokozatot.¹³ A hadsereg hivatásos állományú tisztjeinek adatait feltüntető sematizmusban sem szerepel a neve.¹⁴

6 == Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13.

7 == ÁBTL 2.1 VII/23/c. 69. Király Béla környezettanulmánya, 1951. július 30.

8 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

9 == A felhasznált forrásokból nem derül ki, honnan „B”-listázták.

10 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 102. Gömbös Endre életrajza, d. n.

11 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

12 == Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13.

13 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.; uo. 164–165. Gömbös Sarolta jelentése, 1960. november 10.; ÁBTL 3.2.1. Bt-384. Kihallgatásakor úgy fogalmazott, hogy elvégezte 1941-ben ezt az iskolát, de rendfokozatot nem említett: ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 45/114. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 4.

14 == <https://militaria.hu/rang/>

1. kép. Esküvő Szendrey Ferenc vezérkari századossal, 1943.

ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 6o8.

= = Király Béla felesége

Első férjével, Szendrey Ferenc vezérkari századossal egy megyebálon ismerkedett meg, és 1943-ban kötött vele házasságot. A következő évben lánya született. Férje oldalán a budai Várban érte az ostrom. Pincékben, óvóhelyeken, félig szétlőtt házakban húzták meg magukat. „Január 22-én a szálláshelyünk az Országház utca 13.-ban volt, egy földszintes kis házban” – emlékezett vissza a végzetes napra. „Lefekvéshez készülődtem, a férjem Variházyval¹⁵ és két fiatal tiszttel kártyázott. Rájuk is szóltam, hagyják már abba. Abban a pillanatban egy akna vágódott az ablakba. Férjem hanyatt dőlt, s szája szélén lassan szivárgott a vér. Nem élt már. Én is megsebesültem, a combomba egy repesz vágódott.”¹⁶ Szendreyt a Margit körúti templom kertjébe temették el, ő pedig nagy nehézségekkel visszatért Szekszárdra, ahol fél év múlva egy fiú ikerpárnak adott életet.

15 = = Variházy (Braun) Oszkár (1897–1959) vezérőrnagy. 1942–44-ben a Donnál harcolt. 1945 februárjában átállt a szovjetekhez. 1950-ben nyugállományba helyezték, később megvonták tőle a nyugdíját. 1955-ben rehabilitálták. 1991-ben posztumusz vezérezredessé léptették elő. Szendrey az ő segédtisztje volt.

16 = = Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13. Lásd még: ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 19. Összefoglaló jelentés, 1957. május 31.

A következő két évben – legalábbis egy *ügynökjelentés szerint* – kacérkodásával hívta magára a figyelmet a városban.¹⁷ 1946-ban a már említett Variházy Oszkár révén találkozott a néhai férje évfolyamtársával és barátjával, Király Béla vezérkari alezredessel, aki nem volt teljesen idegen számára: „1943-ban a Békás szorosban jártunk nászúton, amikor megjelent egy katonai autó, amelyből Király Béla szállt ki. A két férfi megörült egymásnak, de sietnie kellett hivatalos ügyben tovább. Megívott velünk egy pohár bort, majd mielőtt beült az autóba, megjegyezte férjemnek: szerencsés ember vagy, hogy ilyen asszonyt találtál magadnak.”¹⁸ A találkozás igazi egymásra találásnak bizonyult. „Szívembe férközött a gyengédséggel, amellyel a gyerekeket kezelte. (Ez egyébként egész együttlétünk alatt így volt.) Társaságban ő volt a középpont, derűs, kellemes ember volt, szeretett táncolni, de lehetett vele komolyan is beszélni” – emlékezett vissza 13 évvel később.¹⁹ 1947 tavaszán már az esküvőt kezdték előkészíteni. Abban az időben egy Gömbössel való házassággal a leendő férj a katonai karrierjét kockáztatta, márpedig Király számára ennél semmi sem volt fontosabb.²⁰ „Sasa” viszont annyira megigézte, hogy úgy döntött, inkább megválílik a honvédség kötelékétől, de elveszi őt feleségül. Ám tudása, képzettsége, rátermettsége miatt nagyhatalmú támogatói – mindenekelőtt Pálffy György vezérőrnagy, a Katonapolitikai Osztály (Katpol) vezetője – befolyásával végül engedélyezték neki a frigyet.²¹

1947. december 6-án – félévi együttélés után – megkötötték a házasságot, és az újdonsült férj mindhárom gyermekét adoptálta. Az asszony egy ideig a férje által indított paprikakereskedési vállalkozásában is dolgozott. Az ikerfiúkkal később Budapestre, a zuglói Külső-Andrássy útra költöztek, csak a hároméves kislány maradt Szekszárdon, a nagyanyjánál.²²

A házasság remekül indult. „Eljártunk Operába, néha színházba, jó vacsorákra, a vikendeket lenn töltöttük az anyósnál Szekszárdon, akinek egy gyönyörű szőlője volt. [...] Remek volt ott a barátokkal” – emlékezett erre az időszakra Király Béla. A honvédség révén kiváló üdülési lehetőségei adódtak Balatonfüreden és Mátraházán, ahol a sísporttal is megbarátkozhattak.²³ „Királyné kijelentette, hogy férje

17 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 163/14. „Felkai István” jelentése, 1960. május 19.; ÁBTL 2.1. VII/23/d. 196. Csurár József áv. főhadnagy feljegyzése, 1950. augusztus 9.

18 = = ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 103. Jelentés, 1959. november 18.

19 = = ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 104. Jelentés, 1959. november 18. Más közlésekből is kiderül, hogy Király nagyon jól tudott bánni a gyermekekkel.

20 = = Eörsi, 2025.

21 = = ÁBTL 2.1. VII/23/c. 69. Király Béla környezettanulmánya, 1951. július 30.; OHA, Király Béla-interjú, 49–50.

22 = = A Külső-Andrássy út 5. alatti lakásukat Pórfy György városparancsnok ezredestől kapták meg, miként mások is abban a házban. ÁBTL 2.1. VII/23/c. 70. Király Béla környezettanulmánya, 1951. július 30. E forrás szerint nemcsak a két fiú, hanem a lány is velük lakott.

23 = = OHA, Király Béla-interjú, 82–83.

2. kép. Esküvő Király Béla vezérkari alezredessel, 1947. Tevely Attila gyűjteményéből

nagyon jó ember, mindent megcsinál, amit ő akar, mindenben aláveti magát az ő akarataának” – jelentették az ifjú házaspárról, nem feledkezve meg az ara sokszor megcsodált tulajdonságairól: *„Szép, okos, intelligens, erőszakos természetű asszony, amit el akar érni, azt végre is hajtja. Sok férfi udvarlója van, fogadási esteken úgy a magyar, mint a szovjet tisztek udvara veszi körül.”*²⁴

„Sasa” a férjéről azt jegyezte fel, hogy előtte *„mindenkor a haladó embert tesztítette meg”*, kezdeményezésére szemináriumba iratkozott be, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségében (MNDSZ) felvette a munkát;²⁵ utóbbi helyen is úgy látták, hogy jól dolgozott.²⁶ Férje állítólag megszabta, hogy a gyermekei nem vehetnek részt hitoktatásban.²⁷ A közös gyermek hiányát az asszony többféleképpen is magyarázta:

24 = = ÁBTL 2.1. VII/23/c. 71. Király Béla környezettanulmánya, 1951. július 30. Az adatközlő úgy látta, hogy Királyné „még fasiszta szelleműbbé” nevelte férjét. *„Zsebkendőibe és fehérneműibe még most is a Gömbös-címer van belehímézve.”* (Uo. 70.)

25 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 37. Gömbös Sarolta feljegyzése, d. n.

26 = = KKI 57795. Király Béláné jellemzése (MNDSZ XIV. kerületi csoportja), 1949. november 25.

27 = = ÁBTL 2.1. VII/23/d. 196. Jelentés, 1950. augusztus 9.

„Úton volt az első gyermekünk. Heteken át tanácskoztunk, mit tegyünk. Még az én három gyermekem is olyan kicsi volt, hogy nem engedhettük világra jönni.”²⁸ Más-hol viszont azt állította, hogy bár nagy volt a szerelem, a férje nem akart gyermeket, aminek eredményeképpen „lassan eltávolodtunk egymástól”.²⁹ Férje így emlékezett vissza erre, évtizedekkel később: „...ő állandóan forszírozta, hogy legyen gyermekünk. Én azonban annyira szerettem az ő három gyermekét – különösen a két ikerfiút, azok olyan angyalok voltak –, hogy attól féltem, ha saját gyerekünk lesz, előbb-utóbb még nem tudat alatt is, nem úgy viselkednék, hogy különbséget érezzenek. Én ennek a két gyereknek, akiket úgy szerettem, mintha magamé lett volna, akkor jöttem rá, hogy nem az a lényeg, hogy vérbeli fiad legyen, hanem a család. [...] Ne tegyük meg, nem akarok rosszat nekik.”³⁰ 1950 végéig viszonylag kiegyensúlyozott családi életet éltek. Gyakran eljártak szórakozni, általában a férj katonatiszti barátaival.³¹ Egy belügyi forrás szerint Sasa ritkán provokált konfliktust, mert „férje biztosítja a megélhetést”.³²

Bár Király Béla horthysta tiszt volt, aki ráadásul még a nyilas-érában, Beregfy Károly honvédelmi miniszter mellett is igen fontos beosztásban dolgozott, kivételes rátermettsége és szorgalma eredményeként karrierje töretlenül ívelt felfelé, immár tábornokká léptették elő, és kinevezték a Honvédelmi Akadémia parancsnokának. „Amikor már a felesége voltam, második lettem, mert a katonaság volt a nagy szerelme” – emlékezett az asszony.³³ A férfi is megerősítette ezt: „...munkamániás voltam. [...] Örült módon élveztem a munkát.”³⁴ A Katpol azonban már 1950 májusában személyi dossziét nyitott Királyról, „népi demokráciaellenes” összeesküvés gyanújával.³⁵ Igaz, ekkor még a szervek nem tudták róla, hogy 1948-ban egy kémkedési ügybe is belekeveredett. 1951 elejétől egy nagyobb stáb figyelte minden lépését, természetesen ezt már ő is észrevette.

Az állandó feszültség többször is válságba sodorta a házasságát. „Rajtam kívül álló okból romlott a házasság. Azt hittem, nő van a dologban. Ideges volt” – panaszolta Királyné.³⁶ „Nem bírom az állandóan utánam való érdeklődést, független ember vagyok” – indokolta férje a feszültségek okát, hozzátéve, hogy a felesége anyagi-

28 == ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 104. Jelentés, 1959. november 18.

29 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

30 == OHA, Király Béla-interjú, 82.

31 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 38. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n. KKI 57795. Jellemzés a Magasabb Parancsnoki Tanfolyam parancsnokságának és előadói karának tagjairól, d. n.

32 == ÁBTL 2.1. VII/23/d. 196. Feljegyzés, 1950. augusztus 9.

33 == ÁBTL 3.2.1. 104. Bt-384. Jelentés „Pécsi” információi alapján, 1959. november 18. Lásd még ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 61/10. Gulyás Andorné önéletrajza.

34 == OHA, Király Béla-interjú, 42.

35 == ÁBTL 2.1. VII/23/d. 26. Szolgálati jegy, 1950. május 27.

36 == ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 105. Jelentés, 1959. november 18.

asságát is megelégette már.³⁷ „*Kitűnő fizetésem volt [...], nem tudom, mire költötte [...], sose volt pénzünk.*”³⁸ Egyszer előfordult, hogy az összezördülés fojtogatással, veréssel ért véget.³⁹ „*Láttam, lelkileg teljes csődbe jutott, hazamentem anyámhoz.*” A férj egy hét múlva megjelent autóval. „*Bátyám kezét se fogott vele,*⁴⁰ *édesanyám megjegyezte, ha visszamegyek, többé ne merjek panaszkodni. És én visszamentem, mert szerettem, és már tudtam, hogy lelkileg is mellette a helyem.*” Ilyen válságos időszakok után „*csodálatos hetek következtek, és mindig elhittem, hogy a régi lesz.*” Egyszer csak a férj elköltözött, „*minden indok nélkül.*”⁴¹

Az asszony ezt Zsilinszky Sándor alezredesnek, férje legjobb barátjának is elpanaszolta, hogy Király elhagyta őket, és fizetéséből is csak 1200 forintot ad haza, 1300-at magánál tart.⁴² Miután az MNDSZ-ben azt javasolták neki, hogy forduljon a Honvédelmi Minisztérium (HM) pártszervezetéhez,⁴³ egy eszpresszóban találkozott férje alakulatának párttitkárával és Guttray József századossal, aki Király figyelésével volt megbízva. Az utóbbi ezt jegyezte fel: „*Királyné találkozásunk egész ideje alatt hangoztatta, hogy menyire feldúlta nyugalmát ez az eset. Ennek külső jeleit azonban egyáltalán nem láttam rajta. Véleményem szerint ez az egész ügy lehet egy arra irányuló provokáció, hogy megállapítsák, nem fenyegeti-e valamilyen veszély Király személyét.*”⁴⁴ Guttray nyilván melléfogott, hiszen a források egyértelműen a házasság válságára utalnak.

A párt szavára Király visszatért a családjához. „*Megint volt [...] bocsánatkérés, csak éppen azt nem tudtam meg, miért ment el. [...] Már megkopott a nagy érzés, a lelki gyötrés, melyet velem tett, cinikussá változtatott*” – emlékezett vissza erre az időszakra az asszony.⁴⁵ Máshol így fogalmazott: „*Ekkor ismét kedves, figyelmes volt, de állandóan érződött valami fal, nem derült ki, miért. [...] Kértem váljunk el, de*

37 = ÁBTL 2.1. VII/23/d. 145. Virág János párttitkár feljegyzése, 1950. június 8. (A nő azt mondta, hogy nem tartja magát anyagiasnak.)

38 = OHA, Király Béla-interjú, 82.

39 = ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, 1959. november 18.; ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 45/12. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 4.

40 = Gömbös Endre minden jel szerint már korábban sem kedvelte Királyt: 1948-ben feljelentette, amikor sógora egy társaságban felhívta egy századosra a figyelmet, hogy besúgó. (ÁBTL 2.1. VII/23/d. 60. Feljegyzés 1948. július 7.)

41 = ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, 1959. november 18. (A későbbi belügyi jelentések több bántalmazási esetről is beszámolnak.)

42 = ÁBTL 2.1. VII/23/d. 178. Várnai Irén informátor jelentése, 1950. június 7. Ezt a telefonbeszélgetést egyébként a Törzstanfolyam Parancsnoksága lehallgatta: uo. 181. Jelentés, 1950. június 7. E jelentések szerint Királyné arról is panaszkodott, hogy férje gyűlöli őt, és a gyermekeivel sem törődik.

43 = KKI 57795. Király Béláné jellemzése (MNDSZ XIV. kerületi csoportja), 1949. november 25.

44 = ÁBTL 2.1. VII/23/d. 185. Jelentés, 1950. június 8.

45 = ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, 1959. november 18.

ekkor már nem volt erre hajlandó.” (Ekkoriban költöztek a kivégzett Beleznay István tábornok villájába.⁴⁶) Király pedig úgy érezte, hogy *„sem vele, sem nélküle nem tud élni”*.⁴⁷

1951. július 11-én, amikor legjobb barátját, Zsilinszkyt letartóztatták, már biztos volt abban, hogy hamarosan ő kerül sorra. Ekkortól már az ideg feszültség teljesen úrrá lett rajta,⁴⁸ miként a feleségén is: *„...csupa frász vagyok azóta, nincs egy nyugodt percem”* – panaszkodta egy informátornak.⁴⁹ Ekkoriban vetette fel Király a feleségének, hogy szökjenek ki az országból, de az asszony *„ebbe nem akart beleegyezni, mert nem akarta a gyermekeit itt hagyni”*.⁵⁰ Király az öngyilkosságot is fontolgatta – végül még közös öngyilkosságot is javasolt,⁵¹ de Sasa nem vállalta a mérgegszerzést.⁵² Királyné így emlékezett vissza erre az időszakra: *„...utalt arra, hogy le fogják csukni, vállalom-e, ha vele bukom. Biztosítottam a szeretetem szilárdtságáról.”*⁵³ A nő mindenestre magyarázatot talált arra, hogy házasságuk már hónapokkal korábban miért került válságba: *„Először szeretett volna szabadulni tőlem, ne rántsom magával, később meg belém kapaszkodott, mint fuldokló a szalmaszállba.”*⁵⁴ Emlékezete szerint a letartóztatás előtti napokban ezt mondta neki a férje: *„Lehet, hogy felakasztanak, de a csodálatos órákat, amelyeket együtt töltöttünk, nem vehetik el.”* Erre „Sasa” így reagált: *„Döbbenet néztem rá [...], már nem feleltem, mert bennem élt egy új szerelem, mely kárpótlást ígért a vele töltött keserű időért.”*⁵⁵ Sasa itt Benkő Ákos nőgyógyász-századosra utalt, akivel a magánéleti gondjait is megosztotta.

46 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 39. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.; uo. 87/7. kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. VIII. 19.

47 == ÁBTL 2.1. VII/23/d. 343/a. Bodó István főhadnagy jelentése, 1951. május 14.

48 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384.87/5-87/6. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. augusztus 19.; uo. 45/13. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 4.

49 == ÁBTL 2.1. VII/23/d. 372. Ozinner János jelentése, 1951. július 24. Lásd még: ÁBTL 2.1. VII/23. 40. Király Béla önéletrajza, 1951. augusztus (?).

50 == HL XI. 22. 014/52. Király Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. december 20.; ÁBTL 3.2.1. Bt-384.87/5-87/6. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. augusztus 19.; uo. 87/121. Benkő Ákos kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. szeptember 3.

51 == ÁBTL 2.1. VII/23. 40. Király Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. augusztus 19.; HL XI. 22. 014/52. 9. Király Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. december 20.; ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 87/6. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. augusztus 19.; uo. 45/13. 1952. szeptember 4. Valószínűleg ezeket a vallomásokat a házaspár egyeztetette, ahogy erre egy zárkaügynöki jelentés is utal. ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 87/19. Szalai Edit jelentése, 1951. augusztus 21.

52 == Morfiumról volt szó, amelyet Királyné orvos-bizalmasa a következményektől tartva nem mert neki adni (ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 87/53. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. október 29.; uo. 87/20. Benkő Ákos kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. szeptember 3.).

53 == ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, „Pécsi” információi alapján 1959. november 18.

54 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 39. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

55 == ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, „1959. november 18.

= = = Fogság, szabadulás

1951. augusztus 17-én tartóztatták le a házaspárt. A férjet reggel a munkahelyén, az asszonyt délután, miután a lakásába „minden feltűnés nélkül” behatoltak, és megbilincselték.⁵⁶ „A fodrástól jövök haza, mikor kertünk bejáratánál – furcsa volt, hogy nyitva a kapu – egy zsákszerű kendőt húznak hátulról a fejemre, kezemet hátracsavarják, megbilincselnek, és így vezetnek be a házba” – emlékezett vissza több mint négy évtizeddel később. „A kislányom hangját hallom: »Megjött a mamika!« És egy parancsoló férfihangot: tüntessétek el a gyereket.”⁵⁷ (A gyermekeket a nagyszüleiknél helyezték el.)

Két és fél hónapos vizsgálati fogsága elején tagadni próbált, ám a zárkaügynök ezt jelentette róla: „Elmondotta azt, hogy férjét védeni kívánja, nem akarja kiszolgáltatni a hatóságoknak, annál is inkább, mert fél tőle, és ha a vallomásokat összeegyeztetik, férje nagyon könnyen rájöhet arra, hogy ő nem a megbeszélte dolgokhoz tartja magát, és ez rá rossz fényt vethet. [...] Nincs az a felső hatalom, ami rákényszerítené őt arra, hogy mást mondjon, mint amit férjével otthon előre megbeszéltek.” Abban is nagyon bízott, hogy külseje átlendíti a bajokon.”⁵⁸ Ezek után erőszakot is alkal-

3. kép. Vizsgálati fogságban, 1951.

ÁBT L 2.1. VII/23c. 325.

56 = = ÁBT L 2.1. VII/23. 24-25. Madarász Gyula áv. fhdgy. jelentése, 1951. augusztus 17.

57 = = Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13.

58 = = ÁBT L 3.2.1. Bt-384. 87/13. Szalai Edit zárkaügynök jelentése Király Bélánéről, 1951. augusztus 23.

maztak vele szemben: a vizsgáló „*falnak fordítva a kontyomnál fogva fejemet ütemesen a falba verte*”, majd azzal fenyegette, hogy tollat szúr a körme alá, ha nem vallja be, hogy tisztában volt férje kémtevékenységével.⁵⁹

Egy későbbi jelentés szerint: „*Kompromittáló vallomást tett férjére, Király Bélára, ezen vallomását sajátkézzel írott aláírásával látta el, mely a birtokunkban van.*”⁶⁰ Kényszerűségből az általa nagyon szeretett Benkő Ákos orvos századosról is terhelően vallott, ennek alapján őt is őrizetbe vették.⁶¹

Ezt követően Kistarcsára internálták, mivel bizonyítva látták, hogy nem maradt rejtve előtte férje „hazaárulási” szándéka.⁶² Ott fogdaügynökként foglalkoztaták.⁶³ Természetesen a férjétől is teljesen el volt zárva. „*Letartóztatásunk után fél évre tudtam meg, hogy halálra ítélték. Napokra az eszméletemet vesztettem, azt hittem beleőrülök*” – mesélte később.⁶⁴ (Király Bélát 1952 januárjában háborús bűntettért, kémkedésért és államrend elleni szabotázs bűntettért a hadbíróság első fokon halálra, másodfokon életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.)

Királynét – tekintettel a három 10 éven aluli gyermekére – kétévi raboskodás után, 1953. augusztus 3-án (vagy 4-én) szabadlábra helyezték. A családot „*késégbefejtő körülmények között*” találta. Csak fizikai munkát végezhetett. Egy hónap múlva a szekszárdi Autójavító Vállalatnál hegesztősegédként kapott állást. Egy év múlva ugyanitt bérelszámolóként alkalmazták, de 1954-ben „racionalizálták”. Ugyanígy járt 1955 márciusában is, amikor két hónapig dolgozhatott a Tolna megyei Fű-

59 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 40. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n. A zárkaügynöknek mást mondott, valószínűleg átlátott rajta: „*Saját bevallása szerint eleinte igen félt, hogy megverik és bántani fogják, de most nem tud eléggé csodálkozni azon, hogy milyen udvariasak vele mindenütt, és ezt annak tulajdonítja, hogy az ÁVH már most tisztázta azt, hogy neki nincsen része férje kémkedésében.*” ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 87/16. Pálffy Lászlóné jelentése Király Bélánéről, 1951. augusztus 27.

60 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 112. Pamuk István szds. összefoglaló jelentése, 1957. június 17. Varlóban, a 1952. szeptember 4-i kihallgatásakor (ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 45/13. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve) feltárta azokat a tényeket, amelyek más forrásokból is kiderültek (ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 45/12-45/13. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve). Korábban viszont még tagadta (uo. 87/7. Király Béláné kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. augusztus 19.).

61 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 66. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31. Benkő 1956. január 18-áig az állambiztonsági hálózat tagja volt, a kapcsolatot ismeretlen okból szakították meg (uo. 192. Feljegyzés, 1961. szeptember 15. ÁBTL 3.2.1. Bt-384.). Később ismét a beszerzése mellett döntöttek (uo., jelentés, 1961. október 24.), nem tudjuk, sikerrel-e.

62 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 87/54. Véghatározat, 1951. október 29.; uo. 87/55. jelentés, 1951. október 31.

63 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.; uo. 171. Minősítés, 1961. február 15.

64 == ÁBTL 3.2.3. Bt-41/1. 106. Jelentés, 1959. november 18.

szer- és Édességkereskedelmi Vállalatnál gyors- és gépirói munkakörben.⁶⁵ „Tanyán éltünk, hófúvásos időben is a gyerekeket naponta, gyalog kellett iskolába vinnem” – emlékezett vissza.⁶⁶ Egy ügynökjelentés szerint viszont, mint megözvegyülése után is, „ismét botrányos szerelmi dolgaival vonta magára a figyelmet”.⁶⁷

A mostoha körülmények arra sarkallták, hogy elfogadja a tőle másfél évtizeddel idősebb Gulyás Andor ügyvéd (1945-ben egy megyei földbirtokrendező tanács elnöke, később az MKP, majd az MDP ügyésze) házassági ajánlatát, aki vállalta, hogy őt és három gyermekét eltartja.⁶⁸ Meg is indította a börtönben lévő férjével szemben a válópert. „Életem mindennél nehezebb napja volt, amikor megláncolva élém vezették.”⁶⁹ Király azonban nagyon szeretne volna megmenteni a házasságukat, újrakezdést ígért kiszabadulása esetén.⁷⁰ Ám Sasa már Gulyás anyagi támogatását élvezte, így nem visszakozott.⁷¹ „Arra kértem: tartson ki még egy kicsit. A válasz: »okosnak kell lennünk, gyerekek... stb.«” – írta Király két évvel később.⁷² A válóper 1955 augusztusában és szeptemberében zajlott le. Ekkor – megállapodásuk alapján – Király megfellebbezte a válás kimondását. Ám Sasa ügyvédje – aki nem volt más, mint az új vőlegénye – az ő megkerülésével levélben kérte Királyt jobb belátásra, arra hivatkozva, hogy az asszony új házasságot akar kötni. Király végül beletörődött a válásba. „Január 12-én megtudtam, hogy megbeszélésünk ellenére Király visszavonta a fellebbezést – férjhez mentem.”⁷³ (Az esküvőt ugyanebben a hónapban tartották.)

Hamarosan azonban ebben a házasságban is kiütköztek a problémák. Az esküvő után két-három héttel Gulyás kénytelen volt megosztani az arával az addig féltve őrzött titkát: az előző feleségével túlságosan gavallér módon járt el a váláskor, ezért – saját anyagi helyzetén javítandó – törvénytelen módon akart bevételhez jutni; ám lebukott, megvesztegetés – más forrás szerint befolyással való üzérkedés – vádjával kétéves fogságra ítélték. Fellebbezési beadványát a Legfőbb Ügyészség bírálta. Ezt azért titkolta addig előtte, mert tartott attól, hogy a házassága megghiúsul.

65 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 40. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.; ÁBTL 3.2.1., uo. 20. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31. ÁBTL 3.2.1. Bt-384.

66 == Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13.

67 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 163/14. „Felkai István” jelentése, 1960. május 19.

68 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 35. Rácz Károly őrnagy feljegyzése, 1957. január 29.

69 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 40. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

70 == Egyszer egy levelében Király azt állította, hogy ő maga is válásra biztatta a feleségét, mert nem látott kiutat, de „persze nem kellett Sasát nagyon biztatni arra, hogy a jobb, a könnyebb életet válassza”. ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/6. Király levele Ida Ritternek, d. n.

71 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 40., Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

72 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/4. Király kéziratos levele Ida Ritterhez. Párizs, 1957. július 10.

73 == ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 190. Feljegyzés, 1961. december 2.

Ez a taktikázás azonban nem vált be. „*Becsapva éreztem magam. Megmondtam, hogy visszamegyek Királyhoz*” – reagált a helyzetre az asszony.⁷⁴

A második férjével a kapcsolat újratervezésére akkor nyílt meg a lehetőség, miután a volt tábornokot 1956. szeptember 5-én – ideiglenesen – szabadlábra helyezték. Ekkor viszont Sasának azzal kellett szembesülnie, hogy riválisa akadt özvegy Sárközi Márta személyében, aki a nehezen munkát találó exférjet felvette zugligeti kertés házába kertésznek, és mivel széles körű ismeretsséggel rendelkezett, megnyílt az esély a férfi gyors rehabilitására és karrierjének folytatására. Király nagy dilemma elé került, ugyanis volt felesége még mindig óriási hatással volt rá, a hétvégeket együtt töltötték, közös jövőjüket tervezgették. A férfi disszidálást javasolt („*majd gyerekeket idővel kiviteti*”), ám az asszony – akárcsak öt évvel korábban – ezt elvetette.

4. kép. Újra együtt Király Bélával, 1956.

ÁBTL 3.2.1. Bt-384/624.

Végül azonban – idézte fel később az asszony – Király Béla „*azzal zárkózott el a helyzet tisztázása elől, hogy nincs lakása, megélhetése, nem lehet olyan felelőtlen, hogy nyugodt otthonunkból a gyerekekkel engem elcsaljon*”. Csak ha visszakerül a had-

74 = ÁBTL 3.2.3. 190. Mt-41/1. Feljegyzés, 1961. december 2. Ld. még ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 41. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.; uo. 35. Rácz Károly őrnagy feljegyzése, 1957. I. 29. Másik változat nyilván téves, miszerint még 1957 januárjában is hallgatott erről, amikor bejelentette, hogy Izraelbe disszidál. ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 20. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31. ÁBTL 3.2.1. Bt-384.

sereghez, lakáshoz és pénzhez jut, akkor lát esélyt az újbóli házasságkötésre. Ebbe dr. Gulyás is beleegyezett.⁷⁵

Hamarosan, október 6-án a koncepció perben halálra ítélt és kivégzett tábornokok dísztemetésén találkoztak ismét. A nő érzékelte, hogy Sárközi Márta továbbra is igen fontos szerepet tölt be Király életében. A férfi beleegyezett, hogy együtt meglátogatják őt. Bár Király tagadta, hogy bármi lenne közte és az özvegy között, a két nő közti feszültség érezhető volt: *„Ott töltöttünk kb. egy órát, kellemes asszony, hófehér fejjel, igen okos szemekkel, zömök, telt nő. Bár volt rajtunk kíváncsi ott 3–4 személy, egész idő alatt Bélát és engem nézett. Én visszaneéztem és egyszerre belém vágott egy érzés: ő nem érdeklődve nézett, hanem gyűlölettel”* – emlékezett vissza Gömbös Sarolta.⁷⁶ Szóba került Király rehabilitálása. Sasa közölte, hogy közbenjárt egy századosnál az érdekében, és *„megjegyeztem, ha sikerül pénzt kapnom, természetesen KB-nak adom, hogy felruházkodjon. Erre Sárköziné felcsattant, KB-nak nincs arra szüksége.”*⁷⁷ Majd Sárközi Márta adott Királynak 5000 Ft-ot. Amikor eljöttek, kikísérte őket, Király Bélát homlokra csókolta, *„mindent elintézek”* – mondta neki. *„K. B. erre azt a magyarázatot adta: jó, hogy vele mentem, láthattam, milyen idős ez az asszony, milyen okos és milyen jól el fog mindent intézni. Aránylag megnyugtató ez a magyarázat, csak az asszony tekintete nem tetszett.”*⁷⁸

Amikor ismét kettesben maradtak, kiderült, hogy Sárközi csak akkor hajlandó segíteni Királynak, ha felszámolja a volt feleségével a kapcsolatát. *„Meg is íratott vele egy levelet nekem, amelynek feladásához saját bevallása szerint nem volt ereje, és »vallási nézetével« ellenkezik, hogy ne vegyen vissza feleségül. Nagy zavarban volt, mert mint mondotta, ma búcsúzásakor megígérte Sárközinének, hogy mégis a rehabilitáció mellett dönt és nem mellette. Erre én felálltam, hogy összecsomagolok, elém állt, és azt mondta: »egyszer úgyis megöllek, Sasa, miért teszed ezt?« Döbenten álltam, néztem rá, és egyszerre elkezdtek folyni a könnyei, én is sírtam – maradtam. Egész éjszaka beszélgettünk, próbáltam meggyőzni, hogy S-né segítsége nélkül is visszaveszi a honvédség. Bizakodóvá vált, elmondta, hogy lehet, hiszen Janza [Károly] altábornok is járt nála. [...] Látod, nélküled nem bírok élni.»*⁷⁹ Király úgy emlékezett erre az időszakra, hogy ő minden további nélkül folytatta volna a kapcsolatot, de a nő húzódozott ettől. Talán a forradalom napjaiban gondolta meg magát, amikor az exférj országos hírt szerzett,⁸⁰ ez feltehetően már imponált neki.

A volt házastársak legközelebb november 3-án találkoztak a férfi egyik barátja Lenin körüli lakásában. Király Béla – aki ekkor a nemzetőrség főparancsnoka

75 == ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 47. Dr. Gulyás Andorné jelentése, d. n.

76 == ÁBTL K-1525/1. 72. „Pécsi” jelentése, 1957. január 26.

77 == Uo.

78 == Uo.

79 == Uo.

80 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/4. Király Béla levele Ida Ritterhez. Párizs, 1957. július 10.

és Budapest katonai parancsnoka volt – állítólag arról is beszélt exfeleségének, hogy az előző napokban külföldi újságírók keresték fel, és rajtuk keresztül „felszólítást kapott külföldről”. „Disszidálunk, ha nem úgy lesz, ahogy én remélem, a gyerekeket majd utánunk vitetem” – javasolta ismét. „Erre kijelentettem, hogy a kiszabadulása után a régi embert találtam meg, akit én annyira szerettem, de még érte sem hagyom el a gyermekeimet. Menj, de nélkülem!” – válaszolta az asszony. Hajnali 3 órakor „csengettek a ház mesternél, pillanatok alatt feljöttek hárman, egy rendőr, két civil. Közölték Királlyal, hogy az oroszok támadásba mentek át. Rohanva felöltözött, kérte, menjek vele, de én azt válaszoltam, a gyermekek nélkül nem megyek. Hozzám fordult, megcsókolt a három ember előtt, és azt mondta: »megint elhagytál, de még találkozunk«.”⁸¹ Erre azonban csak 34 évvel később került sor. Mint ismeretes, Király két héten belül kimenekült az országból, és ekképpen megmenekült a számára nyilván halálos kimenetelű megtorlástól. Az asszony úgy látta, a volt férje csakis magának köszönhette a sorsát: „Vele [Királlyal] ennek a rendszernek tervei voltak. Én jártam a Belügybe és Bélának már lakás, állás be volt ígérve, semmi baja nincs, ha ezt a marhaságot nem csinálja [ti. ha nem vesz részt a forradalomban]. Engem nem engedett fel Szekszárdra, mert tudta, hogy a fülét rágom, ne abba a társaságba járjon – reakciós társaság – amelyikbe járt.”⁸²

Király távozása után Gulyás Andor is elhagyta az országot. Rijekából, majd Triesztből is hívta magához Sasát – hiába. „Halálosan féltékeny volt; ha vele disszidálok, soha nem szabadulok meg tőle.”⁸³ Döntésében, hogy nem követi az Izraelben letelepedő férjét, ugyanakkor a politikai rendőrség is közrejátszott, akiknek ekkor már dolgozott: „Felesége azonban nem utazhatott utána, a mi utasításunkra. Ezt azzal indokolta, hogy nem kap útlevelet” – jelentette a tartótisztje.⁸⁴ 1957 májusban a nő kérésére felbontották a házasságukat.⁸⁵

= = A hálózatlan

Gömbös Sarolta – „a jobb megélhetésért, a zavartalan életért” – már 1956 szeptemberében⁸⁶ (vagy decemberben)⁸⁷ felajánlotta szolgálatát a BM belső hírszerzé-

81 = = ÁBTL K-1525/1. 73. „Pécsi” jelentése, 1957. január 26. Király emlékezete szerint hazakísérte Sárközi Mártát, mielőtt a Deák térre ment volna. Király, 2004. 354.

82 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 141. Jelentés „Szigeti” ügynök információi alapján, 1958. január 22.

83 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 217. Feljegyzés, 1962. március 5.

84 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. Jelentés, 1960. április 12. 120. E forrás szerint Gulyás bírósági tisztviselő lett, és a hozzátartozói számára Izraelben megszerezte a letelepedési engedélyt. Majd elvett egy gazdag ausztrál turistát, és Ausztráliába tartott vele. Ám ott – kommunista múltja miatt – nem adták meg neki a letelepedési engedélyt, így kénytelen volt visszatérni Izraelbe.

85 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 20. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.

86 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.

87 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 25. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31. 24.

sének. 1957. január 5-én a Tolna megyei ügyészséghez fordult támogatásért, és ajánlotta, hogy ellentételezésképpen feltárja a Király körében aktivizálódott „ellenforradalmárokat”, és akkori környezetének felderítését is elvégzi.⁸⁸

Beszervezésére azonban – hazafias alapon, „Pécsi” fedőnévvel – csak 1957. március 11-én került sor.⁸⁹ Akkor, amikor „ellenforradalmi” kapcsolataira hivatkozva eltávolították a munkahelyéről, és 1957. márciusában egy hetet fogságban is töltött. (Ekkor már ő is gondolt az ország elhagyására.⁹⁰) Előtte természetesen lekáderizték: „A vele való kapcsolat megteremtésével egyidejűleg ellenőrző intézkedéseket tettünk: hálózati és T-ellenőrzés, külső figyelés, anyagának összegyűjtése és elemzése, melyeknek eredményeként megállapítottuk, hogy múltját és velünk való kapcsolatát illetően őszinte magatartást tanúsított és tanúsít.”⁹¹ Tartótisztje lojális, kispolgári gondolkodású személyként jellemezte, aki politikai kérdésekkel nem nagyon foglalkozik, önképzéssel nem törődik, minden vágya a kispolgári „nyugodt” élet. „Csinosnak mondható, érzéki nő, szívós, nagy munkabírási, közepes kombinatív képességgel rendelkezik; hírszerző feladatok elvégzésére kapott kiképzést.”⁹² A későbbi jellemzései is egybevágtak ezzel: „Igen művelt, széles látókörű, jó megjelenésű, jó beszédképességű. Neveltetésénél fogva most is idealista, vallásos. Korrekt, mindig tartja a szavát, akkor is, ha nehézségekbe ütközik.”⁹³ „Csinos, intelligens, rendkívül éleseszű, gyors észjárású, jó felfogó képességű. Kissé anyagi.”⁹⁴ Megbízói azért törekedtek személyiségének megváltoztatására: „Nagy gondot fordítottunk politikai nevelésére, és hogy a hozzánk való viszonyát megszilárdítsuk.”⁹⁵

Mindkét volt férjével – a szervek utasítása alapján – fenn kellett tartania a kapcsolatot. Különösen az emigrációban igen aktív Király Bélával, akit részben az ő segítségével akartak lejártni. A kapcsolataitól is sokat vártak, számítva arra,

88 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 52. Jelentés, 1957. I. 5. Ekkoriban Sárközi Mártáról és több szekszárdi ismerőséről adott a szerveknek adatokat, amelyek „hozzájárultak őrizetbe vételükhöz és internálásukhoz”. ÁBTL 3.2.1. Bt-384. Dohány Zoltán őrnagy, Pamuk István százados összefoglaló jelentése „Pécsi” ügyében, 1957. V. 31.; uo. 21. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31. ÁBTL 3.2.1. Bt-384.

89 = Számos esetben „Pécsiné” vagy „Pécsi Ildikó” néven szerepel. „Személyes kapcsolatot 1957. január elején teremtettünk vele, rendszeresen találkoztunk és április 14-én beszerveztük.” ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 25. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31. 24. Fűzi Gábor őrnagy szervezte be; tartói, Fűzin kívül: Pamuk István, Simon Gusztáv, Varga József századosok és Szabó Gyula főhadnagy.

90 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 44. Gömbös Sarolta önéletrajza, d. n.

91 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 66. Összefoglaló jelentés, „Pécsi” ügyében, 1957. május 31. Lásd még: uo. 21. „Pécsiné” ügye, d. n.

92 = Jelentés „Pécsinéről”, d. n. ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21.

93 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 25. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31.

94 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.

95 = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 24. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31.

hogy a Gömbös név a jobboldali körökben feltétlenül bizalmat előlegez számára.⁹⁶ Munkájával meg voltak elégedve: „Minden kiadott feladatot lelkiismeretesen elvégzett.”⁹⁷ „Emberi tulajdonságai és politikai beállítottsága a velünk való együttműködése óta pozitív irányba fejlődött. Őszintén feltárta előttünk problémáit, magánéletét és nyíltan felvetette politikai nézeteit, s ezekre tőlünk kért magyarázatot. A vele való politikai foglalkozás eredményeként az a meggyőződésünk, hogy általában egyetért a szocialista rendszerrel, helyesen és jól ítéli meg a kormány politikáját, bár egyes intézkedésekkel kapcsolatban fenntartásai vannak. Az 1956-os októberi ellenforradalmi események értékelésében – ami az alapvető kérdéseket illeti – a Párttal azonos álláspontot foglalt el.” A találkozók soha sem késétt, a megbeszélésekre mindig felkészülten érkezett, mi több, még a kezdeményező javaslatai is megfontolásra alkalmasak voltak.⁹⁸ A szerv bizalmát nyilván olyan kijelentéseivel is elnyerte, miszerint „kiábrándító volt ső is, végül Szovjetunió segítségünkre jött, rendet teremtett”.⁹⁹ A tartótisztjével azt is megosztotta, hogy ez az együttműködés „annyira közel hozta” őt a hírszerző szervekhez, hogy immár „mellékes” a konkrét feladata, ti. Király Béla közelébe férközni, „maradéktalanul végrehajtja bármely utasításunkat. Kétséget kizáróan tanújelét adja a rendszer alapvető célkitűzései mellett, bár egyes kérdésekben (pl. vallás) fenntartásai vannak.”¹⁰⁰

Azt tervezték, hogy kitelepítik volt férjéhez New Yorkba. Ezt „Pécsi” kezdeményezte. A levelezésükből kiderült, hogy Királynak hiányzik Sasa. „Nagyon jól tudod, hogy ha van valami a világon, aminek nem tudok ellent állni, az kettőnk együttléte. [...] Mindenki vel szemben a szabadságomat meg tudtam tartani, de te, mint egy végzet – hogy furcsa szóval éljek – vonzolászítol, lendítet az egekig, vagy lőköd a pokolba a lelkemet, az életemet, szóval engem. Soha az életemben élőlény nem volt olyan múlthatatlan módon hatással rám, mint Te. Soha senki annyi örömet és annyi lelki borzalmat nem árasztott rám, mint Te.”¹⁰¹ „Ő az egyetlen nő, aki igazán érdekel. Örült széthúzó erők taszítanak egymástól, de az egymás felé lőkő erők mindig nagyobbak voltak. Részemről ma is” – írta Király Illy Gusztávnénak is.¹⁰² „Azt hiszem, minden nőnek egy férfi és minden férfinak csak egy nő, [...] olyan, amelyik mindent jelent. Nekem ő az. Most már mind a két képe itt van az asztalom felett és gyönyörködöm bennük” – tájékoztatta a Zürichben élő Ida Rittert, a harmadik

96 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 17. Kérdőív, d. n.

97 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 24–25. Javaslat, „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31.

98 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Bt-384. 21. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.

99 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 37. Gömbös Sarolta feljegyzése, d. n.

100 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 50. Jelentés „Pécsi” kiképzéséről, 1957. június 4.

101 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 93. Király Béla levele Gömbös Saroltához, 1956. szeptember 24.

102 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/3. Király Béla levele Gömbös Saroltához, 1957. május 12.

férj, Dr. Gulyás Andor hűgát, akin keresztül tartotta a kapcsolatot volt házastársával.¹⁰³

Király többször kérte, hogy szökjön ki hozzá, ismét feleségül veszi, de a magyar határon lévő drótokra és aknákra tekintettel illegális kijövetelre nem biztatta Sasát.¹⁰⁴ „*Miért nem lehetünk együtt? Ha tőlem függne, tennék ez ellen a rettetes állapot ellen. Sajnos nem tehetek semmit és ez a helyzet lényege.*”¹⁰⁵ Gömbös Sarolta első férjének fivérét, Szendrey Lászlót (aki 1945-ben emigrált) Király már 1957 januárjában felkereste, és kijuttatta hozzá, St. Paulba Sasa anyósát, akivel addig, mivel Szendreyné ellenezte a Királyék házasságát, Király Bélával nem is volt beszélő viszonyban.¹⁰⁶ Ekkortól viszont a volt házastársak Szendreynén keresztül tartották a kapcsolatot.¹⁰⁷

= = = A kitelepülés

„Pécsi” azt hangsúlyozta a szervek előtt, hogy Királyt szereti, és nagy hibának tartotta, hogy elvált tőle. „*Itt követtem én el a nagy hibát, és ezért vagyok felelős azért az emberért. Elhagytam, amikor a legnagyobb szüksége volt rám. Nem vontam vissza a pert. Ha akkor nem válok el, szabadulása után otthona van, nem kerül azok társaságába, akik megígérték, hogy nagy ember lesz belőle, mellettem biztos nem vállal semmit.*” Nem tudjuk, tartói mennyire adtak hitelt szavainak, hiszen ugyanekkor a bosszúvágyát is hangoztatta: „*Jóllehet Ő elárult engem, amikor a 80 000 Ft-os rehabilitációért lemondott rólam.* [Utalás Sárközi Márta állítólagos javaslatára.] *Most én legfeljebb visszaadom ezt neki.*” Végül így indokolta felajánlkozását: „*[láttam, hogy] abban a két hétben [a forradalomban], míg nem voltam mellette, mibe keveredett. Ez volt az életem csődje, a férfi, akit szeretek olyan mértékben karrierista, hogy semmi sem szent előtte. Ekkor határoztam el, hogy jóvá teszem az ő hibáját és ajánlottam fel a segítségemet, szerény munkámat.*”¹⁰⁸

A kémelhárítás hozzájárult ahhoz, hogy két fiát magával vigye, és „*a többi szettei támogatását kéri tőlünk, ha problémájuk adódik.*”¹⁰⁹ Feladatául kapta a Magyar Forradalmi Tanács, a Magyar Nemzeti Bizottság és a Magyar Szabadságharcos Szövetség szervezeti felépítése, személyi állománya, anyagi bázisa, működése fel-

103 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/6. Király Béla levele Ida Ritterhez, d. n. A kapcsolatukról szóló dokumentumok egy része hozzáférhetetlen.

104 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/4. Király Béla levele Ida Ritterhez. Párizs, 1957. július 10. Belügyi forrás szerint viszont Király már kezdeményezett átszöktetési akciókat. ÁBTL K-1525/1. 207. Móró István alezr. javaslata, 1957. november 1.

105 = = ÁBTL K-1525/1. 194. Danyi Sándor szds. feljegyzése, 1957. december 21.

106 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 51/22. „Pécsi” jelentése, 1957. január 26.

107 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 141. Jelentés „Szigeti” ügynök információi alapján, 1958. január 22.; uo. 130. Gulyás Andorné önéletrajza, d. n.

108 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 106. Jelentés, 1959. november 18.

109 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 25. Javaslát „Pécsi” telepítésére, 1957. május 31.

tárását; jelentenie kellett az ellenséges akcióterveikről és arról, hogy milyen utasításokat kapnak, milyen tanácsokkal látják el az amerikai és más nemzetközi szervek (pl. NATO).¹¹⁰ Abban is bíztak, hogy ügynökük olyan befolyást gyakorol volt férjére, hogy még a Magyar Népköztársaság számára is megnyeri, és együtt térnek vissza, a férfit rendfokozatához illő nyugdíjazásban részesítik, a felmerülő problémáikban segítségükre lesznek. Addig is „Pécsi” feladata volt rávenni Királyt, hogy az Egyesült Államokból Nyugat-Európába költözzenek át.¹¹¹

A terv legkockázatosabb mozzanata a „disszidálás” volt, amelynek előkészületéről „Pécsi” mintegy húsz hozzátartozója, barátja, „közöttük ellenséges elemek” tudtak, „egy része a mi hibánkból”.¹¹² („Ezt a célt szolgálta többek között az az eset is, amikor »Pécsit« meghívták Szombathely környéki határmenti rokonaihoz egy esküvőre, és onnan akarták költségmentesen Ausztriába szöktetni. »Pécsi« utasításunkra nem utazott el, megfelelő legendával távol tartotta magát.”¹¹³) A nő ráadásul a fivérének is elárulta a tervet, azaz dekonspirált, amiről tájékoztatta a tartóisztjt, így Gömbös Endrét is beszervezték, „Ányos” fedőnévvel.¹¹⁴ Ám Király közeli ismerősei, Illy Gusztávné és még inkább Sárközi Márta előtt gya-

5. kép. Hálózati munkában áldozatával, Sárközi Mártával. Rejtett kamerás felvétel, 1957.

ÁBTL 3.2.1. Bt-384/196.

110 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 3.2.1. 27. Megbízás, 1957. május 30.

111 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 26. Megbízás, 1957. május 30.

112 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 115. Összefoglaló jelentés, 1957. június 17. Lásd még uo. 110. Pamuk István feljegyzése, 1957. június 11.

113 == ÁBTL K-1525/1. 207. Móró István alezr. javaslata, 1957. november 1.

114 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 111. Pamuk István szds. összefoglaló jelentése, 1957. június 17. E tanulmány címe egy Gömbös Endrének szánt állambiztonsági levéltervezetből származó idézet, amelyet Gömbös Sarolta kézírásával juttattak volna el hozzá. ÁBTL K-1525/4. 56., d. n.

nússá vált a disszidálási szándékával.¹¹⁵ (Sárközi Márta ekkor már bizalmába fogadta „Pécsit”, ő viszont jelentett róla.¹¹⁶ Ennek nyomán Sárközi Mártát őrizetbe is vették, „*de a helytelen vizsgálati munka következtében most ideiglenesen szabadláb-
ra helyezték*”.¹¹⁷)

A szervek előbb elhalasztották, végül elvetették „Pécsi” kitelepítésének ter-
vét, amit az ügynök „örömmel és megkönnyebbülten” vett tudomásul, mivel tar-
tott a „*kinti munkától*”. Pedig már a BM kezdeményezésére a munkahelyéről is el-
távolították, tehát új munkalehetőséget kellett neki biztosítani.¹¹⁸ Ám Király
kompromittálásáról továbbra sem tettek le, ehhez később is felhasználták a volt
feleségét.¹¹⁹ „Pécsi” többször utalt tartótisztjeinek arra, hogy szeretné, ha fontos
feladatokat kapna. „*Szerinte képességei, ismeretségi és baráti köre, valamint száрма-
zása sokkal több lehetőséget ad, mint ahogy ezt eddig felhasználtuk*.”¹²⁰ Kétségkívül
bizonyított: tartói is kiemelték, hogy több szekszárdi „ellenforradalmárról”, „ellen-
ségről” szerzett adatokat, „munkájával” hozzájárult őrizetbe vételükhöz és interná-
lásukhoz.¹²¹ Természetesen minden más ismerőséről is információkat kellett szol-
gáltatnia.¹²²

Egy 1958-as jelentés szerint Budapesten a Baross téri Lokomotív eszpresszó-
ban dolgozott kávéfőzőként. Egy jól kereső barátja vett neki egy kétszobás lakást, és
értékes ajándékokkal halmozta el.¹²³ Az exférjei közül Király 5-6000 Ft-os csoma-
gokat küldött a családjának,¹²⁴ igaz, ő maga úgy tájékoztatta tartótisztjét, hogy sem-
milyen segítséget nem kap tőle.¹²⁵ Gulyás elhalmozta szerelmes levelekkel,¹²⁶ de

115 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 115-116. Pamuk István szds. összefoglaló jelentése, 1957. június 17.

116 == ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 56-57. „Pécsi” jelentése, 1957. június 6.; ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Össze-
foglaló jelentés, 1957. május 31.; uo. 26. Megbízás, 1957. május 30.; ÉLő, 2004.

117 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.; uo. 113.
Összefoglaló jelentés „Pécsi” ügyében, 1957. június 17.

118 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 116. Összefoglaló jelentés, 1957. június 17. Így „Pécsit” továbbra is
Szekszárdon foglalkoztatták.

119 == ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 73. Turi József jelentése „Pécsi” információi alapján, 1959. február 26.

120 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 172. Minősítés, 1961. február 15.

121 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 21. Dohány Zoltán őrnagy, Pamuk István százados összefoglaló
jelentése „Pécsi” ügyében, 1957. május 31.; uo. 24. Javaslat „Pécsi” telepítésére, 1957.
május 31.

122 == Ezekből fennmaradt jelentés: ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 176-178. 1961. április 6.

123 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 104. Jelentés „Pécsiről”, 1958. június 2.

124 == ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 72. Turi József jelentése „Pécsi” információi alapján, 1959. február 26.

125 == ÁBTL K-1525/4. 72. Jelentés „Pécsi” információiból, 1962. január 2.

126 == ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 149-152.; ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 219/4., 257/14-17. Gulyás elkeseredésé-
ről is írt: visszatérne Magyarországra, még ha le is kellene töltenie a büntetését.
ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 121. Jelentés, 1960. április 12. A szervek vele is operatív kapcsola-
tot vettek fel, ám ezt – alkalmatlansága miatt – megszakították. ÁBTL 3.2.1. Bt-384.
217. Változás jelentés, 1964. január 21.

6. kép. „Sasa” (hátul) a családjával az 1960-as évek közepén. ÁBTL 3.2.1. Bt-384/628.
Mellette áll sógora és édesanyja. Elöl gyermekei: Ferenc és Sarolta.

1959-ben átmenetileg megvonta a támogatását. Sasa új házasság megkötését fontolgatta, amelyhez a belügyi elvtársak véleményét is kikérte.¹²⁷

1960-ban elvégzett egy vendéglátóipari tanfolyamot, majd a Ménesi úti büfében helyezkedett el.¹²⁸ Ekkor a „Felkai István” fedőnevű, civilben orvos hálózati személyt állították rá, akinek elmondta: „*Most kapott nagyobb összeget Gulyás Banditól. Házasságai közül csak ezt szégyelli, mivel az illető zsidó volt, de neki más választása nem volt.*” Az asszony azt is közölte vele, hogy egy tíz évvel fiatalabb mérnök „*nagyon el akarta venni, majdnem hozzá is ment*”, és „Felkai” „*a negyedik jelenlegi lovagja*”.¹²⁹ Ez nem tetszett a tartóinak, akik utasították, hogy „*egy időben csak egy személlyel tartson viszonyt*”.¹³⁰ Még 1960 végén az ügynök majdnem dekonspirálódott: „*...az egyik társosztályunk felelőtlen munkája következtében »Pécsit« őrizetbe vették szervezési céllal, azt megelőzően fél évig hálózati ellenőrzés alatt tartot-*

127 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-41/1. 72. Turi József jelentése „Pécsi” információi alapján, 1959. február 26.

128 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 154. Simon Gusztáv jelentése, 1960. június 6.

129 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 163/22. „Felkai István” jelentése, 1960. július 28.

130 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 60. „Pécsi” foglalkoztatási terve, 1961. szeptember 21.

ták anélkül, hogy velünk azt előzetesen közölték volna. Az őrizetbe vétel »Pécsire« igen rossz hatással volt, s emellett könnyen személyének dekonspirálásához vezetett volna.”¹³¹

1964-ben „Pécsi” rokon látogatás ürügyén Svájcba utazott, de a megbízatásából semmit sem valósíthatott meg, mivel Király még a párizsi útja után sem tett érte kitérőt arra hivatkozva, hogy már „elkéstünk, nincs értelme”.¹³² Ida Ritternek ezt írta: „Nem vagyok már olyan fiatal, hogy azokat a feszültségeket, amiket Sasa magával hordoz, vállalni tudnám, még azokért a mérhetetlen örömekért is, amiket nyújtani tud ez a szuper-asszony. Szóval magam részéről már rég elfogadtam azt a pontot, amit Sasa többször az ügyünk végére tett.”¹³³ „Pécsi” feladatot kapott arra is, hogy a svájci emigrációról és a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségéről (MEFESZ) szerezzen információkat.¹³⁴ A szervek azonban nem akartak belenyugodni a kudarcba, és „Pécsit” négy-öt évre az Egyesült Államokba akarták küldeni, hogy rendezzék Királlyal a házastársi viszonyukat.¹³⁵ Ám Király 1965 májúsában egyértelműen fogalmazott Ida Ritternek írott levelében: „Sasának nem kívánok írni. A legutolsó levél, amit még szimpátiával fogadtam tőle, a legkeservesebb meglepetést tartalmazta számomra. Sasa intenzíven hazacsalt akkor, amikor tudta, hogy hazamenetelem a végemet jelentette volna. Ha akkor a hóhér kezére akart adni, akkor most sem bízom a szándékában. [...] Hogy »újra kezdjük együtt az életet«, nem jöhet tekintetbe.”¹³⁶ A szervek belátták, hogy tervük megvalósíthatatlan: „Király leveléből egyértelműleg kivehető: tudatában van annak, hogy »Pécsi« korábbi és legutóbbi levelét utasításra küldte.”¹³⁷ Egyúttal Király anyagát irattárba helyezték.¹³⁸

Gömbös Sarolta azonban maradt a hálózatban. 1965-ben udvarlójával, a VII. kerületi Vendéglátóipari Vállalat egyik vezetőjével néhány napos római utazáshoz kérte megbízói hozzájárulását.¹³⁹ A következő évben viszont pihentetését javasolták, mert „jelenleg nem rendelkezik hírszerzői lehetőséggel”.¹⁴⁰ A fellelhető anyagok alapján később már nem vették igénybe hálózati személyként, ám lehetséges,

131 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 155–156. Simon Gusztáv jelentése, 1960. október 22.; uo., Simon Gusztáv jelentése, 157–159. 1960. október 22.; uo., Simon Gusztáv jelentése, 173. 1961. február 15.

132 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 204–205. Varga János szds. jelentése „Pécsi” információi alapján, 1964. szeptember 11.

133 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 211/7. 1964. augusztus 6.

134 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 203. Jelentés „Pécsi” eligazításáról, 1964. augusztus 24.

135 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 217. Jelentés, 1965. január 3.

136 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 225/1. Ida Ritter levele Gömbös Saroltának, 1965. május 4. „Pécsi” jelentése alapján Sárközi Márta tévesen ítélte meg a helyzetet, amikor kikérte a véleményét: „Igen nagy örömet keltene a megjelenésem.” ÁBTL 3.2.1. Bt-384., d. n.

137 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 223. Jelentés, 1965. május 24.

138 = = Uo.

139 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 219. Jelentés, 1965. január 16.

140 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-384. 227. Javaslat, 1965. november 18.

hogy volt férje, Király Béla jól látta, hogy az asszony 1989-ben a belső elhárítás megbízásából, jelentési feladattal vett részt a „*nagy temetésen*”.¹⁴¹ Igaz, a nő egyik fia néhány évig Király Béla titkáráként dolgozott. Sasa 1980-ban a VII. kerületi Vendéglátóipari Vállalattól ment nyugdíjba.¹⁴² Később férjhez ment egy Bodnár Lajos nevű férfihoz. Gömbös Sarolta 2014-ben, 92. életévében, özvegyként hunyt el.¹⁴³

Gömbös Sarolta életpályájának a fentiekben bemutatott epizódja további kutatási lehetőségek irányába nyit kaput. Érdekes lenne megtudni, hogy egyedülálló életpálya volt-e az övé, vagy hasonló ívet befutott női életút előfordult a huszadik század viharai közepe. Az 1945 előtti nemes és arisztokrata családok itthon maradt nőtagjai milyen életstratégiát választottak az alapjaiban megváltozott viszonyok között? Mekkora részüket és milyen stratégiák mentén sikerült bevonni a világháború utáni állambiztonsági szerveknek? Ezeknek a kérdések megválaszolására csak a jövő kutatásai, összehasonlító vizsgálatai adhatnak érdembeli válaszokat.

7. kép. Gömbös Sarolta 1993-ban.

Mai Nap, 1993. január 25. 13.

¹⁴¹ == Peter Pastor levele Szabó Julietnek, 2009. (A levél másolata a szerző birtokában.)

¹⁴² == Kőbányai György: Egy asszony a hadvezérek között (Gömbös Sasa). *Mai Nap*, 1993. január 25. 13. Ekkor, 1993-ban öt unokája volt.

¹⁴³ == *Vas Népe*, 2014. november 25. 320. Király Béla 2009-ig élt.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Volt zárt irattár anyagai

2.1. VII/23. Király Béla és társai

2.1. VII/23/c. Király Béla és társai

2.1. VII/23/d. Király Béla és társai

Mt-dossziék

3.2.3. MT-41. „Pécsiné”

K-dossziék

3.2.4. K-1525. „Radet” (Király Béla)

Bt-dossziék

3.2.1. Bt-384. „Pécsiné”

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HL)

XI. 22. Király Béla és társai perirata 014/52.

Központi Katonai Irattár (KKI)

57795. Király Béla okmánygyűjteménye

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívuma (OHA)

178. sz. Életinterjú Király Bélával, 1986–1987. Készítette: Hegedűs B. András

=== Hivatkozott irodalom ===

Eörsi, 2025

Eörsi László: *Király Béla (1912–2009)*. (Előkészületben.)

Király, 2004

Király Béla: *Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004*.

HVG Kiadó, Budapest.

Vitéz, é. n.

Vitéz János: *Őseink és rokonaink*. Magánkiadás.

===== Internetes hivatkozások =====

Élő, 2024

Élő Anita: „Eszméimet nem cserélem el”. 75 évvel ezelőtt szűnt meg a *Válasz*, az utolsó szabad folyóirat. [Élő Anita interjúja Széchenyi Ágnessel.] 2024. augusztus 27. <https://www.valaszonline.hu/2024/08/27/valasz-folyoirat-sarkozi-marta-kiraly-bela-1956-szechenyi-agnes-interju/> (utolsó letöltés: 2024. szeptember 5.).

===== Sajtó =====

Mai Nap, 1993

Kulcsszavak

=====

börtönök, Horthy-korszak, ügynöki hálózat

/ “What I Went Through Would Inspire a Writer for the Rest of His Life” /

Sarolta Gömbös in the Storms of the 20th Century

Sarolta Gömbös, a descendant of Gömbös-Táncsics, went through many regime changes and serious upheavals. She lost her first husband in the World War and gave birth to posthumous twins. Together with her second husband, General Béla Király, she was arrested by the ÁVH. She had a third husband, whom she divorced as well. Her recruitment to state security brought a decisive turn in her life. The main task would have been to deliver information about her ex-husband after his emigration to the United States, but this plan failed.

ÁBTL - I. - 3.2.1. - Bt-836

Straub F. Brunó

ÁBTL - I. - 3.2.1. - Bt-836/47/1

===== Orosz Ferenc =====

/// Biokémikus, akadémikus, „Kutató”

Straub F. Brunó és az állambiztonsági szolgálat¹

Sokakat megdöbbenett (e sorok íróját is, aki Straub F. Brunó² igazgatása alatt kezdte pályáját az MTA SZBK Enzimológiai Intézetében), amikor 2023 végén megjelent Szekér Nóra *Fedőneve Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése* című könyve,³ amely szerint az állambiztonsági szervek Straub F. Brunót „Kutató” fedőnéven informátorként, majd titkos munkatársként foglalkoztatták, aki a nemzetközi tudományos élet szereplőiről, főként emigráns magyar kutatókról, köztük mentoráról, Szent-Györgyi Albertről jelentett.⁴

Jelen írás ennek ment utána az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található dokumentumok alapján. Straub F. Brunónak mind a B- (beszervezési), mind az M- (munka) dossziéja megmaradt, nem esett az iratmegsemmisítések áldozatául. A B-dosszié⁵ elsősorban Straubról tartalmaz jellemzése-

1 = Jelen tanulmány az *Élet és Irodalomban* megjelent írás (Orosz 2024: 8–9) további forrásokat is felhasználó, lényegesen kibővített változata.

2 = Straub F. Brunó (Nagyvárad, 1914. január 5. – Budapest, 1996. február 15.) a XX. századi magyar biokémia, de talán még inkább a tudánypolitika kiemelkedő alakja. „Szent-Györgyi Albert legkitűnőbb munkatársa”, az aktív fölfedezője, kétszeres Kossuth-díjas (1948, 1958) tudós, egyetemi tanár Szegeden (1945–1949), majd Budapesten (1949–1970), az MTA alelnöke (1967–1973, 1985–88), a Szegedi Biológiai Központ alapító főigazgatója (1970–78), az MTA Biokémiai (majd Enzimológiai) Intézetének igazgatója (1960–1985); hazai és nemzetközi tudományos és (tudomány)politikai szervezetek vezető tisztségviselője (pl. Országos Béketanács, Nemzetközi Atomenergia-ügynökség). 1988 és 1989 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának utolsó elnöke.

3 = Szekér, 2023. Ezúton köszönöm meg Szekér Nórának kéziratom gondos átolvasását és értékes tanácsait, valamint Szabóné Kozma Györgyinek, az ÁBTL munkatársának segítségét.

4 = Szekér, 2023: 241–243, 247–248. A jelen tanulmány sem kerülheti ki, hogy kitérjen Straub és Szent-Györgyi kapcsolatára, de ezt visszafogottan teszi, tekintettel Szekér Nóra kitűnő munkájára.

5 = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. „Kutató” B- (beszervezési) dosszié.

ket, életrajzokat, környezettanulmányokat, jelentéseket, κ-ellenőrzés⁶ során felnyitott leveleket, míg az M-dosszié⁷ a „Kutató” által adott jelentéseket. A kutatásba – a teljesség igénye nélkül – bevontam néhány olyan dokumentumot is, ahol Straub-ról jelentettek.

= = = Beszervezés hazafias alapon

Straub F. Brunó beszerzése először 1955-ben merült fel, egy angliai útja előtt.⁸ A beszerzéssel Pálfi József r. főhadnagyot bízták volna meg, aki 1947 óta ismerte Straubot („1954-ig egy területen dolgoztunk”), és tegező viszonyban volt vele. Akkor elvetették a tervet, csak 1958-ban tértek vissza rá, és Pálfi kapta meg a feladatot.⁹ A beszerzés „fokozatosan” és „hazafias meggyőződés alapján” történt. (A „hazafias meggyőződés” annyit tesz, hogy elvileg nem kellett a beszerzendőt zsarolni, presszionálni. Valójában az állambiztonság az esetek többségében, 80-90%-ban ebbe a kategóriába sorolta az ügynökeket, olyan esetekben is, ahol egyértelműen nyomást gyakoroltak az illetőre, vagy zsarolták). Pálfi 1958-ban többször találkozott Straubbal; a találkozók alapján úgy ítélte meg, hogy Straub nyitott az együttműködésre („az egész beszélgetés inkább baráti, mint hivatalos formában folyt, ami biztosíték arra, hogy Straub professzort sikerül operatív felhasználni”; „határozottan és nyíltan felvetette, hogy hajlandó velünk az együttműködésre, szívesen áll a rendelkezésünkre”).¹⁰ Az ezekről az előzetes találkozókról készült jelentésekben és a beszerzési javaslatban nincs nyoma annak, hogy akkori vagy korábbi politikai magatartása miatt gyakoroltak volna nyomást rá, vagy hogy anyagi/természetbeni ellenszolgáltatást ajánlottak volna az együttműködéséért.¹¹ Végül 1959. január 16-án valósult meg a beszerzése „Kutató” fedőnéven. A dosszié fedőlapján minősítésként áthúzva az „inf.” (informátor), majd utólag javítva a titk mt (titkos munkatárs) megjelölés szerepel. (Megjegyzendő: szokatlan, hogy „Kutatót” beszer-

6 = = Postai küldemények operatív ellenőrzése, melynek során az állambiztonsági szervek a bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeit felbontották, illetve esetenként elkobozták.

7 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. „Kutató” M- (munka) dosszié.

8 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Jelentés 1955. október 8.

9 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 7–9. Javaslat Straub F. Brunó beszerzésére, 1958. augusztus 5.

10 = = Jelentés Straub F. Brunóval történő beszélgetésről, 1958. augusztus 5. ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 21–22. Jelentés Straub F. Brunó akadémikus beszerzéséről, 1959. január 16.

11 = = Straub társadalmi pozíciója – kétszeres Kossuth-díjas akadémikus (a második díjat éppen 1958-ban kapta), az Országos Béketanács alelnöke (szintén 1958 óta), az Országos Atomenergia Bizottság egyik vezetője stb. – miatt szóba sem jön, hogy zsarolhatták volna. Az anyagiakra pedig nem volt rászorulva; rengeteget utazott, és a róla készült jellemzések/jelentések szerint igen jó anyagi körülmények között élt.

vezése után is évekig „informátor”-ként jelölik, holott az informátornak az esetek többségében még nincs fedőneve és nincs is beszervezve.¹²⁾

A beszervezést a BM II/5 (belsőreakció-elhárító) osztálya végezte, melynek vezetője ekkor a hírhedt Hollós Ervin alezredes volt; közelebbről a II/5-f alosztály, aminek a feladata elvileg az ifjúság és a sport területén történő elhárítás, azonban az egyetemi oktatók és az MTA is ide tartoztak.¹³ Feladatait is meghatározták: 1) nyugati utazásai során hírszerző jellegű feladatok ellátása; 2) az OAB (Országos Atomenergia Bizottság) izotópbizottságának ellenőrzése (Straub volt a bizottság elnöke).¹⁴ Bár a beszervezőjével folytatott egyik 1958-as beszélgetés során részletesen beszélt a bizottság működéséről, annak nincs nyoma, hogy a 2) feladattal kapcsolatosan bármit jelentett volna. Egyébként is, 1959–60-ban egyetlen jelentést adott egy osztrák biokémikusról, aki feltehetően az amerikai hírszerzésnek dolgozott.¹⁵ Ennek stílusa tükrözi a megszokott ügynöki jelentéseket: „*Straub professzorral beszélt, aki elmondta...*” Ez a fordulat csak itt szerepel, későbbi jelentéseiben nem. Ezt még Pálfinak adta, majd valamikor az 59-es év folyamán új tartótisztet kapott, Szluka Endre r. főhadnagy személyében.¹⁶

= = Adalékok a Straub-életrajzhoz

A beszervezés előkészítése során természetesen megtörtént Straub priorálása, a hálózatoknál fellelhető, rá vonatkozó adatok összegyűjtése. Ezek között van egy 1952-ből származó környezettanulmány és egy 1955-ös jelentés is. Ezekből érdekes, kevésbé ismert adalékok derülnek ki Straub fiatalabb éveiről. Érdemes lehet néhányról szólni ezek közül.

Egy 1952-ben készült Szolgálati jegy szerint, amit az ÁVH I-2-e alosztály állított ki, „*vezető tagja volt a klerikális, fasiszta [!] Emericana Bajtársi Egyesületnek, valamint a szegedi Szent Imre Kollégiumnak. 1943-ban ő tartotta az emlékbeszédet Glattfelder Gyula püspök temetésén.*”¹⁷ (Későbbi állambiztonsági jellemzések is

12 = = A „titkos munkatárs” megjelölés először egy 1963. március 14-i BM III/I-4-F alosztályi határozatban szerepel (ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 43. 1963. Határozat „Kutató” fn. titkos munkatárs B és M dossziéjának felülvizsgálásáról. 1963. március 14.). Ettől kezdve a jelentésekben is így nevezik. Mindazonáltal még 1964-ben is előfordult az (áthúzott) informátor megjelölés javítása titkos munkatársra. Két 1961-es dokumentumban (ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 36–37. Szolgálati jegy, 1961. október 2.; Szőke Tibor r. fhdgy. jelentése, 1961. szeptember 30.) „ügynök” a megnevezése.

13 = = Takács, 2010: 1–18.

14 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 5. „Milyen feladatokat kapott?”, d. n.

15 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 28–29. „Kutató” fn. informátor jelentése Hoffmann Osztenhof bécsi biokémikusról, 1959. március 26.

16 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 32–33. Jelentés, 1959. november 10.

17 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8. Egy korabeli újságcikk szerint nem a temetésen, hanem másfél hónappal később a püspök arcképének leleplezésekor mondott emlékbeszédet. „Az elhunyt főpásztor arcképének leleplezése”. *Délmagyarország*, 1943. október 19. 5.

„klerikális beállítottságú”-nak mondták, s kiemelték felesége és anyósa befolyását, akik rendszeres templomba járók voltak.) Az információ valós, Straub 1933–44 között a szegedi Foederatio Americana katolikus bajtársi egyesület szegedi „corporatio”-jának egyik vezetője volt, 1933/1934. tanévben az „orvosblokk seniora”, 1933–44 között „prior”.¹⁸ Érdemes megjegyezni, hogy a harmincas években több éven keresztül, így Straub szeniorsága idején is az orvosblokk tanár-elnöke Dr. Rusznyák István egyetemi tanár, „nagyúr”, az MTA későbbi elnöke (1949–1970) volt.¹⁹ Közismert Rusznyák zsidó származása, 1944 júliusában deportálták, ami mutatja, hogy mennyiben is volt fasiszta a szervezet. Alapszabálya szerint „*az Emericana célja a magyar egyetemek, főiskolák és főiskolai jellegű intézeteknek jelenlegi és volt, katolikus hallgatóit színeket viselő Corporatiókban, ill. önálló Conventekben egyesíteni, ezeket egységesen irányítani; tagjait a gyakorlati katolicizmusra és hazafiságra nevelni és ebben megtartani*”.²⁰ Az Emericana országos szerepéről írja Újváry Gábor, hogy „*a korszak egyik legnagyobb és legtekintélyesebb társadalmi és ifjúsági szervezeteként döntően befolyásolta a felsőoktatási intézmények és jó néhány település egyesületi életét. Az erkölcsi értékek megbecsülésére tanítva, a társadalmi keretek »fontolva haladó« változtatásáért, ám alapvetően változatlan fenntartásáért harcolva a baloldal és a szélsőjobboldal alternatíváját is elutasítva egyszerre volt német-, nyilas-, szovjet- és kommunistaellenes*.”²¹ Ebből a szempontból megjegyzendő, hogy Straub első felesége, Lichtneckert Erzsébet, akit 1940-ben vett feleségül,²² anyai ágon zsidó származású, katolizált családból származott;²³ erre Straub is utal a szolgálat számára készített 1959-es önéletrajzában.²⁴

Egy másik érdekes adalék, amit több dokumentum is megemlíti, arra vonatkozik, hogy Szent-Györgyi Alberthez és számos munkatársához hasonlóan, akik a negyvenes évek második felében elhagyták az országot, és jórészt az USA-ba emigráltak, Straub is foglalkozott a távozás gondolatával.²⁵ Korábbi oxfordi munkatársa, Emil Smith szerzett számára egyéves ösztöndíjat.²⁶ Az út végül kútba esett, mert nem kapott vízumot, de Straub megkezdte az utazási előkészületeket. Párttagkönyvét (1945 szeptembere óta volt tag) visszaadta a szegedi pártbizottság titkárának, Zöld Sándornak, mondván, hogy az USA-ba megy, mert „*nem hajlandó*

18 = = Vajda, 2012: 46–79.

19 = = Uo. 59.

20 = = Idézi Vajda, 2012: 49.

21 = = Újváry, 2010: 720–721.

22 = = Bejegyezve a szegedi házassági anyakönyvben 617/1940 sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9QF-QZSS>

23 = = Bejegyezve a mezőberényi házassági anyakönyvben 4/1915 sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9GB4-T2P>

24 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 24–26. Straub F. Brunó önéletrajza, 1959. március 3.

25 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8.

26 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

a Párt [!] kedvéért tönkre tenni a karrierjét”.²⁷ A kiutazás megghiúsultával, egy év múlva visszakérte a tagkönyvét. (Zöld később belügyminiszter lett. A koncepciók perек idején, letartóztatásától félve, 1951-ben öngyilkos lett.) 1956-ig maradt párttag, az MSZMP-be nem lépett be.

„Kutatót” a szervezéssel párhuzamosan, sőt még azt követően is tovább ellenőrizték („fokozatos ellenőrzés alá vonjuk több oldalról”).²⁸ Jelentést kértek róla egyik kollégájától, az „Adjunktus” fedőnevű informátortól, aki az Orvostudományi Egyetem Orvosi Vegytani Intézetben volt a beosztottja.²⁹ K-ellenőrzés során felbontották külföldről érkező és oda küldött leveleit. Különösen érdekes az 1959 áprilisában érkezett két levél, amelyet hivatalosan külföldön dolgozó kutatók írtak, „Kedves Professzor Úr” megszólítással. Stockholmból Szabolcsi Lászlóné (később akadémikus és Straub második felesége), Párizsból Ullmann Ágnes (1960-ban végleg elhagyta az országot, és a párizsi Pasteur Intézet egyik vezető kutatója, tudományos igazgatója lett) írt Straubnak.³⁰ Később mindkettőjükről adott jellemzést a szolgálat számára: Szabolcsiné kongresszusokra utazott, Ullmann mint disszidens került sorra.³¹ Ma már egészen abszurd mozzanatként hat, hogy „K-ellenőrzés alá vonták” a gimnazista lánya (Straub Mária) részére szintén középiskolás szegedi unokatestvére által küldött levelet is.³²

Ekkoriban (1959. május 5-én) készült „Tóbiás” fn. ügynök jelentése Straubról, az „v. osztály” kérésére.³³ Tóbiást, alias Dr. Erdős Tamást a II/2 (kémelhárítás) osztály foglalkoztatta.³⁴ Erdős 1945 után a pártközpont értelmiségi osztályán dolgozott, majd a Magyar Tudományos Tanács Titkára volt, ami komoly tudománypolitikai hatalmat jelentett. Straubot igen jól ismerte, együtt dolgoztak Szent-Györgyi mellett Szegeden. Ebben az időben a fent említett és Straub intézetében dolgozó Ullmann Ágnes férje volt. A házaspár 1960-ban kalandos mó-

27 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szolgálati-jegy, 1952. július 8.

28 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 9. Javaslat Straub F. Brunó szervezésére, 1958. augusztus 5.

29 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 30. Adjunktus fn. informátor jelentése Straub F. Brunóról, 1959. június 19.

30 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Szabolcsi Lászlóné levele Straub F. Brunónak, 1959. április 12.; Ullmann Ágnes levele Straub F. Brunónak, 1959. április 21.

31 == Szabolcsinéről lásd bővebben: Orosz–Vértessy, 2021: 88; Ullmannról: Venetianer, 2020: 1194–1201.

32 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. Gaál Vera levele Straub Máriának, 1959.

33 == ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5. „Tóbiás”-t a BM II/2 (kémelhárító) osztálya foglalkoztatta. Ehhez az osztályhoz fordult információért a „Kutató”-t foglalkoztató BM II/5 osztály. Jelentései az ÁBTL 3.1.2. M-13999 és az ÁBTL 3.1.2. M-13999/1 „Tóbiás” M-(munka) dossziékban találhatók.

34 == Az ügynök a munkadossziéjában található részletes önéletrajz, valamint jelentései alapján egyértelműen azonosítható. ÁBTL 3.1.2. M-13999/1, 16–38. Önvallomás. Lásd még Venetianer, 2020: 1196.

don illegálisan Franciaországba távozott.³⁵ Straub szervezési dossziájának egyik dokumentuma, a Pálfi József által készített szervezési javaslat³⁶ szerint 1956 előtt Erdős a pártközpontból, illetve az orvosegyetemről való eltávolítása után Straub révén kapott „igen komoly” állást és „a professzor támogatását ma is élvezi”. Szól arról is, hogy Erdősnek 1956-ban jelentős szerepe volt a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában. Emiatt letartóztatták, majd szervezték. Ez utóbbi tény azonban nem szerepel az idézett iratban.

A jelentés nem része Straub dossziéinak, hanem Tóbiás munkadossziájában található.³⁷ A rendkívül alapos jellemzés jól megragadja Straub tudománypolitikai helyzetét: „... a Párt [!] és állami vezetés egyre több bel-és külföldi feladattal bízta meg Straubot, és lassan – régebbi tudományos sikerei és jelenlegi politikai magatartása alapján – kelet és nyugat felé egyaránt valóságos »kirakattudóssá« fejlesztették”.

Emellett olyan pontokra is rávilágít, amelyek a szervezési dossziében található jellemzésekben, jelentésekben és önéletrajzban nem vagy kisebb súllyal szerepelnek. A legérdekesebb talán Straub baloldali szimpátiájának gyökereit illető megjegyzése:

„Politikai szempontból is jelentős volt a cambridgei [sic!] tanulmányút [1937–1939], mert abban az intézetben számos fiatal kutató dolgozott, akik az angol Kommunista Párt aktív tagjai voltak. Straub ezekkel szoros barátságot kötött, mely a mai napig fennmaradt. Straub nemcsak az elvi kérdésekkel, hanem a párttagsággal az adott helyzetben járó aprómunka részleteivel is megismerkedett és maradandó benyomásokkal tért haza. Politikailag nem volt aktív, de baráti körében lényegében kommunista álláspontot foglalt el, számos angol nyelvű haladó könyvet hozott haza és azokat baráti körben terjesztette.”

Az információ valódiságának megerősítését láthatjuk Straubnak amerikai újáról adott saját jelentésében, amelyre majd a munkadosszié tárgyalásakor térek ki.³⁸

A biokémiai kutatás hazai történetének szempontjából érdekesek az MTA Biokémiai Intézetével kapcsolatos megjegyzések: „Itt kell megemlíteni azt az ellentétet, mely Straub és az MTA Biokémiai Intézetének vezetője, a Sztálin-díjas Szörényi professzor között támadt. Ennek a sok szóbeszédre okot adó ellentétnek semmi tárgyi alapja nem volt és ezt főleg a két intézetben [Orvostudományi Egyetem Orvosi Vegytani Intézet és MTA Biokémiai Intézet] dolgozó azon »párttagok« szították, akik nagypolgári származásuk miatt érzett kisebbségüket fontoskodással és túlzott »vonalasságukkal« a szovjet tudományt lényegében lejárató egyoldalúságukkal és nagyképszerűsködésükkel kívánták ellensúlyozni. [...] Visszas a Szörényi

35 == Venetianer, 2020: 1195–1197.

36 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 9. Javaslat Straub F. Brunó szervezésére, 1958. augusztus 5.

37 == ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5. A következő idézetek helye uo.

38 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

*professzor halálával megürült MTA Biokémiai Intézet helyzete is, melynek vezetéséről ma – félévvel Szörényi halála után – se történt még döntés. Straub bizonynyal megfelelő vezetője lenne ennek a jól felszerelt intézetnek, melynek jelenlegi tagjai között nincs vezetésre érett biokémikus.”*³⁹

Szörényi halála óta ekkor (1959. május 5.) valójában még négy hónap sem telt el, hiszen az év január 17-én hunyt el; a sors különös játéka folytán a Straub beszervezését követő napon. Azonban Erdősnek („Tóbiás”) többszörösen is igaza lett: végül valóban Straubot nevezték ki igazgatónak, egyetemi intézeti állásának meghagyásával, azonban csak 1960 tavaszán, több mint egyéves interregnum után. A hosszú várakozás oka nem ismert; az MTA által kiküldött bizottság (melynek Straub is tagja volt) már 1959 márciusában meglátogatta az intézetet, az erről készült jelentést október 30-ára datálták, de az nem tesz javaslatot az utódlásra.⁴⁰

= = A tudományos-műszaki hírszerzés szolgálatában

1960 decemberétől Straubot a hírszerzés vette át (BM II/3-F, illetve az 1962-es átszervezést után a BM III/I-4-F alosztály – tudományos-műszaki hírszerzés), és új tartótisztet (Antal Sándor r. százados, később őrnagy) is kapott, aki szinte rögtön részletes jellemzést kért a „Kutató” által ismert külföldön dolgozó magyar biokémikusokról.⁴¹ Néhány név: Ács György, Ullmann Ágnes, Erdős Tamás, Laki Kálmán, Lengyel Péter, Popják György, Szent-Györgyi Albert, Szent-Györgyi András. Ettől kezdve lényegesen többet foglalkoztatták. Általában nyilvános helyen, leginkább presszóknál találkozott tartótisztjeivel; szerepel azonban a helyszínek között a „Kormos” fn. lakás is. Egyik „kedvenc” találkahelye volt a Karolina úti munkahelye közelében található Karolina presszó. Szinte valamennyi jelentését szóban adta, amit a gyakran változó tartótisztjei jegyeztek le. Emiatt néha nyilvánvaló tévedések/pontatlanságok is vannak a jelentésekben. Pl. egy 1964-es jelentés, amelyben a New York-i 6. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusra (IUB Congress) kiutazó magyar résztvevőket jellemzi, azt írja az 1906-os születésű Balóné Banga Ilonáról, Szent-Györgyi azon kevés munkatársainak egyikéről, akik Straubhoz hasonlóan itthon maradtak, hogy „*mintegy 40 éves*”. Straub, aki évekig együtt dolgozott vele, ilyen biztosan nem mondhatott a nála jóval idősebb egykori kolléganőjéről.⁴² Ugyanitt Szabolcsi Lászlónéről olvashatjuk, hogy „*pártonkívüli, igen agilis fiatal kutató, élete első komolyabb kongresszusán vesz most*

39 == ÁBTL 3.1.2. M-13999. 20–28. Jelentés Straub F. Brunóról, 1959. május 5.

40 == Akadémiai Levéltár, Erdei Ferenc MTA főtitkára irattára, 11. pallium, 16. szám, 11279/59. Ernst Jenő, Jelentés az MTA Biokémiai Intézetében végzett vizsgálatról. 1959. október 30.

41 == ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 36–37. Jelentés, 1960. december 28.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 5–16. „Kutató” fn. kapcsolat jelentése, 1959. február 7.

42 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozóról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23.

részt”.⁴³ Valójában Szabolcsiné párttag, 40 éves, és már 1958-ban is részt vett egy ugyanilyen kongresszuson (4. Nemzetközi Biokémiai Kongresszus, Bécs), ahol a magyar delegációt Straub vezette.⁴⁴ A tartótiszt (Liptai László) ez alkalommal különösen indiszponált lehetett, mivel Wollemann Mária biokémikust Wollmann Mihályként említi.⁴⁵

Straubnak elsősorban külföldi tudósokról kellett véleményt és adatokat szolgáltatnia, különösen külföldi útjai alkalmával. Útjai előtt eligazították, hogy ki és mi lehet érdekes a hírszerzés számára. Kiemelten érdeklődtek az emigráns magyar kutatók iránt. Szakmai és emberi szempontból is jellemezte őket, és kitért – ha tudott róluk – itthoni rokonaikra, kapcsolataikra is. Kint nem készíthetett írásbeli anyagot róluk, itthon kellett beszámolnia. Szent-Györgyi Albert, mint Straub egykori mestere, többször is célkeresztbe került, a szintén az USA-ban dolgozó egykori tanítványával, Laki Kálmánnal együtt.

A véleményei változatosak; egyesekről kifejezett jóindulattal, míg másokról tárgyyszerűen, a szubjektív állásfoglalást mellőzve ír. Az előbbire példa a Laki Kálmánról⁴⁶ írt első jellemzése (amit továbbiak követtek): *„Laki Kálmán. 52 éves paraszt származású ember. Nagyon nehéz körülmények között élt. Értelmes ember. Azért ment Amerikába, mert félt a háborútól, nem politikai okai voltak. A paraszt pártnak [sic!] volt tagja, 1947-ben disszidált. Bethesdaban él jelenleg. Az Egyesült Államok Közegészségügyi Intézetében dolgozik. 1958-ban találkoztam vele Bécsben a nemzetközi kongresszuson. Biokémiai területen dolgozik, véralvadás kérdéseivel foglalkozik. Három testvére él Magyarországon. /Szanszkrit nyelvvvel is foglalkozik magánszorgalomból./ Néha levelet váltottunk időnként. Európától nagyon fél. Nyugodt ember, megelégedett. A mostani témája elég érdekes. Nem utasítaná vissza a felkeresést. Családja van, fia 19 éves.”*⁴⁷

Néha, egy-egy megjegyzés erejéig gúnyos, cinikus módon nyilatkozik meg. *„Beképzelt és hiú ember.” „Nagy stréber volt idehaza, mindenkiel összeveszett, akitől nem függött.” „Mindig oda fog állni, ahol valami előnyösebbet lát.” „Nagyon szeretett szervezni, mert ahhoz jobban értett, mint a biokémiához. [...] Tudományos vonalon nem fog semmit sem csinálni.”*

Információkat kértek tőle külföldre utazó magyar kutatókról is. A tömör jellemzéseken túl arról is véleményt adott, hogy vajon az illetők alkalmasak-e ope-

43 == Uo.

44 == Gerendás, 1958: 1761–1762.

45 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozásiáról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23. A tévesztés nemcsak a nevek hasonlósága miatt egyértelmű, hanem azért is, mert ismeretes a szóban forgó kongresszuson részt vevő magyarok listája, amelyben Wollemann Mária szerepel. Ld. Banga, 1964: 720–721.

46 == Lakiról bővebben: Laki, 1983: 1–10.

47 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 12. „Kutató” fn. kapcsolat jelentése, 1959. február 7.

ratív feladatok elvégzésére. Néhány, az MTA Biokémiai Intézetben dolgozó kollégáját is „véleményezte” kiutazásuk előtt. Íme az egyik: *„Nagyon jól ismeri, mert intézetében dolgozik. Szakmailag erősen középszerű felkészültségű és képességű kutató. Emberileg egy csendes, kissé magának való kutató, nehezen barátkozó személy. Példás családi életet él. Politikailag elég képzett, de önálló véleményt politikai kérdésekben nem mond. [...] »Kutató« véleménye szerint kiutazása alkalmával konkrét személyek tanulmányozására és általános magatartására nézve eligazítható, de csak fedéssel⁴⁸, mert különben a feladatoktól megijedne. [...] »Kutató» készségesen adta N.N.-re vonatkozó alapos információját.”⁴⁹*

Állambiztonsági szempontból a folytatásra nézve megállapítható, hogy „Kutató” alapvetően jól ítélte meg kollégájának a szolgálatok szempontjából való alkalmatlanságát. A III/1-es osztály értékelése szerint *„kinttartózkodása idején a BM III/1-I.B alosztály megkísérelte foglalkoztatását, [...] túlzott óvatossága, tartózkodó magatartása miatt elhárító feladatait nem hajtotta végre, szakmai elfoglaltságára hivatkozott”.*⁵⁰ Ez a helyzet későbbi útjai során sem változott.

Ritkábban szakmai kérdések is felmerültek: milyen a meglátogatott külföldi intézetek felszereltsége; annak véleményezése, hogy érdemes-e ipari kémkedés révén megszerezni a biológiai kutatáshoz szükséges valamely eszközt; mutáns baktériumtörzs konspiratív beszerzésében való szakértői részvétel. Ez utóbbi esetben „Kutató” határozta meg, hogy milyen mutációkat hordozzon a baktérium, majd intézetében tesztelték és használták az Angliából beszerzett *E. coli* törzset.⁵¹ Azaz ekkor a szolgálat tett szívességet Straubnak, egy szakmai igényének kielégítésével.

= = = Az 1961-es amerikai út

Munkadossziéjának mintegy fele az 1961-es moszkvai IUB (International Union of Biochemistry) kongresszushoz és a szintén 1961-es USA-beli Pugwash konferenciához (ez egyfajta tudományos békekonferencia, főként az atomfegyverkezés ellen; Straub az Országos Béketanács alelnöke is volt) és ehhez kötődve Straub amerikai útjához kapcsolódik. Moszkvában⁵² találkozott Paul Doty amerikai bio-

48 = = Azaz az eligazító tiszt nem fedhette fel kilétét, hanem pl. mint MTA vagy külügyi tisztviselő adhatta a feladatokat.

49 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 84. Jelentés „Kutató” fn. titkos munkatárssal lefolytatott találkozóáról, 1963. december 23. Vö. 80. jegyzet.

50 = = ÁBTL 3.2.5. O-8-334/2 „Pemba” Tanzániai Magyar Külképviselet.

51 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 87–90. Jelentés „Kutató”-val való találkozóról, „Nicolette” ügyében, 1964. május 3., 1964. június 5.

52 = = A moszkvai kongresszusra résztvevőként a belső elhárítás (BM II/5-f) egy tisztje is kiutazott. Jelentése szerint kint háromszor is találkozott „Kutató” fedőnevű ügynökkel (sic!); aki „szóban igen értékes információkat adott a Moszkvában a kongresszuson tartózkodó több nyugati küldött magatartásáról [...] és egy olyan jelzést adott, amelyben a szovjet elvtársak több operatív intézkedést foganatosítottak. „KUTATÓ” több információját ellenőriztem, az teljesen megbízhatónak bizonyult.” ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 37. Szőke Tibor r. fhdgy. jelentése, 1961. szeptember 30.

kémikussal, aki a Pugwash konferencia egyik szervezője volt, s vele már itt egyeztetett amerikai programjáról, aminek megszervezésében is segítette (vízumhosszabítás, költségek fedezése). A Stowe-ban (Vermont, USA) tartott kéthetes rendezvény valójában két, egymást követő konferencia (a 7. és 8. Pugwash Conference) volt, az első hét a kelet-nyugati tudományos együttműködésről és tudóscseréről, míg a második a leszerelésről szólt. Straub az első héten volt aktívabb, két munkacsoportban is részt vett (Exchange of scientist and scientific information; International cooperation in the life sciences).⁵³ Az első héten ott volt Wigner Jenő, a másodikon Szilárd Leó. Mindkettőjükkel szívélyesen elbeszélgetett, amiről jelentésében is beszámolt.⁵⁴ Wignert „erősen jobboldali beállítottságú”-ként jellemezte, akinek azonban nagyon jólesik, hogy a Magyarok Világszövetségétől rendszeresen kap magyar irodalmat. (A Magyarok Világszövetsége valójában egyfajta fedőszerveként működött, az állambiztonsági szervek útmutatása alapján.⁵⁵) Straub véleménye szerint Szilárd „a konferenciára nagyon hasznos hatást gyakorolt”, személyes beszélgetéseik során pedig „melegen és jóindulatúan érdeklődött”.⁵⁶ A konferenciát követően őt és feleségét Washingtonban is felkereste. Főként biokémiai kérdésekről beszélgettek.

Mivel a konferencia után a Rockefeller Alapítvány támogatásával további három hetet töltött kint, az amerikai útra alaposan felkészítették, hiszen több egyetemet meglátogatott, előadásokat tartott New Yorktól San Franciscóig, és számos tudóssal, magyarokkal és nem magyarokkal találkozott. A levelek, amelyeket Straub az út szervezése során küldött a meglátogatandó kollégáknak, k-ellenőrzés révén beszerzett másolatban a B-dossziében találhatók. Meghatározták, hogy kikkel lépjen kapcsolatba, és kiktől próbáljon meg minél több információt meg tudni. Felhívták a figyelmét azokra a személyekre, így a már említett Doty professzorra, akiről az gondolták, hogy Straubot próbálják majd megkörnyékezni információszerezés céljából. Straub utólag megerősítette, hogy Doty tekintetében valószínűleg igazuk volt. Az utat követően több jelentés is készült, külön a konferenciáról és a meglátogatott intézményekről és személyekről, köztük értelemszerűen Szent-Györgyi Albertről és Laki Kálmánról is. További magyarokkal is találkozott:

53 = = Kraft, 2022: 45–69.

54 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 45–46. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

55 = = Bővebben lásd Szekér, 2023: 142–148.

56 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 45–46. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 57. Jelentés az USA-ban, Stowe községben /Vermont állam/ 1961. szeptember 5–17. között tartott két konferenciáról, melyeket a Pugwash Continuing Committee hívott össze, 1961. október 10.

Szent-Györgyi András, Hegyeli András, Csapó Árpád, Ács György, Lengyel Péter, Bárány Mihály, Hajdu (?). Amerikai útjáról kivételesen nemcsak szóban, hanem írásban (gépírás) is beszámolt, „Kutató” sk. kézírásos aláírással.⁵⁷

A moszkvai és az amerikai út egyes vonatkozásai a szovjet társszervet is érdekelhették, így a tartótsízt javasolta feletteseinek, hogy készítsenek jelentést a számukra, illetve bizonyos anyagokat fordítsanak le.⁵⁸ Ezek közé tartozott a Doty-ról és Emil Smithről adott jelentés is. Az orosz családból származó Smith ekkor az amerikai biokémiai társaság elnöke volt, Straub régi barátja még a háború előtti oxfordi ösztöndíja idejéből. Mint „Kutató” írja, akkoriban az USA kommunista pártjának tagja volt, és neki is adott, illetve küldött marxista irodalmat. Bár már nem kommunista, *„jelenleg is a szimpatizánsok közé sorolható”*.⁵⁹

Érdemes megemlíteni, hogy a munkadosszié tartalmaz még egy jelentést (1961. október 10.) a Pugwash konferenciáról, *„akadémikus, egyetemi tanár”* aláírással, ahol az aláíró neve olvashatatlanra van téve. Nyilvánvalóan Straub írta, valószínűleg az Akadémiának készített jelentés másolata.⁶⁰ A jelentést végén olvashatjuk az alábbi sorokat: *„Meggyőződésem, hogy a mai kádereképzésünk és felszerelési tempónk mellett a biológiai és orvosi tudományos életünk relatíve egyre jobban elmarad és már ma is provinciális.”*

= = A Szegedi Biológiai Központ

Alig fél év múlva, 1962. május 3-án megalakult Straub elnökletével az MTA Biológiai Tudományok Osztálya. Első évi beszámolójában többek között beszámolt arról, hogy az osztály fáradozásainak eredményeként 1963-ban megindul az ELTE-n a szakbiológusok képzése, valamint arról, hogy az osztály vezetősége úgy határozott, hogy javasolja *„biológiai kutatóintézet komplexum létesítését”*, melyet a következő 6-8 éven belül kell megépíteni, s amelyben Növényélettani és Ökológiai, Növény- és Állatgenetikai, Biofizikai és Biokémiai Intézetek nyernek majd elhelyezést.⁶¹ *„Az Országos Tervhivatal javaslata az, hogy ezeket az intézeteket Szegeden létesítsük.”*⁶² Az MTA Szegedi Biológiai Központja (SZBK) nyolc év múlva, 1971-ben

57 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 41–53. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

58 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 40. Jelentés „Kutató” beszámoltatásáról, 1961. október 23.

59 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 52. „Kutató” fn. informátor jelentése, 1961. október 17.

60 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 54–59. Jelentés az USA-ban, Stowe községben /Vermont állam/ 1961. szeptember 5–17. között tartott két konferenciáról, melyeket a Pugwash Continuing Committee hívott össze, 1961. október 10.

61 = = Straub, 1963: 173–209.

62 = = Uo.

kezdte meg részleges, majd 1973-ban teljes körű működését a fenti négy intézettel; első főigazgatójának Straub F. Brunót nevezték ki 1970 júliusában.⁶³

Érdemes itt arról is szólni, hogy bár utólag visszatekintve az SZBK létrejötté abszolút sikertörténet, ami döntő módon, pozitív irányban befolyásolta a magyar molekuláris biológia fejlődését, a kortársak véleménye megoszlott a kérdésben. Ennek állambiztonsági lenyomata is maradt, amint láthatjuk „Gábor” fn. ügynök 1973-es jelentésében, amely „Feljegyzés a magyar biológiai kutatás néhány problémájáról, különös tekintettel a Szegedi Kutatóra” címmel készült.⁶⁴ „Gábor” nehezményezte, hogy „*a káderpolitikai és tudományelméleti koncepció kialakításánál Straub és a szervezők előtt mindenben az »amerikai példa« lebegett*”. Kifogásolta, hogy az új központ vezetőit a „*szakmailag, de főként politikailag Budapesten imposzszibilis elemek körében*” keresték. Szóba hozta, hogy a Straub vezette MTA Biokémiai Intézet, melynek le kellett volna Szegedre költöznie, Budapesten maradt, mint „*kihelyezett enzimológiai osztály*”. (Ez véglegesen így maradt, és Straub főigazgatói mandátumának lejárta után, 1978-tól Straub igazgatása alatt az SZBK ötödik intézeteként működött.)

Összezett véleménye szerint „*a létesítési koncepciót [...] alapos revízió alá kellene venni. [...] Az orientáció irányánál pedig nem az amerikai vonal még további erősítését kellene forszírozni, hanem azt, hogy ez a rendkívül nagy anyagi áldozattal létrehozott nagy létesítmény a szocialista integráció keretében és szolgálatában működjék*.” Nézetének súlyt adandó, kiemelte, hogy „*az összes információk úgy jelzik, hogy a helyi, városi pártszervek helyesen és mélyén látják a problémákat*”. Tekintve, hogy a szegedi (Csongrád megyei) pártbizottság egyike volt „*az 1960–70-es évek ún. »kemény« pártvezetése támaszainak*”,⁶⁵ ez valóban negatívan befolyásolhatta (volna) az esetleges koncepciómódosítást. A jelentés értékelése említi, hogy „*1972 végén »Cseke Zoltán« fn. informátor hasonló jellegű negatív problémákat jelzett*”. Ugyanakkor megállapítják, hogy annak elbírálása, hogy „*a felvetett problémák mennyire megalapozottak és valósak [...] nem tartozik hatáskörünkbe*”.⁶⁶ A háttérben folyó esetleges vitát eldöntötte, hogy – amint azt „Gábor”-nak a gépelt jelentéshez kézzel hozzáfűzött kiegészítése is jelzi – az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) 1,25 millió

63 = = Átadták az MTA Szegedi Biológiai Központjának első részét. *Délmagyarország*, 1971. április 3. 1.; Ünnepelesen felavatták a biológiai központot. *Délmagyarország*, 1973. október 12. 3.; Straub F. Brúnó akadémikust, az Akadémia Biokémiai Intézetének igazgatóját háromévi időtartamra megbízták a Magyar Tudományos Akadémia szegedi biológiai központja főigazgatói teendőinek ellátásával. *Népszabadság*, 1970. július 23. 8.

64 = = ÁBTL 3.1.2. M-38828. „Gábor” M-(munka) dosszié, 354–360. Feljegyzés a magyar biológiai kutatás néhány problémájáról, különös tekintettel a Szegedi Kutatóra, 1973. január 9. A következő idézetek helye uo.

65 = = Glatz, 2001: 1058–1062.

66 = = ÁBTL 3.1.2. M-38828. 361. Kézzel írt értékelés „Gábor”-nak az SZBK-ról adott jelentéséről. 1973. január 10.

dolláros támogatásban részesítette az SZBK-t. Ennek az összegnek (melynek folyósítását Straub harcolta ki) egyharmadát műszerbeszerzésre, egyharmadát külföldi szakértő tanácsadók meghívására, a fennmaradó harmadot pedig szegedi kutatók külföldi utaztatására lehetett fordítani.⁶⁷

= = = „Lyuk” a dossziében

A következő, 1962-es évből nincs anyag „Kutató” dossziében. Ez azért is meglepő, mivel más állambiztonsági forrásból tudható, hogy ekkor is operatív kapcsolatban álltak vele. Mint Szekér Nóra idézett műve részletesen tárgyalja, Szilárd Leó is azok közé a Nyugaton élő magyar tudósok közé tartozott, akik az állambiztonság célkeresztjében álltak.⁶⁸ A Szilárdra vonatkozó anyagok javarészt a „Törő” fn. kutatási dossziékban találhatók.⁶⁹ Ezekből kitűnik, hogy Szilárdot szerették volna Budapestre invitálni, az MTA általi meghívás révén. A megvalósításban komoly szerepet szántak Straubnak is. A Straubot is foglalkoztató II/3-F alosztály összefoglaló jelentést készített a „Szilárd-ügyről”, 1962 áprilisában.⁷⁰ Néhány nappal később megszületett a javaslat, hogy az 1962 szeptemberében, Londonban tartandó Pugwash konferencián Straub adja át a meghívást, amelyre hivatalos megbízást kellett kapnia az Akadémiától.⁷¹ A javaslatban Szőke Béla r. alezredes, osztályvezető-helyettes és Jármer Ferenc r. őrnagy mb. alosztályvezető leírják, hogy Straubnak még a konferencia előtt Cambridge-ben tartandó szűk körű előkészítő alkalmon kell megismerkednie Szilárddal, ami „nem okoz különösebb problémát, hiszen mindketten neves tudósok, feltehetően ismerik is egymás nevét /Straub ismeri Szilárd munkásságát/ [...] Dr. Straub F. Brunot és [a szintén kiutazó] Dr. Pál Lénárdot megfelelő eligazításban részesítjük a Pugwash Konferenciára való kiutazásuk előtt. Az eligazítás elsősorban a Szilárd Leóval való megismerkedésre [...] fog irányulni.” Az előterjesztők láthatóan nem ismerték az 1961-es Pugwash konferenciáról „Kutató” által készített 13 oldalas jelentést, amit ugyanezen alosztály (II/3-F) kapott meg, amelyben részletesen beszámol többek között a Szilárddal történt többszöri találkozásairól is.⁷² Pedig Straub ekkori tartótisztje, Antal Sándor r. őrnagy, aki a 61-es jelentést is vette, maga is foglalkozott a Szilárd-üggyel, és jóváhagyó aláírása ott szerepel a „Törő” fn.-re kiállított kutató dossziék irattárba helyezéséről szóló 1962-es határozat-

67 = Venetianer, 2023: 8–12.

68 = Szekér, 2023: 85–124.

69 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/1. és ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. „Törő” K-(kutató) dossziék.

70 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 57–64. Összefoglaló jelentés Szilárd Leó ügyében, 1962. április 21.

71 = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 65–68. Javaslat Szilárd Leó ügyében, 1962. április 26. A következő idézetek helye uo.

72 = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 41–53. „Kutató” fn. informátor jelentése amerikai útjáról, 1961. október 17.

ton.⁷³ Ez az ismerethiány nehezen értelmezhető; mindenesetre nem vet jó fényt az (al)osztályon belüli koordinációra. Egy májusi feljegyzés megerősíti a fenti javaslatban leírtakat.⁷⁴

Bár a találkozó a konferencián létrejött, kedélyesen beszélgettek, Szilárd tréfálkozott is, de a Straub által Rusznyák István MTA-elnök nevében tolmácsolat meghívás eredménytelen volt.⁷⁵ Ennek oka, hogy még a konferenciát megelőzően Szilárd a washingtoni követségen keresztül értesre adta, hogy – magyar értékelés szerint a State Department nyomására – csak egy általános (56-os) amnesztia után térne haza.⁷⁶

= = „Kutató” helyesen járt el, [...], hogy igényli a hivatalos álláspont ismeretét”

1963-ban és 1964-ben számos (szokás szerint főleg szóbeli) információval szolgált „Kutató”. 1963. május 15-én Dr. Kőszegi Miklós r. százados vette át.⁷⁷ Nem sokáig maradt ő a kapcsolattartó, mivel néhány hónap múlva Liptai László r. hadnagy lépett a helyébe.⁷⁸ 1963-ban átadott tartótisztjének egy Laki Kálmántól kapott levelet; ekkoriban Szent-Györgyi Albert is írt neki, erről azonban csak szóban számolt be, viszont később adott róla írásos anyagot.⁷⁹ Ez évben adta a már idézett jellemzést is a Biokémiai Intézetben dolgozó kollégájáról, és ekkor indult a mutáns *E. coli* baktériumtörzs beszerzése is.⁸⁰ Ez a következő évben valósult meg „Nicolette” fn. angol biokémikus révén.⁸¹

73 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 141. Határozat Szilárd Leó ügyében, 1962. november 14.

74 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 103–106. Feljegyzés Szilárd Leó ügyében, 1962. május 21.

75 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 120–127. Útjelentés. Prof. Harrison Brown budapesti látogatásáról, 1962. szeptember 27.; ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 135–136. Találkozás Szilárd Leo professzorral, 1962. október 3.

76 = = ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 116. Távirat Washingtonból, 1962. július 31.; ÁBTL 3.2.4. K-1527/2. 135–136. Találkozás Szilárd Leo professzorral, 1962. október 3.

77 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 65. Dr. Kőszegi Miklós jelentése „Kutató” titkos munkatárs átvételéről, 1963. május 15.

78 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 69–71. Liptai László jelentése „Kutató” titkos munkatárs átvételéről, 1963. szeptember 24.

79 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 68. Laki Kálmán levél másolata, 1963. szeptember 7.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 69–71. Liptai László jelentése „Kutató” fn. titkos munkatárs átvételéről, 1963. szeptember 24.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 83–84. „Kutató” Szentgyörgyi (sic!) prof.-ról, 1963. november 12.

80 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 84. Jelentés „Kutató” fn. titkos munkatárssal lefolytatott találkozó-ról, 1963. december 23.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 87–88. Jelentés „Kutató”-val való találkozó-ról, „Nicolette” ügyében, 1964. május 3.

81 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 89–90. Jelentés „Kutató”-val való találkozó-ról, „Nicolette” ügyében, 1964. június 5.; „Nicolette”, alias David Kerridge. A BM II/3-f. (a későbbi BM III/I-4-f.) alosztálya által 1962-től foglalkozott David Kerridge biokémikus, a cambridge-i egyetem Biokémiai Kutató Intézete igazgatóhelyettese személyével („Nicolette” fedő-

1964-ben jellemezte a New York-i IUB konferenciára kiutazó magyar kutatókat. Egyikük, Keleti Tamás esetében, aki akkor az MTA Biokémiai Intézet párttitkára (1986–1989 között igazgatója) volt, felmerült az operatív foglalkoztatás lehetősége az ún. „Williár”-ügyben. *„Keleti Tamás személyében – a további ellenőrző adatoktól függően – a kongresszuson »Williár« tanulmányozható lesz [...] Keleti Tamásra vonatkozó adatokat a III/II-2. osztálytól beszerezzük, alkalmassága esetén a »Williár« ügyben való felhasználására és a vele való személyes megismerkedésre javaslatot teszünk.”*⁸² „Kutató” dossziéjában nincsenek az ügyre nézve további dokumentumok, de más levéltári források alapján úgy látszik, hogy a szolgáltatnak sikerült a „Williár”-ral való kapcsolatfelvétel, és évekig tartó együttműködés alakult ki.⁸³ Azonban ez valószínűleg Keleti Tamás nélkül jött létre, akinek operatív foglalkoztatásáról nincsen adat.⁸⁴

„Kutató” 1964-ben is részt vett az ezúttal Karlovy Varyban tartott Pugwash konferencián, amelyről jelentést adott, és egy részletes feljegyzés is készült.⁸⁵ Ezekből úgy látszik, hogy ezúttal nem kapott célszemélyekkel kapcsolatos operatív feladatot. Viszont váratlanul fölmerült egy olyan téma, ami az előzetes programban nem szerepelt, s amire külön munkabizottságot hoztak létre, amelynek Straub is tagja lett. *„A bizottság a mikrobiológiai háború eltiltásáról és az ezzel kapcsolatos ellenőrzés kérdéséről tárgyalt. [...] ezt a konferencia nyugati tudósok javaslata alapján tűzte napirendre és alakított külön munkabizottságot.”*⁸⁶ Egy, a konferenciáról készült nemzetközi beszámoló szerint az ellenőrzés Közép-Európára fókuszált volna.⁸⁷ „Kutató” feljegyzése Magyarországot és Csehszlovákiát említi, ahol kísérleti

néven) beszerzés céljából. Kerridge 1963-ban Magyarországról nősült, feleségét, Moocsáry Fruzsínát „Nancy” fedőnéven tanulmányozták, de egyikük munkahelyét sem ítélték megfelelőnek hírszerzési szempontból. ÁBTL 3.2.4. K-2007 dosszié. „Nicolette”.

82 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 91–93. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, a New York-i biokémiai kongresszus kapcsán, 1964. június 23.

83 == Ennek dokumentumai az ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. „Dézsi” M-(munka) dossziében találhatóak. ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 54–56. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozásról, 1971. február 3.; ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 57–59. Jelentés Pasteurella Pestis-ről. 1971. február 18.; Mt-1096. 87–91. Jelentés, 1975. március 28.; A dossziében ez az utolsó jelentés.

84 == Neve több 1956-os dossziében fordul elő; ezekben állambiztonsági foglalkoztatására nézve nincs adat. ÁBTL 3.1.9. V-150381/1. „Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres góccokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján”; ÁBTL 3.1.5. O-16801. „Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok”.

85 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 94–96. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1964. október 1.; ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

86 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.; A mikrobiológiai háború „eltiltása” alatt bizonyára megtiltás vagy betiltás értendő.

87 == Feld, 1965: 7–10.

célzattal először vezetnék be az ellenőrzést. Ezt előkészítendő, Stockholmban újabb konferenciát tartanának; kérték, hogy Straub is juttassa el álláspontját. Straub a helyszínen kitért az állásfoglalás elől, mondván, hogy erre nincs felhatalmazása. Hazaérkezve, az MTA Titkárságára is elküldte jelentését avval, hogy a továbbiakra nézve állásfoglalást vár.⁸⁸ A tartótiszt értékelése szerint: „»Kutató« helyesen járt el, amikor a megbeszéléseken nem foglalt állást, illetve [...], hogy igényli a hivatalos álláspont ismeretét.”⁸⁹

A „Kutató” által szóban adott és a tartótiszt által rögzített jelentésben további témaként szerepel „az USA Tudományos Akadémiáján folytatott megbeszélés a tudós cseréről, valamint a Harvard Egyetemen Kissinger professzorral folytatott megbeszélés”.⁹⁰ A részletesebb és alaposabb feljegyzésben már nincs szó róla, hogy e megbeszélések ténylegesen Amerikában folytak volna, hanem a „szervünknek operatív úton az alábbi kérdések jutottak tudomására” megfogalmazás szerepel.⁹¹ A dolognak annyiból van jelentősége, hogy tudható, Straub 1964-ben nem járt az USA-ban,⁹² viszont a Pugwash konferenciának számos amerikai résztvevője volt, köztük Henry Kissinger is.⁹³ Így a hivatkozott megbeszélések Kissinger esetében minden bizonnyal Karlovy Varyban történtek, s a tartótiszt (nem először) félreértette a hallottakat.⁹⁴ A tudóscserét illetően a feljegyzés azt írja, hogy az „USA Tudományos Akadémiája azon fáradozik, hogy az MTA-val megállapodást kössön tudós cserét illetően”.⁹⁵ Azaz egy hosszabb folyamatról volt szó, ami szóba kerülhetett a Pugwash konferencia privát megbeszélésein. A tudományos csereegyezményt csak néhány év múlva írták alá az amerikai National Science Foundation és az MTA között, mivel a vietnámi háború kitörése miatt a magyar fél visszakozott.⁹⁶

88 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

89 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 94–96. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1964. október 1.

90 == Uo.

91 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

92 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 77. Jelentés „Kutató”-val való találkozásról, 1963. november 5. Az MTA Biokémiai Intézete 1964. évi munkabeszámolója, 4.

93 == Yale University Library. Manuscripts and Archives: Henry A. Kissinger papers, part II. (MS 1981). Series I: Early Career and Harvard University. General. Pugwash. Thirteenth Pugwash Conference, Karlovy Vary, Czechoslovakia, Sep 13–19, 1964. 1–3. <https://collections.library.yale.edu/catalog/11784245>

94 == A jelentésben más nyilvánvaló tévedés is van. Ugyanúgy Liptai László vette, mint a 42–43. és 45. jegyzettel hivatkozottakat.

95 == ÁBTL 3.2.3. Mt-58. 97–99. Feljegyzés tudománypolitikai kérdésekről, 1964. október 5.

96 == A visszalépő levelet Straubnak kellett megírnia az amerikai partnereknek; majd 1970-ben a megállapodást is ő írta alá magyar részről. Ld. Závodszy, 2023: 13–17.

= = „Feladatát mint »hivatalos kapcsolat« is megoldhatja a jövőben”

A Pugwash konferenciáról adott jelentése volt az utolsó; ezután, 1968-ig már csak technikai jellegű anyagok vannak a dossziéiban (tartótisztszere⁹⁷, állományban tartás megerősítése), jelentések nincsenek. 1968. február 20-án kizárták a hálózatból, mivel „rendszeresen foglalkoztatva nem volt” és „feladatát mint »hivatalos kapcsolat« is megoldhatja a jövőben”.⁹⁸ Kizárása után „Kutató” mégsem tűnt el az állambiztonsági dokumentumokból. Egy, a Szegedi Biológiai Központban dolgozó közvetlen munkatársának (aki „Dézsi” fedőnéven adott jelentéseket) a beszervezési és munkadossziéiban még a hetvenes években is (utoljára 1976-ban) többször így említik tényleges személyneve helyett.⁹⁹ Hosszú az ügynökmúlt árnyéka!

Távolról sem törekedtem teljességre, inkább csak jellemezni kívántam egy nagy formátumú tudós és tudománypolitikus és az állambiztonsági szervek közötti kapcsolatot. Straub megítélésének szempontjából az anyag korántsem egyértelmű. Az együttműködés ténye önmagában sajnálatos, még inkább az, hogy ez formalizált módon, beszervezve, „titkos munkatársként” történt. A jelentések döntő többsége külföldi, jelentős részben emigráns magyar kutatókat érintett, akik számára ez semmiféle hátránnyal nem járt. Hazai kutatókról csak jóval ritkábban, külföldre utazásuk esetén adott jellemzést; a munkadossziében található esetekben a kiutazás már eldöntött tény volt, Straub véleménye azt nem befolyásolta. Néhány esetben arról is állást foglalt, hogy a kiutazó vajon alkalmas-e operatív feladatok elvégzésére, amit jól ítél meg. Tudományszervezői szerepe kiemelkedő volt a magyar molekuláris biológia fejlődésében, s hogy ez minél eredményesebben történjen, ahhoz hozzájárulhattak állambiztonsági kapcsolatai is. Pedig valószínűleg ezek nélkül is hasonlóan sikeres lehetett volna e tevékenysége.

97 = = Szőke Tibor r. százados vette át, akit már korábbról is ismert. (Ld. 52. jegyzet.) ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 52. 1965. július 9.

98 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-836. 52–53. Javaslat „Kutató” fn. tm. hálózatból való kizárására, 1968. február 8. Dossziéját 1968. február 20-án Szőke Tibor (ekkor már) r. őrnagy zárta le.

99 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-1519. „Dézsi” B- (beszervezési) dosszié. Tartótisztszje ugyanaz a Liptai László volt, aki korábban „Kutatónak” is. ÁBTL 3.2.1. Bt-1519. 76–80. Jelentés. „Dézsi” fn. kapcsolat ügye, 1970. október 6.; uo. 81–85. Jelentés „Dézsi”-vel találkozási. 1970. október 20.; uo. 89–91. Összefoglaló jelentés „Dézsi” ügyében, 1970. október 20.; uo. 113–115. Összefoglaló jelentés „Dézsi” fn. tmt. ügyében, 1976. január 6.; ÁBTL 3.2.1. Mt-1096. 48–50. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1970. november 25.; uo. 54–56. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. február 3.; uo. 60–63. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. május 4.; uo. 69–70. Jelentés „Dézsi” fn. ügynökkel találkozási. 1971. november 2.

= = = Levéltári források = = =

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

A Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék

3.1.2. Munka (M-) dossziék

M-13999. „Tóbiás”

M-13999/1 „Tóbiás”

M-38828. „Gábor”

3.1.5. Operatív (O-) dossziék

O-16801. „Práter utcai fegyveres ellenforradalmárok”

3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék

V-150381/1 „Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres gócokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján”

A BM III/1. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék

3.2.1. Bt-dossziék

Bt-836. „Kutató”

Bt-1519. „Dézsi”

3.2.3. Mt-dossziék

Mt-58. „Kutató”

Mt-1096. „Dézsi”

3.2.4. Kutató (K-) dossziék

K-1527/1. „Törő”

K-1527/2. „Törő”

K-2007 „Nicolette”

3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)

O-8-334/2 „Pemba – Tanzániai Magyar Külképviselet”

Akadémiai Levéltár – Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár
és Információs Központ

Erdei Ferenc MTA főtitkára irattára, II. pallium, 16. szám

Yale University Library

Manuscripts and Archives

MS 1981 Henry A. Kissinger papers, part II., Series 1.

= = = = Hivatkozott irodalom = = = =

Banga, 1964

Banga Ilona: A IUB VI. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusa. *Magyar Tudomány*, II. sz. 720–721.

Feld, 1965

Feld, B. T.: Report on the 13th Pugwash Conference. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 5. sz. 7–10. <http://www.jstor.org/stable/3823064> (utolsó letöltés: 2025. január 10.).

Gerendás, 1958

Gerendás Mihály: Beszámoló a IV. Nemzetközi Biokémiai Kongresszusról. *Orvosi Hetilap*, 12. sz. 1761–1762.

Glatz, 2001

Glatz Ferenc: A Szegedi Biológiai Központ születésnapján. Adalékok egy intézet keletkezéstörténetéhez. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 1058–1062.

Kraft, 2022

Kraft, Alison: Stowe, Vermont, September 1961: Two Contrasting Conferences in America. In *From Dissent to Diplomacy: The Pugwash Project During the 1960s Cold War*. Szerkesztette: Alison Kraft. Springer, Cham. 45–69.

Laki, 1983

Laki Kálmán: Életrajzi töredékek. *Biokémia*, 1. sz. 1–10. <https://www.mbkegy.hu/apps/mbkegy/pages/index.html#!/BiokemShow/1983/03/006do0e100720063006900750073> (utolsó letöltés: 2024. április 3.).

Orosz, 2024

Orosz Ferenc: Straub F. Brunó és az állambiztonság. *Élet és Irodalom*, 19. sz. 8–9.

Orosz–Vértessy, 2021

Orosz Ferenc – Vértessy Beáta: What’s in a name? From „fluctuation fit” to „conformational selection”: rediscovery of a concept. *History and Philosophy of The Life Sciences*, 3. sz. 88. Doi: 10.1007/s40656-021-00442-2.

Straub, 1963

Straub F. Brunó: MTA Biológiai Tudományok Osztálya Vezetőségének beszámolója. *A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei*, 3–4. sz. 173–209.

Szekér, 2023

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Takács, 2010

Takács Tibor: A belső reakció elleni elhárító osztály, 1956–1962. Szervezet-történeti vázlat. *Betekintő*, 3. sz. 1–18. http://betekinto.hu/2010_3_takacs (utolsó letöltés: 2024. április 3.).

Újváry, 2010

Újváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericánáról. In *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Szerkesztette: Újváry Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 413–493.

Vajda, 2012

Vajda Tamás: A Foederatio Emericana szegedi története. In *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Szerkesztette: Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 46–79.

Venetianer, 2020

Venetianer Pál: A párizsi Pasteur Intézet világhírű magyar molekuláris biológusa: Ullmann Ágnes. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 1194–1201.

Venetianer, 2023

Venetianer Pál: Emlékvázlat az SZBK alapításáról és induló éveiről. In *A biológia fél évszázada a Szegedi Biológiai Kutatóközpontban*. Szerkesztette: Siklós László. Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged, 8–12.

Závodszy, 2023

Závodszy Péter: A kezdetek hatvan év távlatából. In *A biológia fél évszázada a Szegedi Biológiai Kutatóközpontban*. Szerkesztette: Siklós László. Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged, 13–17.

=== Online forrás ===

<https://www.familysearch.org/>

===== Sajtó =====

Délmagyarország, 1943, 1971, 1973

Népszabadság, 1970

Kulcsszavak

=====

hírszerzés, Kádár-rendszer, ügynöki hálózat

Wigner Jenő fizikus, prof. dr. Tigyi József, a Pécsi Orvostudományi Egyetem rektora és dr. Szabó Zoltán, a Magyarok Világszövetsége főtitkára, 1976.

Fortepan / Bojár Sándor

/ Biochemist, Academic, “Researcher” /

F. Brunó Straub and the State Security Services

It has recently been revealed that biochemist F. Brunó Straub (1914–1996), the vice president of the Hungarian Academy of Sciences, the president of the Presidential Council of the Hungarian People's Republic, was an agent (first an informant, then an undercover agent) of the state security service under the pseudonym “Researcher” between 1959 and 1968. He was recruited by the internal security department (sub-department BM 11/5-f), and then, at the end of 1960, he was transferred to intelligence (sub-department BM 11/3-F and then BM 111/1-4-F - scientific and technical intelligence). Both the B (recruitment) and M (work) files of “Researcher” have been preserved in the Historical Archives of the State Security Services. Primarily, he had to provide opinions and data about foreign scientists, especially during his trips abroad. Before his trips, he was briefed on who and what might be of interest to intelligence. They were particularly interested in emigrant Hungarian researchers. He described them from both a professional and a human point of view, and—if he knew about it—also covered their relatives and relationships at home. He was also asked to provide information about Hungarian researchers travelling abroad. In addition to the brief profiles, he also gave an opinion on whether the persons are suitable for performing operational tasks.

Imre Katalin. Állambiztonsági megfigyelés.

ÁBTL - I. - 3.1.7. - I. s. - T-9731/117/30

===== Rainer M. János =====

/// Diákmozgalom és elhárítása 1969-ben

Egy elveszett dosszié rekonstrukciója

== Diákmozgalom

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Bölcsészettudományi Karán 1969-ben fellépő diákmozgalom sokáig szinte láthatatlan epizódja volt mind az 1960-as évek, mind „1968”, de még az egyetem történetének is.¹ Negyven évvel később Dénes Iván Zoltán tanulmánya emelte ki a feledésből, és hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az 1960-as évek második felében egyetemre járt értelmiségi elitcsoport fontos emlékezeti helyéről van szó. E csoport számos tagja – generációjával együtt – sok szálon kapcsolódott az 1970–80-as évek ellenzéki mozgalmaihoz. A nemzedék politikai szocializációjának egyik alapvető fordulópontja az 1968-as csalódás, amit rendszerint a csehszlovákiai reformkísérlet elbukásához, majd a magyar reform leállásához kötnek. A csalódás átélése egykorú intellektuális elemzéseken, belátásokon keresztül történt. Egy nem jelentéktelen csoport azonban, ha nem is 1968-ban, de a következő évben gyakorlati tapasztalatot szerezhettek a politikai részvétel lehetőségeiről és korlátairól a korabeli Magyarországon.² Az alábbi tanulmány – az események rövid ismertetését követően – a participációs igény bejelen-

1 == A tanulmány a *Mozaik – az állambiztonság működése és társadalmi hatástörténete* című műhelybeszélgetés-sorozat nyitóelőadása (2024. ápr. 10., Budapest, Piarista Levéltár) alapján készült.

2 == Dénes Iván Zoltán több helyütt megjelent tanulmánya: Dénes (szerk.), 2008. A résztvevők publikált és hozzáférhető visszaemlékezései közül itt csak néhányat említek: Bakos, 2020; Haraszti, 1997; Spiró, 2020; Trencsényi, 2001a; 2001b; 2002; Tábor, 2008; Reményi, 2019; Bojti 2010. Az 1956-os Intézet Digitális Oral History Archívumában (DOHA) hozzáférhető életútinterjúk közül az eseményről hosszabban szól 938. sz. Kovács András; uo. 866. sz. Radnóti Sándor; uo. 825. sz. Dalos György; uo. 805. sz. Dobai Péter; uo. 942. sz. Révai Gábor; uo. 882. sz. Galicza Péter. Az ellenzékkal való összefüggésre Apor 2013; generációs alapról Apor–Mark 2011.

tését *elbáritó* bürokratikus mechanizmussal foglalkozik, ezen belül az állambiztonsági szervezet szerepével.

A szovjet típusú központosított diktatórikus politikai rendszerben bármely intézményen kívüli társadalmi csoport részvételi igénye konfliktust eredményezett. A rendszer Magyarországon az 1960-as évek elején érte el a bürokratikus stabilitás állapotát, intézményeinek üzemszerű, hétköznapi működése a *bürokratikus normalitás* fogalmával jellemezhető. A bürokratikus koordináció működési elve kiterjedt valamennyi intézményre, a társadalmi autonómiákat felszámolták. A bürokratikus normalitás törekvése, hogy bekebelezze valamennyi lehetséges ágenszt, valamennyi társadalmi interakciót, sikeresnek tűnt. Ahogyan az a törekvés is, hogy minden társadalmi jelenséget a politikai ideológia bürokratikus nyelvén nevezzenek meg, majd – a döntés jogát a gépezet adott pontjára *delegálva* – hivatali aktaként intézzenek el. A bürokratikus normalitás rendszere stabil, de egyáltalán nem statikus. A társadalom változatossága és szakadatlan vegetatív önmozgása újabb és újabb, a bürokratikus nómenklatúrákban pozícióval (és megfelelő kezelési forgatókönyvekkel) nem rendelkező jelenségeket szült. Egyének és csoportok igyekeztek szabadulni a bürokratikus kötelmek hálójából – vagyis a részvétel (participáció) igényével jelentkeznek. A spontán, autonóm, önértékelő, stratégiavezérelt csoportos részvétel igényéhez általában problémamegoldásra irányuló kommunikáció társult, amely elérhette a nyilvánosság terét is. Ezek az esetek a rendszer természetéből adódóan politikai jellegű *rendkívüli események*ként jelentek meg, mint kihívások a bürokratikus normalitás alrendszeireivel és/vagy egészével szemben. A bürokratikus normalitás válasza *alarmreakció*, amelynek során adaptálják vagy elfojtják a participációs akciókat. Ágenseit kooptálják vagy marginalizálják, esetleg szankciókkal sújtják.³

Az ELTE bölcsészkarán bekövetkezett rendkívüli esemény az intézményrendszeren belüli spontán participáció példája. 1969. április 29-én a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) kari szervezete rendes tisztújító küldöttértekezletén a mintegy száz küldött nagy többsége megsemmisítő bírálatban részesítette a Balogh András vezette korábbi Végrehajtó Bizottságot (VB), és egy rendkívül eredményes előzetes önszerveződés nyomán a másnap hajnali választáson saját jelöltjeit juttatta be az új KISZ-bizottságba. Előbb a küldöttek, majd az új bizottság leszavazta a felső párt- és KISZ-szervek két egymást követő titkárjelöltjét, és Bakos István, végzős magyar-népművelés szakos hallgató, az Eötvös Kollégium volt diákbizottsági titkára lett a kar új KISZ-titkára.⁴ Az új vezetés programjának alapeleme a konkrét kari szer-

3 == Kornai, 1993; Loewenthal, 1983. A konfliktusra: Rainer, 2023.

4 == A KISZ körülbelül 30 tagú kari Bizottsága felügyelte és irányította a csaknem 1500 tagot számláló negyven bölcsészkarai alapszervezetet. Az intézményi KISZ-bizottságok (a hasonló szintű pártbizottságok mintájára) a bázis központi bizottságaként működtek, az alapszervezetek operatív irányítását a bizottság kebeléből választott, általában 8–12 tagú *végrehajtó bizottság* (VB, a bázis PB-je) végezte. Az egyetem

vezet demokratizáló reformja volt. Az adminisztratív keretek (szak, évfolyam, csoport) szerint tagolódó alapszerveket közös, sőt *közösségi* tevékenységek alapján szervezték volna át. Ebben nagy szerepet kapott volna a különféle szociológiai-szociográfiai kutatások szervezése és lefolytatása (cigányság, munkásság, munkásszállók, aprófalvak stb.). Másrészt a kari KISZ-vezetés mellé, illetve fölé *kari gyűlés* néven egy nagy létszámú ellenőrző testületet rendeltek volna. A kari gyűléssel kapcsolatban már 1969 kora tavaszától a *faliújságok*on, majd magán a küldöttértekezleten is különféle ötletek merültek fel. A *radikális-bázisdemokrata* javaslat szerint a gyűléseken bárki, akár valamennyi hallgató részt vehetett volna, évente akár több alkalommal, teljes körű felügyeletet gyakorolva a KISZ VB felett, még személyi ügyekre is kiterjedő döntési jogokkal. A *mérsékelt-rendszerkonform* változatban a gyűlésen csak tanácskozás folyik, a KISZ választott küldöttei vesznek részt rajta, a vezetésnek csupán tanácsokat adhatnak, pusztán tekintélyükön, illetve a címzettek belátásán múlik, mennyire veszik figyelembe a kari gyűlés határozatait. A következő hónapokban – beleértve a nyári szünetet is – élénk vita folyt erről a kari nyilvánosság fórumain, a faliújságok mellett egy újonnan, sok száz példányban megjelenő sokszorosított újságban, a *Kari Híradó*ban.

A vita kompromisszummal zárult – az 1969. október 11-ére összehívott kari gyűlésen nem vehetett részt mindenki, de a mintegy száztagú küldöttértekezlet létszámának kétszerese volt jelen: valamivel több mint kétszázan az ezerhétszáz nappali tagozatos hallgatóból, akik közül ezeröttszáz volt KISZ-tag. Küldöttként a KISZ alapszervezetei delegálták javarészt vezetőségeik tagjait, ők tehát az *aktíva*⁵ köréből kerültek ki. Döntési jogkörrel a kari gyűlés nem rendelkezett, de határozatokat hozott a napirendjén szereplő két téma egyikében – az egyetem állami vezető testületeibe delegálandó hallgatói képviselők⁶ arányáról (a testületek egyharmada) és jogköréről (beleszólás minden hallgatókat érintő kérdésbe, beleértve egyes személyzeti ügyeket is). Számos felszólaló ezen túlmenően pluralizáló-liberalizáló oktatási reformokat és a kari gyűlés szervezeti rendbe illesztését sürgette. A második napirendi pontot, az új ösztöndíjrendszer bevezetését a gyűlés nem tudta megtárgyalni, mert Székely György dékán bezárta az ülést, arra hivatkozva, hogy a rendezvényre szánt idő lejárt.⁷

szintjén ugyanebben a rendben működött az ELTE KISZ Bizottsága és annak VB-je. A szervezet történetére lásd Gergely F. 2008.

5 = = Az *aktivista* az 1968-ról szóló történelmi irodalom egyik központi kategóriája, lásd Gildea–Mark–Warring, 2013.

6 = = Az új, hallgatói képviseletről is rendelkező egyetemi szervezeti szabályzatok bevezetését párt- és kormányhatározatok írták elő, előkészítésük 1968-ban indult.

7 = = A diákmozgalom tartalmáról, jellegéről a *Kari Híradó* néhány 1969-es számán kívül a bürokratikus rendszer egykorú dokumentumai állnak rendelkezésre, mindenekelőtt BFL XXXV. 37. c. 5. 280. ó. e., 322. ó. e.; ELTEL XXV. 22. b. 2. d. (az 1969. áprilisi küldöttértekezlet jegyzőkönyvével), ELTEL XXXV 22. f. 2. d. (az 1969. októberi kari gyűlés szó szerinti jegyzőkönyvével); MNL OL XXVIII-M-18-m 1969. 48. dosszié, MNL OL M-KS 288. f. 36/1969/18. ó. e.

= = Elhárítás

A kari gyűlés folytatására nem is került sor, mert a teljes érintett intézményrendszer (az ELTE bölcsészkar pártszervezetei, az egyetemi illetve budapesti párt- és KISZ-vezetés, sőt a KISZ és az MSZMP központi apparátusa és vezető testületei is) támadásba lendült. A reformer kari KISZ-vezetés magára maradt, a pártszervezet kézi irányítása alá helyezték, megalázó önkritikára kényszerítették. Néhány nap alatt megszűnt a nyilvánosság, a *Kari Híradó* című kiadványt, ahol a kari gyűlésről és más kérdésekről élénk viták folytak, a pártszervezet cenzúrázta. Pár hónapig így is eltartott, amíg a helyzet konszolidálódott, és a kari KISZ-vezetés bomlásnak indult. Bakos titkár 1970 őszén lemondott, a bölcsészkar KISZ visszaüllesztése a bürokratikus normalitásba még két évig tartott.

Két nappal a kari gyűlés után a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (КВ) Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztálya (ТККО) „Javaslatok a kari gyűlés utáni teendőkre” című feljegyzése így fogalmazott: *„Meg kell állapítani, hogy kik azok a hallgatók, akik a túlzott követeléseket képviselik, s kik állnak mögöttük.”* Ugyanezen a napon a KISZ KB Egyetemi és Főiskolai Osztálya munkatársai már előtörténettel látták el a rendkívüli eseményt: egy *„nem nagy létszámú, de jól körülhatárolható és [...] szervezett hallgatói csoport”* az 1960-as évek közepe óta igyekszik „beépülni” a KISZ-be; ezt legvilágosabban Pór György és társai 1968 elején leleplezett összeesküvési ügye mutatta meg. A dokumentum megnevezte a radikális tantervi reformok három képviselőjét, Kelemen Péter, Haraszi Miklós és Lackó Mihály egyetemi hallgatókat, akik a különféle faliújságokra írtak javaslatokat, kiemelte a *Kari Híradó* szerepét (ennek főszerkesztője Könczöl Csaba, a VB tagja volt), de nem említette sem Bakos István titkár, sem más VB-tagok nevét. Ezután, némiképp meglepően, azt írta, hogy a kari állami és pártvezetés *„illetékes szervekkel közösen feltérképezi a szélsőséges nézeteket képviselő hallgatók körét, s azokat, hogy kik [sic!] állnak a háttérben”*.⁸ A párt központi apparátusa egyrészt megrendelte az állambiztonságtól a bölcsészkar esemény feltárását, másrészt azt mindjárt (többek között) állambiztonságot érintő kontextusba helyezte. Hiszen a megnevezettek közül Haraszi és Pór – ezt a ТККО-n és a KISZ-központban nagyon jól tudták – már jó ideje az állambiztonság látókörében voltak.⁹

Az ELTE bölcsészkarán megjelenő baloldali rendszerkritikus fiatalokra a BM III/III-2-a alosztálya, amely az ifjúság körében jelentkező „belső reakció” elhárításáért felelt, az 1960-as évek közepén figyelt fel, mint a budapesti értelmiség köré-

8 = MNL OL M-KS 288. f. 36/1969/18. ő. e. 20. és 116.

9 = Haraszi Miklós 1966 januárjában az Imre Katalin baráti körébe tartozó ósztálinista írók-irodalmárok köréhez kapcsolódva, Pór György bölcsészhallgatóval együtt rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesült, két félévre kizárták az egyetemről és a KISZ-ből, lásd ÁBTL 3.17. T-9731/1. 126-135. Összefoglaló jelentés a „Bölcselkedők” fn. ügyben, 1967. május 24. – A „Bölcselkedők” fedőnevű ügyjelzés, amely „az ELTE Bölcsészkar első éves hallgatóinak körében egy baloldali, szektás beállítottságú csoportról” szólt, 1964 áprilisában keletkezett, de dossziéja nem maradt fenn, egyes részei a fenti operatív dossziében találhatóak.

ben „szerveződő” balos csoport perifériájára. 1964 októbere és 1967 júniusa között 70 személy, köztük Nagy Sándor Sztálin-díjas író, Ladányi Mihály költő, Imre Katalin kritikus-szerkesztő ellen folytak vizsgálatok ebben a körben. De figyelemmel kísérték a *„volt munkásmozgalmi emberek elleni törvénysértő eljárásokról hozott 1962 augusztusi párhataározattal érintetteket”* (vagyis az 1950-es évek koncepciós pereiben való részvételért elítélt, elbocsátott, pártból kizárt stb. államvédelmi tiszteket) és Rákosi Mátyás rokonait. A szovjet–kínai konfliktus kiéleződését követően ellenőrizték a kínai és albán követségek tevékenységét, az oda rendszeresen „bejárókat” (kb. 70 főt), a velük levelezőket (kb. 90 főt), a görög emigráció egyes csoportjait. A budapesti bölcsészkar orosz, történelem, filozófia szakjain koncentráldó, de más egyetemeken is jelen lévő „marxista olvasóköroökben” részt vevő diákok nem tartoztak az elsődleges célpontok köré.¹⁰

Ez a helyzet némileg megváltozott, amikor – hálózati adatok és feljelentések nyomán – kiderült, hogy a mintegy 100–150 főre tehető csoport egy törpe kisebbsége, hét-nyolc ember Pór György vezetésével 1967 őszén valóban konspirált illegális tevékenységbe kezdett. Konkrétan ez annyit jelentett, hogy november 7-én egy „röplapon” adták hírül a Magyar Forradalmi Kommunista Csoportja megalakulását. Csak Pór és néhány társa letartóztatása (1968. január) után, a házkutatások eredményeképpen derült ki, hogy egy hosszadalmas programnyilatkozat fogalmazásába is belekezdtek, amely tartalmazta a „revizionista rendszer” (a Kádár-rezsimre utaltak) akár erőszakos megdöntésének célját is. 1968. június elején hármójukat (Pór György, Bencze Sándor, Simon Péter) összeesküvés vádjával végrehajtandó börtönbüntetésre ítélték. Az összesen nyolc elítéltből öten, a tizennégy rendőri figyelmeztetésben részesítettből heten az ELTE Bölcsészkarának hallgatói voltak, a meghallgatott több tucat tanú (többnyire a marxista köroökben megfordulók) között nagyjából ugyanebben az arányban képviseltette magát a kar.¹¹

Az állambiztonsági szervezet rendelkezett információkkal az 1969-ben a KISZ keretei között fellépő diákmozgalomról is, de azt eleinte valamiféle új jelenségként értékelte. „Az egyetemeken és főiskolákon folyó ideológiai nevelés befolyásolására törekvő ellenséges tevékenységről” szóló, az MSZMP Politikai Bizottságának eljuttatott jelentés 1969 júniusában úgy látta, az egyetemeken, elsősorban az ELTE-n *„a külső és belső ellenséges erők hatására különböző ellenséges eszmék, tendenciák érvényrejutási törekvései tapasztalhatók. E tekintetben az ellenőrzés alatt tartott személyek részéről fokozottabb érdeklődés jelentkezett az elmúlt néhány hónapban az ELTE-n történt ismeretes eseményekkel kapcsolatban. Az újonnan megválasztott KISZ-vezetőség személyei és lépései tekintetében megnöttek a remények arra, hogy az egyetemi ifjúság minél szélesebb rétegét kivonják a KISZ vezetése alól.”* Ehelyett vagy

10 = ÁBTL 2.7.2. 41-8-174/1967. szeptember 30. 113-120. (1. d.)

11 = Pór és társai ügyének dokumentációja ÁBTL 3.1.9. V-154419/1-8. Az ügyről Dalos, 1989; Takács, 2012.

emellett egy „NÉKOSZ-szerű mozgalom” szerveződik, „ezek megvalósítására ugyanakkor a KISZ kereteit használnák fel. Egy »új baloldal« megalakításának törekvései is felvetődtek.”¹²

Az „ismeretes eseményekben” résztvevők feltérképezése nyilvánvalóan rámutatott: az 1969. tavaszi küldöttértekezlet és az őszi kari gyűlés más dimenzióban mozog és más kört érint, mint Pór és a marxista olvasóköre. Pór ekkor már (és még) börtönben ült, a körök résztvevői (köztük az ezekről jelentő hálózati személyek) többnyire már befejezték tanulmányaikat.¹³ Az 1969-es mozgalomban résztvevők közül mintegy 250–300 fő neve ismert: a küldöttértekezlet felszólalói és a kari gyűlés résztvevői. A Pór-ügy egyetlen prominense sincs közöttük, az egykori marxista körök és az 1969-es *aktíva* között az átfedés minimális, nagyjából 10 fő. És a BM – ekkor még – jól látta, hogy az ideológiai platform is más, mint a sztálista–maoista velleitási csoporté.

= = = Dossziék és intézkedések

A *megrendelés* nyomán a BM III/III-2-b. alosztály csoportdossziét nyitott, amelyet később „KGy-69”-re kereszteltek. Ez O-13767 számon valamikor irattárba is került, de már nem található meg.¹⁴ A dossziét említi Haraszi Miklós 1970-es rendőri figyelmeztetési ügyének aktája,¹⁵ illetve szerepel egy, az 1960-as években különlegesen aktív hálózati személy jelentésfolyamában is. A következőkben ezek alapján teszünk kísérletet a dosszié tartalmának rekonstrukciójára, azt feltételezve, hogy a nyomozás pontosan követte a megrendelést.

A „KGy-69” 1969. októberi megnyitása után először nyilván rekonstruálni kellett a *kg*y körül történeteket, össze kellett tehát gyűjteni a releváns hálózati jelentéseket, feltehetően az ELTE (illetve Bölcsészettudományi Kara) objektum-dossziéjából, ami azonban szintén nem maradt fent. Ez biztosan tartalmazta az említett ügynök, „Mészáros” (Mikes Tamás) jelentéseit.¹⁶ „Mészáros” ugyan nem volt egyetemi hallgató, de már 1968 májusától adott jelentéseket a bölcsészkarról, hallomások alapján. A kari gyűlés *ötletéről* például először 1969. április 11-én adott hírt, amikor egyébként a Pór-ügy résztvevőinek utóellenőrzéséhez gyűjtött értesítéseket. Több jelentést is írt – hasonló források alapján – Haraszi Miklós ekkor iv. éves magyar–filozófia szakos hallgatóról, akit még 1966-ban Pórral együtt ré-

12 = = ÁBTL 2.7.2. 41-9-134/1969. június 12. 69–76. (1. d.)

13 = = Így Pór körének sokáig belső, vezető tagja, Tóth József (valószínűleg „Pesti” fedőnévvel társadalmi kapcsolat, ÁBTL 3.1.9. V-154419/4. 277-281.), vagy a Pórra a figyelmet elsőként felhívó „Fung György” fedőnevű informátor, Borsányi László (ÁBTL 3.1.2. M-33528).

14 = = Az online nyilvántartásban ezen a számon szerepel, 1970-es lezárással, o lapszámmal; a dossziében előfordul Haraszi Miklós és Könczöl Csaba neve.

15 = = ÁBTL 3.1.9. V-158.402/1–2.

16 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. Mikesről lásd Andor, 2011.

szesítettek rendőri figyelmeztetésben és zártak ki egy évre az egyetemről. Ő azonban nem volt tagja Pór illegális körének, ellenkezőleg, meggyőződéses híve volt a nyilvános fellépésnek, így 1968 elején vissza is vették az egyetemre, és egy évvel később a KISZ-be is. 1969. április 29-én – épp a küldöttértekezlet első napján – „Mészáros” már részletesen ismertette a kari gyűlés koncepcióját, hozzátéve, hogy Haraszi azt szeretné, hogy „*az ELTE KISZ-szervezetén belül megszerezze magának a vezetést*”.¹⁷ Ez távol állt a valóságtól, hiszen Haraszi még csak alapszervi vezetőségi tag sem volt. „Mészáros” Harasztnak tulajdonította azt a „törekvést” is, hogy a kari KISZ VB „*valós hibáit kihasználva [...] a következő [küldött]gyűlésen ezt a VB-t menesszék és szélesebb ellenőrzéssel, demokratikus alapon működjön a szervezet*”. Ez kifejezhette „Mészáros” adatközlői, de főképpen barátja, Andor Mihály IV. éves történelem–filozófia szakos hallgató hangulatát (rőla „Mészáros” szinte mániákusan jelentett), de megint csak sok túlzást tartalmazott. A kari KISZ VB-t például a szervezeti szabályzat szerint mindenképpen meneszteni kellett az esedékes küldöttértekezleten, mert lejárt a mandátuma. „Mészáros” jelentéseinek kezelése arra mutat, hogy ekkor tartói sem tulajdonítottak neki sok jelentőséget, csak a tájékoztatás és az egyetemi csoport kapta őket (Haraszi itt és – mint költő – a III/III-4. kulturális elhárító osztályon állt ellenőrzés alatt). Világos volt, hogy megfigyeltjét csak Andor Mihályon keresztül ismeri. Amikor azonban 1969. szeptember elején megismerkedett Haraszttal, és nyomban 1956-ról kezdtek beszélni, ez már a vezetés figyelmét is felkeltette.¹⁸

„Mészáros” 1969. október 31-i jelentése az volt első, amelyet a „KGy-69” dossziében is elhelyeztek. Ebben foglalta össze az október 13-i kari gyűlést és közvetlen utótörténetét, természetesen hallomásból. Nem egészen egy héttel későbbi, következő jelentését nem a megszokott tartótisztje, hanem Tóvölgyi Antal ezredes, a BM III/III-2-b. alosztályának vezetője vette fel. Ez alkalommal „Mészáros” nem a megelőző napokban történetekről beszélt, hanem egy *ügyet* vázolt fel, ami akár a kari gyűlés ügye is lehetett volna, de egyelőre nem volt neve.

17 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. 142-143. „Mészáros” jelentése, 1969. április 29.

18 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. 158-159. „Mészáros” jelentése, 1969. szeptember 5. – A jelentés, „Mészáros” szándékától függetlenül, nagyon pontosan különböztette meg az 1969-es Harasztit Pórtól. Mikes Tamás egy forradalom utáni diákszervezkedés résztvevőjeként került börtönbe, Haraszi pedig ennek kapcsán mondta el, hogy szerinte 1956 azért volt jelentős, mert a jobboldali jelenségek ellenére a demokratizmus és a semlegesség alapján, Jugoszláviához hasonlóan konszolidálhatta volna a szocializmust Magyarországon. „Nehéz eldönteni, hogy nem előnyösebb lett volna egy elkövetkező igazi demokratikus fejlődés számára, ha ilyen alapról indulhat, főleg, ami a munkástanácsokat illeti, amennyiben megvalósulhatnak.” A szovjet beavatkozás, mondta Haraszi az ügynöknek, meg akarta előzni, hogy Nagy Imre konszolidáljon. Harasztit szerint Pórék – akik egyébként fasiszta ellenforradalomnak tartották 1956-ot – igazolják a titkosrendőrség létét, mert pont az ilyen konspirációkra van szükségük. „Minden változtatás lényege, hogy a legszélesebb demokratizmus alapján, népmozgalomként kell működnie”, az erőszakra való utalás is értelmetlen (uo.).

„Az ügy véleményem szerint 1968 második felében kezdődik, pontosabban akkor keresi azt a későbbi formát, amely most válik valóra”¹⁹ – kezdte fejtegetéseit „Mészáros”, aki szerint az előzmények Pór és Haraszti 1966-os közös ügyére és a Pórral együtt elítélt Dalos György költő moszkvai egyetemi tanulmányaira nyúlnak vissza. Pór letartóztatásából Haraszti azt a következtetést vonta le, mondotta „Mészáros”, hogy a konspiráció értelmetlen. Dalos munkásmozgalm-történeti „disszertációja” (valójában a német szociáldemokrácia 1920-as évekbeli történetéről írott egyetemi diplomamunkája) foglalta össze a követendő ideológiát, amely más forrásokból is táplálkozott: Haraszti olvasmányaiából (Herbert Marcuse, Charles Wright Mills), találkozásából a nyugatnémet SDS²⁰ tagjaival a szófiai Világifjúsági Találkozóon, öccse párizsi és kubai tapasztalataiból és amerikai baloldali radikális újságokból. Haraszti egyrészt költőként különféle, jórészt irodalmi eseményeken lépett fel, másrészt az ELTE bölcsészkar KISZ-szervezetében, aminek eredményeképp *„májusban sikerült a kari VB-t megbuktatniuk”*. 1969 szeptemberében és októberében a faliújságokon készítették elő a kari gyűlést. *„Azt remélték, hogy a KISZ budapesti VB májusi határozata csak olajat önt a tűzre és végső soron az egyetem kari gyűlése, melynek autonómiája ügyis terítékre került, mint nyilvánvalóan megvalósítható ill. megvalósítandó cél, diadalmasan kerülhet ki az összecsapásból.”*²¹ „Mészáros” röviden jellemezte is az „ügy” szereplőit, köztük Harasztit mint *„vezéregyéniséget”* (*„nem a szó teljes rossz értelmében”*), aki *„csak ártalmatlanná tehető”*. Ezután javaslatot tett a *„megoldásra”*, amelyet *„támadással egybekötött elszigetelésnek”* nevezett, egyszerre elvi alapon és adminisztratív módszerekkel. A bölcsész-kari KISZ és a párt vegye kézbe a követelések *„reális részét”*, miáltal elszigetelik Harasztit, és erről felvilágosítják a jó szándékú hallgatókat. Esetleg elhíresztelik, hogy besúgó, és az egész diákmozgalm provokáció volt. Más változatban *„rendezik”* a problémákat, és csendben leválasztják Harasztit. Tóvölgyi alosztályvezető értékelte „Mészáros” szellemi erőfeszítéseit, logikusnak, reálisnak, meggondolandónak nevezte a javaslatokat is.²² További jelentések gyűltek, 1970 márciusától már a „KGy-69” fedőnevű ügy volt azok tárgya.

Harasztit az egyetemi csoport más „vonalon” is figyelte, amibe valószínűleg a kulturális „területen” dolgozó osztály is besegített – egyetemen kívüli, irodalmi szereplései okán. Költőként szerepelt a nyilvánosságban, versei jelentek meg, ott volt a fiatal írók 1969-es, nyári lillafüredi találkozóján és számos felolvasóesten,

19 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. 175-178. „Mészáros” jelentése, 1969. november 4.

20 = = Sozialistischen Deutschen Studentenbund, baloldali diákszervezet; vezetője, Rudi Dutschke ellen 1968. április 11-én Nyugat-Berlinben merényletet követtek el.

21 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. 175-178. „Mészáros” jelentése, 1969. november 4. – A KISZ Budapesti Bizottságának Végrehajtó Bizottsága a szóban forgó időben nem foglalkozott az ELTE szervezetének helyzetével, sem a több egyetemen működő vagy bevezetni kívánt gyűlések kérdésével.

22 = = ÁBTL 3.1.2. M-32974. 175-178. „Mészáros” jelentése, 1969. november 4.

köztudott volt, hogy a *Gerillák* polbeat együttes szövegírója. Felfigyelt rá a nyugati sajtó, egy nyugatnémet televíziós stáb interjút is készített vele. Érett a helyzet az ügy „realizálására”. 1970. május 5-én a III/III-2-b. átküldte a III/1. Vizsgálati Osztályra a „KGy-69” ügyben keletkezett „anyagokat”: egy előzetes csoportdosszié öt, egyenként 12–295 oldal terjedelmű (!) kötetét, továbbá több száz *3/a anyagot* – vagyis telefonlehallgatást – összesen nyolc bölcsészhallgatóról (161 Harasztirol, 338 Kovács Andrásról, az 1969 áprilisi küldöttértekezlet és választás egyik valódi szervezőjéről, 197 pedig egy másik szervezőről, Radnóti Sándorról készült), valamint külső megfigyelési (követési) jegyzőkönyveket Harasztirol és öccséről, Péterről, továbbá Andor Mihályról, Kovács Andrásról és Könczöl Csabáról. További négy dosszié „*tanú idézeteket és versfotókat*”, a *Kari Híradó* számait, a kari gyűlés jegyzőkönyvét és „*utóbb keletkezett jelentéseket*” tartalmazott. Június 2-án a vizsgálatiak az egészet minden megjegyzés nélkül vissza is küldték.²³

Közben, május 12-én ugyanis két megoldási javaslatot tettek „*az ellenséges tevékenység megszüntetésére*”. Az egyik azon alapult, hogy Haraszti a Móróc Zsigmond Gimnázium önképzőköré néhány tagjának egy Pozsonyi úti magánlakásban tartotta meg az iskolában betiltott előadását, amely a forradalom és a bürokratikus rendszerek problémáit taglalta. Politikai vitába keveredett az otthon tartózkodó szülővel, Kovács Endrével, a Külügyminisztérium munkatársával; a vita során a magyarországi bürokratikus rendszerről és új, funkcionárius osztályról beszélgettek. Hogy erről az állambiztonság hogyan szerzett tudomást, az iratokból nem tudjuk meg.²⁴ Kovács Endrét már két nappal később (!), 1970. április 18-án meghallgatták a Gyorskocsi utcában Haraszti ellenséges kijelentéseiről. A vizsgálati osztály ezt alkalmasnak látta büntetőeljárás megindítására, amelyet kiegészíthet az ELTE hallgatóinál (Andor, Kovács, Könczöl) tartott házkutatás. A másik megoldási javaslatra a vizsgálati osztályon a III/III-2 indítványaként utaltak. Ez csak a négy diák meghallgatását és rendőri figyelmeztetésben részesítését tartalmazta – büntetőeljárást nem.²⁵ A „KGy-69” tartalmából valószínűleg *csak* ennyi

23 = = ÁBTL 3.1.9. V-158.402/1. 235-236. A BM III/III-2-b. alosztály átirata a III/1. Vizsgálati Osztálynak a „KGy-69” fn. ügyben keletkezett anyagok átadásáról, 1970. május 5.; uo. 237. A BM III/1. átirata a III/III-2-b. alosztálynak a „KGy-69” fn. ügyben keletkezett anyagok visszaküldéséről, 1970. június 2.

24 = = Haraszti Miklós úgy emlékszik, hogy a Móróc Gimnázium önképzőkörének felügyelő tanára, Szigeti Józsefné (az ELTE Bölcsészkar tanszékvezető professzorának felesége) tagadta meg az engedélyt a diákoktól Haraszti meghívására, és Kovács M. Mária (ekkor a gimnázium III. évfolyamos tanulója, a későbbi kiváló történész) „magánakciójáról” is tudhatott. Az információ akár innen is jöhetett, de valószínűbb, hogy telefonlehallgatás „eredménye” volt. Haraszti úgy véli, Kovács Endre hozzájárulhatott a lakás lehallgatásához, és szándékosan provokálta a beszélgetést, amelynek némely részletét az iratok szó szerint idézték. (Haraszti Miklós levele a szerzőhöz, 2024. augusztus 6.)

25 = = ÁBTL 3.1.9. V-158.402/1. 227-228. Intézkedési terv, 1970. május 12. (BM III/1.)

következett. Az „*utóbb keletkezett jelentések*” feltehetően rámutattak arra, hogy az ELTE bölcsészkarán a konszolidáció jelei mutatkoznak. A vizsgálatiak tehát inkább alapoztak Haraszti „nyilvános” szerepléseire (már amennyiben nyolc-tíz gimnazista lány, egyikük apjával együtt *nyilvánosság*), mint a diákmozgalom állítólagos szervezésére.

Harasztit 1970. május 14-én őrizetbe vették, és másnap közölték vele, hogy izgatás gyanújával terhelte nyilvánítják. Kihallgatásai ötödik napján szabadon bocsátották, de a kihallgatások folytatódtak. Tüzetesen átnézték a lakásán (és Andor Mihályén) lefoglalt politikai tárgyú vagy akként értelmezhető könyveket és iratokat. Áttekintették több költői est és egy teljes Lenin-centenárium ünnepség szöveggönyvét (Haraszti egy munkacsoport tagjaként vett részt az összeállításában – a kizárólag Lenin-szövegekből álló műsort betiltották).²⁶ Kihallgatták a bölcsészkar diákmozgalom nyolc aktivistáját (Andor Mihály, Garzó Lilla, Horváth Ágota, Kardos István, Kelemen Péter, Kovács András, Könczöl Csaba és Vida János), akik közül Garzó és Kovács a kari reformer KISZ-bizottság tagjai voltak, Könczöl egyenesen VB-tag és a *Kari Híradó* szerkesztője, Kelemen egy átfogó demokratizáló egyetemi reformterv szerzője. Kaptak kérdéseket a küldötttervezlet és a kari gyűlés szervezéséről, de főleg Harasztirol. Az elsőről mindannyian azt mondták: céljuk az ifjúsági szervezet belső demokratizálása volt; jobb oktatás és hallgatói érdekképviselés. A másodikról pedig, hogy Haraszttal vitában álltak, ő a radikális bázisdemokrácia álláspontját képviselte, a kari gyűlés napirendjére szeretne volna tűzni a munkás-paraszt származású hallgatók arányszámának növelését – de végül, és erről a jegyzőkönyv is tanúskodott, minden kérdésben visszavonult, és egyik tanácskozáson sem szólalt fel.

Amikor Haraszti izgatásért rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesült, majd 1970 júniusában rendőri felügyelet alá helyezték, továbbá egyéves közlési tilalmat is kiróttak rá, az indoklás kizárólag nyilvános szerepléseire hivatkozott. Ez természetesen bőven elegendő volt ahhoz, hogy végleg kizárják az egyetemről. A Belügy-minisztérium jelzést adott az ELTE-nek két másik hallgató, Andor Mihály és Könczöl Csaba rendőri figyelmeztetéséről is, és javasolták, hogy ha befejezik tanulmányaikat, ne kapjanak állást a felsőoktatásban. Andor azután az egyetemről megrovást kapott, aminek indoklásában szerepelt a kari gyűlés előtt írott faliújságcikke, de főként rendőri figyelmeztetésére hivatkoztak.²⁷ Az MSZMP-tag Könczöl „csak”

26 = = ÁBTL 3.1.9. V-158.402/2. 88-113. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának filozófus KISZ alapszervezetének összeállításában készült Lenin centenáriumi anyag. [Géprút másolat, 1970. április előtt.]

27 = = A fegyelmi határozat indoklása sokatmondó, eszerint Andor „1. Rendszeresen foglalkozott nyugat-európai folyóiratokban megjelent, a kommunista- és munkáspártok nemzetközi szerepéről ellenséges tartalmú forrásmunkák fordításával” (ezt a házkutatás során lefoglalt iratok „minden kétséget kizáróan bizonyították”) „2. A Fegyelmi Bizottság megállapította, hogy a Kari Gyűlés és a körülötte folyó eseményekben része volt, kifogásolható cikkeket írt és nézeteket képviselt, ezek

pártfegyelmissel (megrovásban) részesült. *Szignalizációja* (a BM főcsoportfőnökének tájékoztató levele a rektorhoz), amely állambiztonsági nyelven íródott, őrizte meg a lehetséges „KGy-69”-ügy koncepcióját. „Könczöl Csaba bár nem áll közvetlen kapcsolatban Haraszti Miklóssal és társaival, magatartásával és tevékenységével – közvetett módon – azok negatív tevékenységét elősegítette. Az egyetemi párt- és állami vezetők lejárata, a velük szembeni gyűlölet felkeltésére alkalmas kijelentéseket tett. Magatartásával, tevékenységével elősegítette az elmúlt évben az egyetemen az ideges, anarchikus légkör kialakítását. Társadalmi funkciójával visszaélve a Kari Híradóban a párt politikai irányvonalával ellentétes cikkek megjelentetését engedélyezte.”²⁸ Ilyen ügy azonban nem jutott el a vizsgálati szakaszig.

A diákmozgalom, mint spontán participációs igény, elhárítása a bürokratikus normalitás rendszerében sokrétű, intézményközi együttműködést igényelt. A központi pártapparátus az ifjúsági szervezet hasonló szintű intézményével együtt *rendelést* adott le az állambiztonságnak: vegyen részt a folyamatban. Ott rendelkezésre álltak ugyan információk a bölcsészhallgatókról, de nem váltottak ki különösebb szervezeti izgalmat. A megrendelést azonban teljesíteni kellett, és ennek során a *szolgáltató* (az állambiztonság) a kádárizmus rá vonatkozó szakparadigmája szerint járt el. Az alapkérdésre, *ki is áll mögöttük*, megadták a választ: Haraszti Miklós. Az ő *diákmozgalmi* aktivitása ugyan feltehetően legfeljebb egy rendőri figyelmeztetésre lett volna elegendő, ha egyáltalán; de az „újbaloldal” legalista „képviselte” kiválóan verifikálta veszélyességét, és bizonyította, hogy az állambiztonság fontos, nélkülözhetetlen, ugyanakkor szerepét értő része a bürokratikus normalitásnak. Haraszti *jelentéssel* kellett ellátni, ezt fejezte ki összekapcsolása az utolsó, az egyetemi hallgatósággal összefüggő és a párt vezető körei által is érzékelt politikai ügryhöz, Pórhoz és társaihoz. Így lehetett teljesíteni a megrendelő igényét, miszerint a spontán mozgalom feltétlenül *szervezett*. *Valaki(k)* mindenképpen áll(nak) a diákok mögött, akik a bürokratikus normalitás szótárában szereplő ellenséges kategóriákkal írhatók le; akiknek elhárítása a megfelelő szerv hivatali feladata akkor is, ha meggyőződése (vagy egyszerűbben: a józan ész) kissé mást is diktálnának. Az eszközök is megfelelőek, azaz immár nem feltétlenül durvák; nem is látványosak. Leginkább igyekeznek *kivonni a forgalomból* a veszélyes elemeket.

azonban nem képezik a fegyelmi tárgyát.” ELTEL VIII. I. 008. g. 1970. F-12. (12. d.) – Rendőri figyelmeztetést kapott Kovács András is, de ez a többiekétől (Haraszti, Andor, Könczöl) eltérően nem található meg a Haraszti-dossziében. A három évvel később nyitott „Sokszorosító” fedőnevű rendkívüli esemény dosszié azonban egy helyütt említést tesz „a »KGy-69« fedőnevű ügyben elmarasztalt Kovács András volt BtK hallgatóról” (ÁBTL 3.1.5. O-17190/1. 320. Kiemelés az eredetiben.) Az „elmarasztalás” ilyen típusú dokumentumban kétségkívül szankciót jelentett, aminek a hatósági figyelmeztetés csak legenyhébb formája (Kovácsot visszaemlékezése alapján rendőri felügyelet alá is helyezték).

²⁸ = ELTEL VIII. I. 008. g. 1970. F-4. A BM III. főcsoportfőnök helyettese, Baranyai György rendőr ezredes átirata Nagy Károly rektorak, 1970. július 8. (12. d.)

Haraszi letartóztatása azért jelezte, hogy a keményebb fellépésre is bármikor lehetőség adódhat. De végül csak figyelmeztetést, *refet*, kirúgást és *szilenciumot* kapott, vagyis kivonták a nyilvánosság, az egyetem és az irodalmi élet forgalmából, azonnal és amennyire csak lehetett. A többieknek csak diploma után, *pro futuro*.

A voltaképpeni diákmozgalom elhárításában az állambiztonság sajátos szerepet vállalt. A magyar 68-ból hiányzott a tömeges részvétel, ám két-háromszáz bölcsészhallgatót (és egyben KISZ-aktívát) mégsem lehetett rendőri figyelmeztetésben részesíteni. Nem is volt rá szükség, hiszen 1969-70-ben – 1968 augusztusának tartós pszichózisában – már néhány szankció kiváltotta az elrettentő hatást, átadva így a terepet a kooptálás és a kisajátítás intézményeinek és mechanizmusainak.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.7.2. BM Tájékoztató jelentések

3.1.2. Munkadossziék

M-32974. „Mészáros Tibor”

M-33528. „Fung György”

3.1.7. T-dossziék

T-9731/1. Imre Katalin

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-154419/1-8. Pór György és társai

V-158402/1. Haraszi Miklós és társa

V-158402/2. „Új Hullám” c. irodalmi est és az ELTE BTK által készített Lenin centenárium műsoranyaga

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

xxxv. 37. c. 5. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség
v. Kerületi Bizottságának iratai

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTEL)

VIII. I. 008. g. Bölcsészettudományi Kar. Fegyelmi ügyek

F-4. Haraszi Miklós fegyelmi ügye

F-12. Andor Mihály és Könczöl Csaba fegyelmi ügye

XXV. 22. b. ELTE DISZ és KISZ Bizottságainak iratai

XXXV. 22. f. ELTE kari DISZ és KISZ Bizottságainak iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XXVIII-M-18-m. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség. Osztályok
M-KS 288. Magyar Szocialista Munkáspárt
36. Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály

1956-os Intézet Alapítvány Digitális Oral History Archívuma (DOHA)

== = Hivatkozott irodalom = = =

Andor, 2011

Andor Mihály: *Szegény Micsinay. Egy besúgó élete*. Jelenkor Kiadó, Pécs.

Apor–Mark, 2011

Apor, Péter – Mark, James: Mobilising Generation: The Idea of 1968 in Hungary.
In „Talkin’ ‘bout my Generation.” *Conflicts of Generation. Building and Europe’s „1968”*. Ed. Anna von der Goltz. Wallstein Verlag, Göttingen. 97–115.

Apor, 2013

Apor Péter: Autentikus közösség és autonóm személyiség: 1989 egyik előtörténete.
Aetas, 4. sz. 22–39.

Bakos, 2020

Bakos István: *Számvetés*. Balaton Akadémia, Keszthely.

Bojti, 2010

Bojti Ferenc: Találkozás egy (másik) fiatalemberrel. *Budapesti Negyed*, 68. sz.
229–258.

Dalos, 1989

Dalos György: *Hosszú menetelés – rövid tanfolyam. (Történet)*. Magvető Kiadó,
Budapest.

Dénes (szerk.), 2008

Dénes Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. In *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán.
Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. 239–259.

Gergely, 2008

Gergely Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története, 1957–1989*.
Holnap Kiadó, Budapest.

Gildea–Mark–Warring, 2013

Europe's 1968: Voices of Revolt. Eds. Robert Gildea – James Mark – Anette Warring. Oxford University Press, Oxford.

Haraszti, 1997

Haraszti Miklós: 1969. *Beszélő*, 12. sz. 66–74.

Kornai, 1993

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Kiadó, Budapest.

Loewenthal, 1983

Loewenthal, Richard: Beyond Totalitarianism? In *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century.* Ed. Irving Howe. Harper & Row, New York. 209–267.

Rainer, 2023

Rainer M. János: Konfliktus a szovjet típusú rendszerek elitjében – régi és új viták. In *Elit és konfliktus – tanulmányok. Magyarország a jelenkorban.* Szerkesztette: Rainer M. János. Kronosz – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest–Pécs. 15–46.

Reményi, 2019

Reményi József Tamás: A hatalom szemében „árulók”. Életútinterjú Reményi József Tamással, 2. rész. https://litera.hu/magazin/interju/remenyi-jozsef-tamas-a-hatalom-szemeben-arulok.html#_ednref4 (utolsó letöltés: 2025. január 18.).

Spiró, 2020

Spiró György: *Malaccal teljes éveink. Esszék.* Magvető Kiadó, Budapest.

Tábor, 2008

Tábor Ádám: Adalékok az 1969-es bölcsészkar diákmozgalomhoz. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 34. sz., aug. 22.

Takács, 2012

Takács, Ádám: *The Maoist Incident. Effects of Political and Ideological Consolidation on Youth Mentality in the Kádár Regime in the 1960s.* Resocia Report, h. n.

Trencsényi, 2001a

Trencsényi László: A kis generáció 1. *Magyar Felsőoktatás*, 9. sz. 35–36.

Trencsényi, 2001b

Trencsényi László: A kis generáció 2. *Magyar Felsőoktatás*, 10. sz. 60–61.

Trencsényi, 2002

Trencsényi László: A kis generáció 3. *Magyar Felsőoktatás*, 1–2. sz. 64–66.

Imre Katalin

ÁBTL - I. - 3.1.7. - I. s. - T-9731/1/45/1

Kulcsszavak

=====

Budapest, diákmozgalom, egyetem, értelmiség

Budapest VIII. ker., ELTE Természettudományi Kar épülete, balra a Gólyavár, 1977.

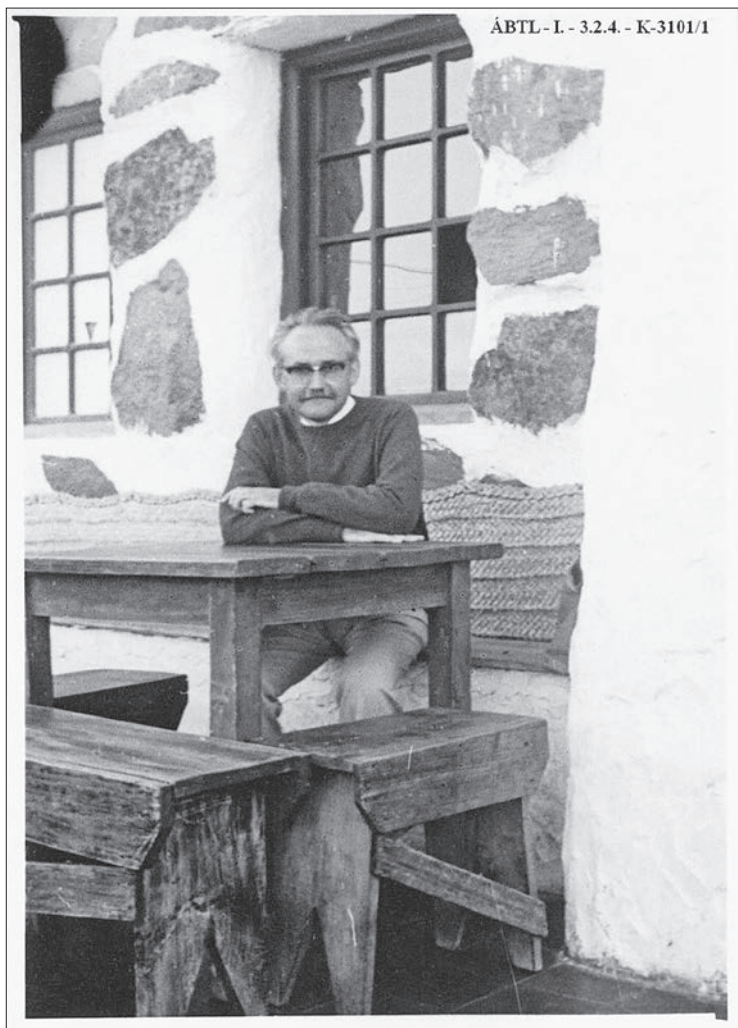
Fortepan / Balázs János

/ A Student Movement and Its Suppression in 1969 /

Reconstruction of a Lost File

This study explores the aftermath of the student movement that arose in 1969 at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University in Budapest. The protagonists of this episode attempted a rebellion within the bureaucratic framework of the Hungarian Young Communist League (KISZ). Their goal was to gain meaningful influence over issues affecting their micro-community and to establish an organizational framework for genuine grassroots political participation. In April 1969, through a regular election, they succeeded in electing their candidates to the leadership of the faculty's KISZ organization. In the autumn, a so-called faculty rally was held with the participation of some 250 student delegates who urged democratic reforms at the university.

The first part of the article briefly summarises the history of the student movement. The second part deals with the events following the faculty meeting. The communist party had the political police investigate the background of the movement after it had been disbanded. The data was collected in a file (Kgy-69), which is no longer available. The third part of the article attempts to reconstruct the contents of the file on the basis of other files and describes the measures taken. The movement was linked to an earlier ultra-left movement, although there was no evidence for this. One of the students, Miklós Haraszti, who later became a democratic opposition activist, was detained for some days, then released and given a police authority warning along with several others. The state security services would probably not have acted on their own against a movement that was campaigning for particularist reforms within the official youth organisation. But they had to fulfil the requests of the client (the party) by concluding that the spontaneous movement had been organised on political grounds.

Öry Huba, Spanyolország, 1969. ÁBTL - I. - 3.2.4. - K-3101/1. 94/2

===== Horváth Jákob János =====

/// A szovjet „hírigény” szolgálatában, avagy Őry Huba állambiztonsági megfigyelése (1959–1985)

== Bevezetés

Ez a tanulmány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (ELTE BTK) Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Programjára készülő, *A magyar állambiztonság szerepe a szovjet–amerikai űrversenyben* című disszertációhoz végzett kutatásom eddigi eredményein alapul. Hipotézisem szerint a magyar állambiztonsági szervek aktív szerepet vállaltak az űrversennyel kapcsolatos hírszerzői tevékenységből; eddigi kutatásaim igazolták ezt az elképzelést. Az alábbiakban a magyar és nemzetközi tudományos életben is elismert Őry Huba (1927–2015) repülőmérnök megfigyeléséről, a rajta keresztül beszerzett és a szovjeteknek továbbított nyugati rakéatechnikai és űrkutatási anyagokról, valamint az ügyében foglalkoztatott hálózati személyekről lesz szó.

== Őry Huba magyarországi élete és disszidálása

Őry Huba 1927. július 16-án született az akkor már Romániához tartozó Aradon. A nacionalista környezetben eltöltött gyermekkorában az öt nyelv (magyar, román, francia, német és latin) tanulását megkövetelő tantervnek köszönhetően tett szert későbbi pályafutása során nélkülözhetetlen nyelvtudására. A német légitámaszpontként működő aradi repülőtér közelében felnőtt fiúként arról álmodozott, hogy a brémai Focke-Wulf repülőgépgyártó cégnél dolgozik majd.¹ Ezt később valóra is váltotta, részben emiatt vált érdekessé az állambiztonsági szervek számára.² A háború elején családjával együtt az akkor Magyarországhoz tartozó Munkácsra (Мукачево) települtek át, ezért tizenhét éves korában, a középiskolai

1 == Bóth, 2009a: 290–291.

2 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 26–28. Operatív terv „Ogilby Leslie” [Őry Huba] fn. ügyében, 1963. március 12.

katonai kiképzést követően a Vörös Hadsereg által ostromlott Budapest védelmére osztották be. 1944 végétől a Szent Imre Kollégiumban kapott oltalmat, és így bátyjával ellentétben elkerülte a szovjet hadifogságot.³ A kollégium a főváros ostroma alatt a 60 bentlakón túl több mint 300 embernek nyújtott menedéket, és Őry ottléte idején a svéd nagykövetség védelme alatt állt.⁴ Mivel a vallásos neveltetésű Őry a katolikus intézetvezetők segítségével tudott leérettségizni és beiratkozni a Budapesti Műszaki Egyetemre (BME), a „klerikális bélyeg” megóvta a „kommunista kollégák agitálásától”.⁵ A tanulmányait kollégiumi portaszolgálatból finanszírozó diákok a háború végéig egy fakitermelő nagyvállalat személyzeti vezetőjeként dolgozó édesapja miatt 1949. végi diplomaszerezéséig az egyetemen sok zaklatás érte.⁶

A gépészmérnöki tudományokon belül repülőgép-építésre szakosodott Őry ennek ellenére tanulmánya befejeztével rögtön tanársegéd lett a BME Repülőgépek Tanszékén. Itt ismerkedett meg Steiger István (1927–?) gépészmérnökkel, állítása szerint későbbi legjobb barátjával, akivel emigrálása után, amikor 1977 és 1992 között a németországi Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen (RWTH Aachen) műszaki egyetemen oktatott, ismét szakmai együttműködésbe kezdett.⁷ Ugyancsak a Műegyetemen került kapcsolatba Michelberger Pállal (1930–2014), aki később a BME rektora és a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) alelnöke lett.⁸ Michelberger („Vécsei János” fedőnéven) 1960-tól,⁹ Steiger pedig 1964-től jelentett az állambiztonságnak Őryről.¹⁰ Eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik, Őry nem tudott barátai ezen ténykedéséről.

Magyarországi egyetemi karrierje ígéretesen indult, mivel az 1950-től 1957-ig a Hadmérnöki Karhoz tartozó repülőmérnöki képzést vezető Rácz Elemér elérte, hogy a repülőgépiparral szorosan együttműködő kutatómunka folyhasson az egyetemen, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Őry „a szakma minden csínját-bínját ismerő, vérbeli repülőmérnök” válhasson. Ebben az időszakban vette feleségül Fáskerty Margitot, 1952-ben gyermekük született; a család Őry szüleinél lakott.¹¹

1956. október 23-án a már docensként oktató Őry Steiger Istvánnal együtt részt vett a Műegyetemen kezdődő tüntetésen, a Bem téren meghallgatta a szerinte

3 == Bóth, 2009a: 291.

4 == Jancsó, 2018.

5 == Bóth, 2009a: 291.

6 == Uo.

7 == Uo. 290–291.; Bóth, 2009b: 356.

8 == Bóth, 2009a: 291.; Tisztelgés Michelberger Pál emléke előtt, 2014.

9 == ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 20. Feljegyzés, 1960. február 11. Őryről azonban már 1959-ben tudott a titkosrendőrség. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 47. Külföldi szervezési jelöltek adatlapja, 1964. október. 20.

10 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 48–51. Jelentés Steiger István személyes megismeréséről, 1964. november 9.

11 == Bóth, 2009a: 291–292. A Hadmérnöki kar és a repülőgépészmérnök-képzés összefüggéséről lásd Rácz, 1986: 92–93.

„elképesztően provokatív” 16 pontot, de az erőszakos feloszlatástól tartva inkább hazament, az éjjeli eseményekről pedig csak utólag szerzett tudomást. A forradalom leverése után nem volt hajlandó aláírni az azt elítélő Tiszti Nyilatkozatot,¹² és családjával együtt 1957. január 17-én Jugoszláviába menekült. Négy hónap múlva Franciaországban kapott menedékjogot és állást a SNECMA nevű állami repülőgépgyártó vállalatnál. Ezt a szintén 1956-ban disszidált és addigra ott dolgozó Róna János gépészmérnöknek köszönhetette, aki Kármán Tódor barátjaként tudott segítséget nyújtani az elhelyezkedéséhez.¹³ Őry a háború után Franciaországba került német mérnökök vezetésével a háború alatti német kísérletek nyomán kifejlesztett, helyből fel- és leszállni képes, Coléoptère (Bogár) nevű tesztrepülőgépen dolgozott, amelynek a legfontosabb újítása a hajtómű sugarának irányválttatásával történő kormányzás volt.¹⁴ 1959-ben Őry német származású főnöke, Gerhard Eggers Franciaországból hazatelepülve magával hívta Őryt, aki így a nyugat-németországi Brémában lévő Focke-Wulf gyárban kapott állást.¹⁵

= = A megfigyelés kezdete

Az Őry franciaországi elhelyezkedésében segítő Róna János, aki 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba,¹⁶ 1956 előtt az államvédelmi szervek beszervezett ügynöke volt. Utóbbi tény a kádári állambiztonság zsarolásra alkalmasnak gondolta.¹⁷ A Nyugatra távozott Róna és a szintén Franciaországba emigrált Hortobágyi Ferenc gépészmérnök megfigyelésével a már említett Michelberger Pált bízták meg, aki velük kapcsolatban szóba hozta az állambiztonságnak Őry Huba nevét is.¹⁸ Michelbergert „Vécsei János” fedőnéven 1951-ben, elvi alapon szervezte be az ÁVH katonai elhárítása (II/1.), azzal az indokkal, hogy a Műegyetemen az ő évfolyamából még nem állt rendelkezésre hálózati személy.¹⁹ Az 1951 és 1954 között mintegy ötven jelentést adó, 1954-ben már tanársegéd Michelbergert arra is alkalmasnak tartották, hogy ő legyen a négy, informátorként beszervezett diákjának

12 = = A BME Hadmérnöki Karának oktatói tiszti rendfokozattal is rendelkeztek: „[1956.] november 4. után a hallgatói állományt 1957. január 6-ig szabadságolták. Az oktatói állomány tisztikara közül csak 11-en írták alá az ún. Tiszti Nyilatkozatot, a többi-eket ezért tartalék állományba helyezték, de mint egyetemi tanárok, oktatók 1957. július 31-ig, a Kar megszűnéséig tevékenységüket háborítatlanul folytathatták.” Lásd Weszelit, 2001: 109–111.

13 = = Bóth, 2009a: 292.; 2009b: 356.

14 = = A helyből fel- és leszálló vadászgépek, például a Hawker Harrier és a ma is használt Lockheed Martin F-35B is hasonló alapelven működnek.

15 = = Bóth, 2009a: 293. Vö. Hirschel–Prem–Madelung, 2012: 234, 328.

16 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 57–63. Jelentés, 1960. november 4.

17 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 78–82. Jelentés, 1960. november 16.

18 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 36–37. Jelentés, 1960. február 5.

19 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 3–4. Informátori beszervezési javaslat, 1951. február 16.

a rezidense.²⁰ Munkájával meg voltak elégedve, egyetlen hibájának azt tekintették, hogy szoros baráti viszonyt épített ki hallgatóival, „kétkulacsosságot” és „dezinformálást” azonban nem tapasztaltak nála.²¹

Michelberger egy 2007-ben adott interjújában azt állította, hogy mivel 1956-ban nem írta alá a Tiszti Nyilatkozatot, eltávolították az egyetemről, leszerelték a katonaságtól, és munkanélküliként csak az Ikarusnál dolgozó nagybátyja segítségével tudott hagyatkozni, akinek köszönhetően 1957. január 2-án a gyárból diszsidált mérnökök helyettesítése céljából felvették a konstrukciós osztályra.²² Az állambiztonsági iratok azonban nem említik a Tiszti Nyilatkozat aláírásának a megtagadását és az egyetemről való eltávolítást, pedig Michelberger egészen 1957. október 31-ig rezidensként volt nyilvántartva, amikor is ideiglenesen megszakították vele a kapcsolatot, és irattárba helyezték beszerkezési dosszióját. A korábbi jelentéseit tartalmazó munkadosszióját azonban nem, mivel az „*az ellenforradalmi események folyamán megsemmisült*”.²³ Amikor 1960-ban az állambiztonság ismét megkereste Róna és Hortobágyi, azaz „Fenyves” és „Csendes” ügyében,²⁴ Michelberger azt állította, hogy a forradalom alatt a szüleinél tartózkodott Vecsésen, a BME Hadmérnöki Karának bizonytalan jövője miatt 1956. december 30-án a leszerelését kérte, és egy nappal előtte már el is helyezkedett az Ikarusnál, valamint hogy ezután is ellátta oktatói feladatait, mígnem az 1957 tavaszára megszűnő Hadmérnöki Karról átkerült a Repülőgépek Tanszékére.²⁵

A katonai elhárítástól az így a BM II/3-F alosztályához, azaz a tudományos-műszaki hírszerzéshez²⁶ került, ekkor már adjunktusként dolgozó Michelbergert rezidensből ügynökké minősítették át,²⁷ Róna és Hortobágyi mellett pedig Öry Huba tanulmányozását is feladatául kapta. Elemzést készítettetek vele Öry *Repülőgépek szerkezete és méretezése II.* című 1956-os egyetemi jegyzetéről,²⁸ majd a közelgő, a Kohó- és Gépipari Minisztérium által 1961-ben a Német Szövetségi Köztársaságba (NSZK) szervezett kiutazása előtt el kellett nyernie Öry Magyarországon maradt szüleinek a bizalmát, és meg kellett tudnia fiuk brémai lakcímét, valamint telefonszámát. Végül személyesen nem tudott találkozni Öryvel, csak telefonon érte el őt düsseldorfi szállodájából, és még a szülők által küldött Shakes-

20 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 25–28. Átminősítési javaslat, 1954. március 8.

21 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 32–33. Jelentés, 1955. augusztus 29.

22 == Professzori portré dr. Michelberger Pálról, 2007.

23 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 34. Határozat, 1957. október 31.

24 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 36–37. Jelentés, 1960. február 5.

25 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 38. Életrajzkiegészítés, 1960. február 10.

26 == Tóth, 2011: 11.

27 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 43. Szolgálati jegy, 1960. március 7.

28 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 17–18. Jelentés, 1961. október 9.

peare-kötetek átadására hivatkozva sem tudta rávenni, hogy vonatozzon el hozzá.²⁹ 1963-ban ismét kiutazott, és bár ekkor is csak telefonon tudott beszélni Öryvel, megtudta, hogy ő már rakéták statikai problémáival foglalkozik.³⁰

A korábbi „Kuklis” helyett ekkor már „Ogilby Leslie” fedőnéven megfigyelt Öry valóban rakétákkal foglalkozott: 1961-ben őt bízták meg a Focke-Wulf szerkezzetani osztályának a megszervezésével és vezetésével, és a nemzetközi munka során többek között Wernher von Braun amerikai csapatával is dolgozott. A Focke-Wulf két másik északnémet repülőgépgyárral együtt szintén ekkor hozta létre az Entwicklungsring Nord (ERNO) nevű érdekközösséget, amely 1967-ben önálló céggé alakult, melynek fő feladata az 1962-ben alapított European Launcher Development Organization (ELDO), az Európai Űrügynökség (ESA) elődje megbízásából az Europa nevű rakétasorozat kifejlesztése és megépítése volt.³¹ Az állambiztonság ekkor még csak töredékinformációkkal rendelkezett erről, de Öry olyan ígéretes célszemélynek tűnt, hogy 1963-tól már ügynökjelöltként foglalkozott vele a BM III/1. Csoportfőnökség 4-F³² alosztálya.³³ A róla 1964-ben mint beszerzési jelölt-ről kiállított adatlap szerint eszmei vagy anyagi alapon akarták megkörnyékezní.³⁴

Michelberger mellett Steiger Istvánt is Öry ügyére állította az állambiztonság, eleinte csak társadalmi kapcsolatként.³⁵ Az 1927. augusztus 24-én, Csepelen született Steiger 1946-ban lépett be a pártba, 1949 és 1953 között járt a gépészmérnöki és a hadmérnöki karokra, 1954-ben, pár évvel Öry után pedig ő is tanársegédként helyezkedett el a Repülőgépek Tanszéken. 1956. december 15-ig volt honvédségi állományban,³⁶ az ő esetében nincs információ arról, hogy aláírta-e a Tiszti Nyilatkozatot. Öry ügyéhez részben Michelbergeren keresztül került, ugyanis utóbbi még 1961-ben figyelmeztette az illetékes Kardos Imre rendőr őrnagyot arról, hogy Steiger is „szakember” lehetett, mivel „*konspiratív körülményeket teremtve*” kérdezte őt „Csendes”, azaz Hortobágyi Ferenc franciaországi életéről. Kardos meg akarta tudni, hogy Steiger vajon a kémelhárításnak dolgozik-e, és ha igen, akkor le akarta állíttatni Hortobágyi ügyéről, nehogy keresztesse a hírszerzés által foglalkoztatott Michelberger munkáját. A jelentésre tollal írt megjegyzés szerint Steiger nem

29 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 19–22. Jelentés, 1961. október 20.; ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 23–25. Értékelő jelentés, 1961. október 27.

30 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 38–39. Jelentés, 1963. november 28.

31 == Bóth, 2009a: 293.

32 == 1962 és 1967 közötti tudományos-műszaki hírszerzés. Tóth, 2011: 13.

33 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 29. Határozat „Ogilby Leslie” fn. kutató „B” dosszié felülvizsgálásáról, 1963. március 13.

34 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 47. Külföldi beszerzési jelöltek adatlapja, 1964. október 20.

35 == Társadalmi kapcsolatnak azokat a hálózaton kívüli személyeket nevezték, akik ellenszolgáltatás nélkül, önként segítették az operatív tisztjük munkáját. Ügynöki jellegű feladatokat nem lehetett rájuk bízni. Lásd Orgoványi 2011: 3–4.

36 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 48–51. Jelentés Steiger István személyes megismeréséről, 1964. november 9.

szerepelt a kémelhárítás nyilvántartásában,³⁷ de Michelbergert utasították, hogy ne intézkedjen vele kapcsolatban.³⁸ Egy későbbi, 1963-as feljegyzésből azonban annyit megtudunk, hogy Steiger a III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökségnek³⁹ nyújtott segítséget az „*angol vonalon [...] valószínűleg jelenleg is*”,⁴⁰ erről azonban jelenleg még nem tudni többet, ahogy a „Kiss” fedőnevű hálózati személyről sem, akinek a jelenléte alapján Steigert végül megkeresték Öry ügyében.

Steiger, Michelbergerrel ellentétben, vállalta, hogy felkeresi Öryt, mivel a feleségével együtt épp az NSZK-ba tervezett kiutazni, és a brémai kitérő kapcsán csak anyagi gondjai voltak.⁴¹ Rudits Tibor főhadnagy ennek megoldására 300 nyugatnémet márka átadását javasolta, emellett – Michelberger esetéből okulva – felkérte Steigert, hogy előzetesen levélben értesítse Öryt a látogatási szándékáról, és hogy a „*természetesség látszatát*” megőrizve „*rendszeres kapcsolatot építsen ki a jövőre vonatkozóan*”.⁴² Steiger azonban ezt a célt csak évekkel később érte el, ugyanis kiutazásakor Öry épp az Egyesült Államokban tartózkodott.⁴³ A kudarcba fulladt kapcsolatfelvételt Steiger Öry nemzetközi tudományos munkájának a feltérképezésével igyekezett kompenzálni. Utóbbi amerikai látogatása szerint annak volt köszönhető, hogy a Focke-Wulf részt vett az Egyesült Államok és az NSZK által közösen folytatott, helyből fel- és leszálló repülőgépek fejlesztési projektben. A Coléoptère gépről, amelyen Öry még Franciaországban dolgozott, azt írta, hogy „*a repülőtechnika olyan forradalmasításáról van szó, mint a légsavarról a turbinameghajtásra való áttérés volt*”, és feleslegessé teszi a kis hatótávolságú és könnyen sebezhető helikoptereket, valamint a reptereket és anyahajókat is. Ez némileg túlzó kijelentés volt, Rudits mindenesetre arra kérte feletteseit, hogy mivel a témával kapcsolatos információk beszerzése „*komoly segítséget jelentene a szovjet társszerv részére*”, támogassák a munka folytatását.⁴⁴

37 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 87–90. Jelentés, 1961. július 7. Az 1962-es átszervezés előtt a kémelhárítást II/2. Osztálynak hívták, de itt már 1961-ben II. Csoportfőnökségként hivatkoznak rá.

38 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 91–93. Jelentés, 1961. július 18.

39 = = Itt már az 1962-es átszervezés utáni időszakról van szó, ez a 49-es lábjegyzetben említett II/2-es osztály utódja.

40 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 41–42. Feljegyzés, 1963. december 12.

41 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 48–51. Jelentés Steiger István személyes megismeréséről, 1964. november 9.

42 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 53–56. Javaslat Steiger István társadalmi kapcsolat eligazítására „Ogilby Leslie” ügyében, 1964. november 11.

43 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 59–60. Jelentés Steiger Istvánnal való találkozóról, 1964. december 12.

44 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 61–63. Jelentés Steiger Istvánnal való találkozóról, 1965. május 19.

= = = Sikeres kapcsolatfelvétel

Steiger helyett végül Michelbergernek sikerült elsőként kicsikarnia egy személyes találkozót Örytől, 1965-ben, amikor a MOGÜRT kiküldetésében a nyugatnémet Kassel városba utazott (ahová valószínűleg az Ikarus tervezőmérnökeként küldte ki a magyar gépjárművek külkereskedelmével foglalkozó vállalat). Bár a brémai kitérőt nem a belügy költségén, hanem a MOGÜRT saját buszával tette meg, Ruditstól kapott 150 márkát az út fedezésére. A korábbi kudarcok elkerülése érdekében ezúttal már akkor is fel kellett volna keresnie Öry lakását, ha nem sikerül vele előre egyeztetnie a látogatásról,⁴⁵ de erre nem volt szükség, utóbbi ugyanis örömmel fogadta őt 1965. augusztus 1-jén.⁴⁶ A találkozó meghozta a kívánt eredményt, Michelberger nagyon pontos leírást adott Öry munkahelyéről, családjáról, anyagi és társadalmi helyzetéről. A Focke-Wulf ekkor már egy másik céggel egyesülve felvette a Vereinigte Flugtechnische Werke (vfw) nevet,⁴⁷ amelynek az Öry vezette, többmillió márkás költségvetésű szerkezettani részlege volt megbízva az „*európai NATO-államok közös programjában készülő rakéta 3. fokozatának*” a megtervezésével (az Europa rakétáról van szó). Ebben nagy nehézséget okozott, hogy az angolok által készített első fokozaton műszaki változást már nem lehetett eszközölni, így Öryéknek kellett alkalmazkodniuk, hogy a lehető legnagyobb súlycsökkentést ériék el az 1966-ra tervezett első kilövésre.⁴⁸ Öry megmutatott Michelbergernek számos, ezzel a problémával foglalkozó, természetesen nem nyilvános tanulmányt. Kiderült továbbá, hogy amerikai útjain Öry a floridai Kennedy Űrközpontot is megjárta, a projekt részeként pedig számos más országba is elutazott. Nem akart visszatérni Magyarországra, és a disszidensekkel sem tartotta a kapcsolatot; a német mérnöktársaság befogadta őt és családját. Michelberger azt javasolta felettesének, hogy Öry „anyagias” feleségén keresztül próbálkozzanak közelebb férkőzni a mérnökhöz. A jelentést értékelő Rudits pedig az új információk alapján a szovjetek hírigényének a felmérését kérte.⁴⁹

1968-ban Michelberger Pál levélben kérte meg Öryt, hogy küldjön neki egy példányt az ERNO brémai részlege, azaz az Öry által vezetett szerkezettani osztály által készített egyik kutatási jelentésből, amelyről Michelberger úgy vélte, hogy a szovjet társszervek számára is érdekes lehet.⁵⁰ Öry „örömmel” tett eleget kérésé-

45 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 68–69. Jelentés „Vécsei” fn. ügynök eligazításáról, 1965. július 16.

46 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 70–75. Jelentés „Vécsei” fn. ügynöktől, 1965. augusztus 18.

47 = = Bóth, 2009a: 293. A Vereinigte Flugtechnische Werke utódja a mai Airbus vállalat.

48 = = A kilövési kísérlet sikertelen volt, a 135. másodpercben megszakították. Az angolok végül 1968-ban teljesen kiléptek a projektből, hogy saját, Black Arrow nevű rakétájukra koncentráljanak, amelyet viszont 1971-ben felfüggesztettek. Hill, 2012: 219, 234, 317–318.

49 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 70–75. Jelentés „Vécsei” fn. ügynöktől, 1965. augusztus 18.

50 = = ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 265–267. Jelentés „Vécsei” fn. ügynökkel találkozásiáról, 1968. augusztus 22.

nek,⁵¹ és a hengeres rakétatestek „önrengésének a számítását” levezető, 31 oldalas tanulmányt végül a III/I-5., tudományos-műszaki hírszerzési osztályt⁵² vezető Szombath József alezredes javaslatára meg is küldték a szovjeteknek.⁵³ Öry óvatosságára utal, hogy az írást vélhetően egy ismerőseivel küldte el Magyarországra, aki belföldi küldeményként adta fel azt.⁵⁴ Eddigi kutatásom alapján ez volt az első titkos rakétatechnikai dokumentum, amelyet magyar közvetítéssel sikerült a szovjet társ-szerveknek eljuttatni. Jelentőségét növeli, hogy erre az űrverseny tetőpontján, közvetlenül az amerikai Holdra szállás előtt került sor.

1969-től Rudits Tibortól Török László rendőr hadnagy vette át az ügyet, amely így továbbra is a III/I-5. tudományos-műszaki hírszerzési osztályon belül maradt, de már az M alosztályon.⁵⁵ Öry 1963 óta ellenőrzött levelezéséből⁵⁶ 1970-re kiderült, hogy az addig szinte folyamatosnak hitt nemzetközi utazgatása általában szeptember és december közé esik, így ennek megfelelően tervezték meg az ekkorra már „Dakota” fedőnéven ügynöknek beszervezett Steiger István kiutazási időpontját.⁵⁷ Török László, vélhetően Steiger segítségével, részletes jelentést készített Öry munkahelyéről, a fentebb már említett VFW-ről, melyből többek között kiderült, hogy a cég az Europa rakétasorozat fejlesztése mellett közreműködött a C-160-as európai katonai szállítógép fejlesztésében, valamint egy VAK 191 nevű, helyből fel- és leszálló repülőgépen is dolgozott,⁵⁸ így rajta keresztül stratégiai fontos-ságú nyugat-európai repülőtechnikai adatok megszerzése is lehetségesnek tűnt. Török az addigi munka alapján úgy vélte, hogy az „*elvétele hallatott politikai kijelentéseiből ítélve lojális*” Öryt eszmei-anyagi alapon érdemes lenne beszervezni, amire Steigert tartotta a legalkalmasabbnak.⁵⁹ Ennek érdekében a korábbinál sokkal részletesebb, „Dakota” esetleges lebukásának a veszélyeire is kitérő akciótervet írt, kifinomult, egymásra épülő instrukciókkal, amelyek betartása tapasztalt és tudatos hír-

51 == ÁBTL 3.2.3. K-3101/1. 100/34., d. n.

52 == Tóth, 2011: 15.

53 == ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 268. Feljegyzés kutatási jelentés megküldéséről, 1968. augusztus 29.

54 == ÁBTL 3.2.3. Mt-263/1. 265–267. Jelentés „Vécsei” fn. ügynökkel találkozásiáról, 1968. augusztus 22.

55 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 106. Határozat, 1969. augusztus 12. A III/I-5. Osztály M alosztály pontos tevékenységi köre nem ismert. Vö. Tóth, 2011: 34., 124-es lábjegyzet.

56 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 26–28. Operatív terv „Ogilby Leslie” fn. ügyében, 1963. március 12.

57 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 107–110. Jelentés „O. Leslie” fn. jelölt „K” anyagainak értékeléséről, 1970. február 24.

58 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 111–112. Feljegyzés a Vereinigte Flugtechnische Werke GmbH-ről, 1970. március 12. Vö. Hirschel–Prem–Madelung, 2012: 101.

59 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 113–116. Összefoglaló jelentés „O. Leslie” fn. jelölt ügyében, 1970. március 20.

szerzőt igényelt. Steiger fedőtörténete az volt, hogy a Hannoveri Egyetemen beszerez néhány áramlástanal foglalkozó szakfolyóiratot, és ha már a közelben tartózkodik, Öry előzetes értesítését követően felkeresi őt brémai lakásán. Magyarországi tudományos folyóiratokban megjelent cikkeinek a méltatásával kellett megteremtienie Öryvel a bizalmas légkört, és hangsúlyoznia kellett, hogy az otthoni tudományos-műszaki közösség is hasznát venné tudásának. Az akció profi végrehajtását az tette szükségessé, hogy Öry „*tevékenysége és az objektum [a VFW-gyár] a szovjet társszerv érdeklődésére is számot tartott*”.⁶⁰

A jelölt és a környezet megismerése céljából Steigernek „*a magatartási vonalat betartva*” egy sor olyan kérdésre kellett választ lelnie, amelyek alapján már részletesebb szervezési tervet lehetett kidolgozni. Ide tartoztak többek között Öry jellemvonásai és hibái, a szakmai előmenetelét befolyásoló külső tényezők, a támogatást igénylő magyarországi rokonai, saját egzisztenciális körülményei, ambíciói és persze a politikai nézetei. Kíváncsiak voltak arra is, hogy helyeselte-e az NSZK „*revansista*” irányzatát, és hogy ismerte-e munkája politikai jelentőségét. Lélektanilag akartak rá hatni azzal a lehetőséggel, hogy munkája szülőhazája ellen irányuló, stratégiai célú felhasználása esetén szülei, rokonai is célpontokká válhatnak, hazafias érzelmeire pedig azzal a kérdéssel, hogy szocialista országból érkező mérnökként vajon fenntartásokkal kezelték-e őt. Steigernek ki kellett puhatolóznia, hogy Öry mennyire hajlandó beszélni a munkájáról, retorziótól való félelmével szembeni érvként pedig rá kellett vezetnie őt arra, hogy minden stratégiai objektumban végeznek olyan kutatásokat is, amelyek ismertetése nem tilos, nem jár büntetőjogi következményekkel. Steiger szakmai érdeklődésére hivatkozva például megkérdezhetette, hogy Öry cége milyen együttműködést folytatott a Fokker és Sikorsky cégekkel az F-28-as polgári repülőgép fejlesztésében, vagy hogy milyen publikációi jelentek meg szilárdságtani és hasonló témákban. Fontos volt, hogy Öry ne higgye, hogy neki külön erőfeszítést jelentene a kért anyagok megszerzése, de ha például ilyen okból Steigert munkahelyére akarná vinni látogatóként, azt az utóbbinak feltétlenül el kellett utasítania, azzal az indokkal, hogy ez pozícióját tekintve kellemetlen helyzetbe hozhatja Öryt. Arra az esetre, ha Öry kedvezően reagálna az információkérésre, egy harmadik országba, mégpedig lehetőleg Ausztriába kellett megbeszélni egy találkozót vele, amely során a tényleges szervezést elvégezhetik.⁶¹

Ahogy az akciót követően készült, magnetofonon rögzített beszámoló átiratából kiderül, az „*operatív jó képzett, kezdeményező, önálló*” Steiger utazása végül egészen másképp alakult. 1970. május 29-én elutazott Hannoverbe, majd másnap elvonatozott Brémába, vásárolt egy térképet, és eltaxizott Öryék Brockstraßen lévő

60 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 117–121. Akcióterv „O. Leslie” fn. szervezési jelölt ügyében, 1970. április 13.

61 == Uo. 119–120.

lakásához. Nem talált otthon senkit, de egy szomszédtól⁶² megtudta, hogy Öry külföldön van, felesége, Fáskerty Margit pedig épp nincs otthon. Steiger beült egy sörözőbe, hátha addig hazaér valaki, majd visszatért a szállodába. A következő néhány nap során többször meglátogatta a fedőtörténete célhelyéül szolgáló Hannoveri Egyetemet, ahol a szakmájához legközelebb álló Áramlástechnikai Intézetben számára és a tudományos-műszaki hírszerzésnek is hasznos kutatást végzett: „*egy sereg*” írást megmutattak neki, néhányat el is hozhatott, böngészhetett az egyetem könyvtárában, továbbá bejárhatta az intézet laborját, amelyről megtudta, hogy a „*legjobban felszerelt*” áramlástechnikai laboratórium az országban. Eközben telefonon elérte Fáskertyt, és sikerült rávennie, hogy meghívja brémai lakásukba. Kiderült, hogy Öry az Europa rakéta kísérleti kilövésére utazott Ausztráliába,⁶³ és bár a céghez folyamatosan érkeztek új mérnökök, a tervezési főosztály vezetőjeként Öry „*korlátlan úr*” volt, így állása nem került veszélybe a sok utazása ellenére sem, sőt, műszaki igazgatóvá akarták előléptetni, de „*erdélyi góbé természete*” miatt nem akart volna adminisztratív feladatokat végezni.⁶⁴

Az állambiztonság a beszélgetésből fontos célszemélyek, többek között Helmut Franz Bauer és Felkai Roland nevét is megismerte. Előbbi egy alabamai műszaki egyetemen tanító, német származású rakétamérnök volt, aki szakmai együttműködésük alatt barátkozott össze az őt az Europa-projekthez statikusnak választó Öryvel.⁶⁵ Mint az állambiztonság később megtudta, Bauer a C-5 Galaxy katonai repülőgép üzemanyagtartályának kidolgozása mellett a Minuteman interkontinentális ballisztikus rakétákon, valamint az eredetileg katonai célra fejlesztett, majd az Apollo-programban alkalmazott Saturn rakétákon is dolgozott. Ebben az időszakban pedig azt vizsgálta, milyen problémákat okoz a vérkeringésben, ha az ember huzamosabb ideig a Hold alacsony gravitációs környezetében tartózkodik.⁶⁶ A pár hónappal Steiger nszk-beli útját követően Magyarországra látogató Bauert többféle módon próbálták megközelíteni, és bár Steigernek sikerült összebarátkoznia vele, és ígéretet is kapott egy amerikai ösztöndíjjal kapcsolatban, a magyar hírszerzés végül nem járt sikerrel.⁶⁷ Felkai Roland Steiger tanítványa volt, és emigrálása

62 == Steiger úgy gondolta, hogy az illető az Öryék megfigyelésével megbízott egyik személy lehetett, ennek ellenére elmondta neki a nevét és azt, hogy magyar. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 155–168. Jelentés „O. Leslie” fn. akció végrehajtásáról, 1970. június 29.

63 == A – kudarccal végződő – kilövással kapcsolatos jelentéseket idézi: Hill, 2012: 235–236.

64 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 126–154. „Dakota” fn. ügynök beszámolója „O. Leslie” fn. akcióról, d. n.

65 == Uo..

66 == ÁBTL 3.2.4. K-2313. 20–22. Kivonat „O. Leslie” akció hazai végrehajtásáról, 1970. szeptember 9.

67 == ÁBTL 3.2.4. K-2313. 61. Határozat, 1974. március 4.

után Öryvel dolgozott együtt az NSZK-ban.⁶⁸ Magyarországon maradt diplomájáról csak másolata volt, amelyet kint nem fogadtak el, és bár Steiger megígérte Öry feleségének, hogy segít férje ifjú kollégáján,⁶⁹ az állambiztonság tizenkét évvel később, 1982-ben is csupán esetleges együttműködéséért adandó jutalomként foglalkozott az akkor már „G. Blinder” fedőnévvel ügynökjelöltként nyilvántartott Felkai diplomájával.⁷⁰

Steiger többször tapasztalta a nyugatnémet elhárítás jelenlétét: követte őt egy autó, kutakodtak hotelszobájában, illetve egy német férfi gyanús kérdéseket tett fel neki a szálloda halljában. Nem esett pánikba, de biztos volt benne, hogy Öryéket és a VFW-ben dolgozó külföldieket megfigyelik, és hogy őt magát a repülőtérig követték.⁷¹ Az utazás sikeres volt, mivel a megszerzett információk mellett Steiger felelevenítette a barátságot, még ha személyesen nem is találkozott Öryvel, ráadásul Bauer és Felkai is ígéretes tippszemélyek voltak.⁷² Steiger szakmai karrierjét is előrelendítette az akcióval, de valószínűleg nem csak ez vezérelte. Örült az állambiztonság felkérésének, rendkívül aktívan segítette a hírszerzői munkát, minden személyről és eseményről részletes beszámolót adott, és nemegyszer utalt többes szám első személyben magára és a belügiesekre.⁷³

Beszervezésének körülményei egyelőre nem ismertek, de mint feljebb láthattuk, Michelberger Pál 1961-ben már gyanakodott Steiger konspiratív szerepével kapcsolatban. NSZK-beli akciója előtt, 1970. április 3-án interjút készített vele az *Esti Hírlap*, amelyben az ekkor már feltehetően évek óta hírszerzői tevékenységet folytató Steiger nem az egyetemi elithez tartozó alak, hanem egy mindenért megküzdő, a munkát nagyra becsülő, kamaszkora óta a pártban is tevékenykedő csepeli srác képét alakította ki magáról.⁷⁴ Steiger egyébként 1968-ban egy autóbalesetben elütött egy idős hölgyet, aki súlyos sérüléseket szenvedett.⁷⁵ Nincs rá bizonyíték, de elképzelhető, hogy egyetemi karrierje veszélybe került a baleset miatt, és az állambiztonság ezt kihasználva szervezte be ügynöknek. Ám az, ami hírszerzői

68 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 126–154. „Dakota” fn. ügynök beszámolója „O. Leslie” fn. akcióról, d. n.

69 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 181–184. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi jelölt ügyében végrehajtott hazai akcióról, 1970. augusztus 1.

70 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 131–133. Javaslat „Leslie” ügyében, 1982. április 26.

71 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 126–154. „Dakota” fn. ügynök beszámolója „O. Leslie” fn. akcióról, d. n.

72 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 181–184. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi jelölt ügyében végrehajtott hazai akcióról, 1970. augusztus 1.

73 = = „[...] meg kellene szereznünk [...] érdekes adatokat tartalmaznak számunkra.” ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 126–154. „Dakota” fn. ügynök beszámolója „O. Leslie” fn. akcióról, d. n.

74 = = Dolecskó Kornélia: Életút, 1970. *Esti Hírlap*, 1970. április 3. 6.

75 = = Gyereket gázolt az ittas sofőr. *Esti Hírlap*, 1968. február 28. 8.

munkájáról kiderül, ellentmond ennek; beszerzése körülményeinek a tisztázása mindenestre további kutatást igényel.

= = A beszerzési kísérlet vége – „Dobrai” eredményes munkája

Az Őry ügyében eleinte fontos szerepet vállaló Michelberger Pált 1970. október 29-én kizárták a hálózathoz, mivel tanszékvezetőként korábbi szakmai területétől eltérő munkakörbe kerülve kevésbé volt lehetősége külföldi utakra, késlekedett a neki adott feladatok végrehajtásával, illetve munkatársai előtt panaszkodott, hogy hírszerzői tevékenységéért cserébe nem jutott előnyökhöz, tehát dekonspirált. Bt-dossziéja szerint a munkatársainak tett kijelentéseit a Z-1123 „Ügydosszié M” tartalmazta, de ez nem található a Történeti Levéltárban, és az O-naplóban sincs a létezésére vagy bezúzására utaló adat.⁷⁶ Michelberger vállalta, hogy felkeresése esetén továbbra is segítséget nyújtson az állambiztonságnak,⁷⁷ de erről sincs adat.

A hírszerzői munkát egyre profibban végző Steiger Istvánt azonban 1972-ben újra kiutaztatták az NSZK-ba, így végre személyesen találkozott Felkaival és az ekkorra már a VFW fölött lévő ERNO igazgatóhelyetteseként dolgozó, nemzetközileg elismert szaktekintéllyé vált Őryvel, aki bizalmas dokumentumokat is mutatott neki.⁷⁸ Az állambiztonság szintén ebben az évben a szovjeteket is tájékoztatta az elért eredményekről, például hogy az ERNO részt vett a Space Shuttle fejlesztésében. A szovjeteknek átadták az Őrytől Steiger által szerzett 411 oldalnyi titkos dokumentumcsomagot is, amely többek között különböző műholdak szerkezeti felépítéséről, rakétatestek terhelési kísérleteiről és számításairól, valamint az Europa I harmadik fokozatának a fejlesztéséről szólt.⁷⁹ 1973-ban három további szakcikket továbbítottak a szovjeteknek.⁸⁰

Ugyanebben az évben a hírszerzés úgy ítélte meg, hogy Őry beszerzése nem járna sikerrel, ezért továbbra is „sötéten”⁸¹ folytatták az anyaggyűjtést,⁸² tehát Őry

76 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 103–104. Javaslat „Vécsei János” fn. ügynök kizárására, 1970. szeptember 22.; uo. 105–106. Jelentés „Vécsei” fn. ügynökkizárásáról, 1970. október 30.

77 == ÁBTL 3.2.1. Bt-1086/1. 107. Feljegyzés „Vécsei” fn. ügynöktől, 1970. október 29.

78 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 218–223. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi jelölt ügyében, 1972. május 10.

79 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/1. 224–227. Feljegyzés az ERNO nyugatnémet cégről és dokumentációk küldése, 1972. május 12.

80 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 46–48. Jelentés „O. Leslie” fn. operatív társadalmi kapcsolat ügyében, 1973. január 20.

81 == „Sötét” hírszerzés: „a hírszerző vagy ügynök beszélgetés során szerez meg értékes adatokat, értesüléseket olyan módon, hogy a partner nincsen tudatában annak, hogy ellenséggel áll szemben, és számára jelentős híryanagot szolgáltatott ki. Nem ismeri az ellenség »sötét« szándékát. A beszélgetést a hírszerző vagy az ügynök megtervezi és előkészíti.” Lásd Révész (szerk.), 265.

82 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 33–37. Összefoglaló jelentés „O. Leslie” fn. operatív társadalmi kapcsolatáról, 1973. augusztus 17.

tudta nélkül. Az 1975-re „Dakota” ügynökből „Dobrai” fedőnevű titkos munkatárssá előléptetett Steigert⁸³ számos alkalommal kiutaztatták Öryhez,⁸⁴ aki ekkorra már disszertációs kutatása részeként a NASA rakétáinak jelentős hatékonyságnövelését érte el.⁸⁵ A Space Shuttle szilárdságtani tervezését is ő vezette, az erről szóló dokumentumokat minden jel szerint át is adta Steignernek, az állambiztonság pedig a szovjeteknek.⁸⁶ A Space Shuttle fejlesztése már az 1970-es évek eleje óta zajlott, így a szovjetek tudtak róla, de szkeptikusak voltak vele kapcsolatban, a Steiger által szerzett információk és anyagok viszont kapóra jöhettek nekik, mivel épp ebben az időszakban, 1976 februárjában határozták el saját „űrsiklójuk”, a Buran megépítését.⁸⁷ Öry emellett a NASA „Manual of Rocket Structures” című leírását is átadta Steignernek, mivel állítása szerint az ERNO egyik vezetőjeként ezt megtehetette. A Szovjetunióknak ekkoriban „rendkívül nagy mennyiségű” stratégiai és polgári vonatkozású repüléstechnikai információra volt szüksége, és ebben a magyarok komoly segítséget nyújthattak, ugyanis a szovjetek „tudományos munkatársait és egyéb képviselőit” a nyugatnémetek elzárták előlük.⁸⁸ Öry hazalátogatása esete a magyar állambiztonság előre meghatározott információkért cserébe még a szovjetek „szellemi segítségét”, azaz szakmai tanácsait is felajánlotta volna Öry kutatásaihoz, de az iratokból nem derül ki, hogy ezt a szovjetek javasolták volna. A szovjetek az ekkoriban szerzett szilárdságtéchnikai anyagok egy részét azonban másodlagos fontosságúnak tekintették, így ennek, valamint az állítása szerint barátjával szemben bűntudatot érző Steignernek köszönhetően megszakadt a kapcsolat az állambiztonság és Öry között.⁸⁹

Az ügy irányítását ekkorra dr. Rác Tamás rendőr főhadnagy vette át. A BME Gépészmérnöki Karán 1974-ben doktorált, majd repülőgép-hajtóművekkel és robotrepülőgépekkel is foglalkozó mérnök⁹⁰ 1978-tól 1987-ig állt a BM hivatásos szolgálatában. „Legmagasabb belügyi szakiskolai végzettsége” az 1981-ben a Szovjetunióban elvégzett „5 hónapos szakmai tanfolyam” volt, és ugyanebben az évben

83 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 57–58. Akcióterv „O. Leslie” ügyében, 1975. április 11.

84 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 59–61. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi operatív kapcsolatról, 1975. június 2.

85 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 67–70. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi operatív kapcsolatról, 1976. május 22.

86 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 59–61. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi operatív kapcsolatról, 1975. június 2.

87 == Zak, 2023.

88 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 67–70. Jelentés „O. Leslie” fn. külföldi operatív kapcsolatról, 1976. május 22.

89 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 92/1–96. Összefoglaló jelentés „O. Leslie” fn. operatív kapcsolatról, 1979. szeptember 4.

90 == Kiss (szerk.), 2000: 140.; Rác, 1975: 287.; Pokorádi, 2015: 89. Ráth–Hennel–Hegedűs, 2022: 67. MTA Almanach, 1986: 750.

megkapta a Haza Szolgálatáért Érdemérem bronz fokozatát is. 1987-ben végül saját kérésére bocsátották el, és bár katonai szolgálatot nem teljesített, belügyi szolgálattal rendezhette katonai viszonyát, és tartalékos tisztté vált.⁹¹ Őry ügyében aktív résztvevőként 1982-ben Steigerrel együtt utazott ki a Hannoveri Repülőgépkékiállításra,⁹² és utóbbi jelentéseit rendszeresen különféle repülésszakmai megjegyzésekkel egészítette ki, például azzal, hogy Őry és Steiger 1983-as aacheni kutatómunkájának témaköre, a „*földközeli turbulencia hatása az alacsonyan szálló repülőgépekre*” a mezőgazdasági repülőket mellett a cirkálórakéták tervezésénél is létfontosságú.⁹³

1979-ben Rác arra kérte a III/I-5-B alosztály⁹⁴ vezetőjét, hogy az ügynek a kapcsolat megszakadása miatt történő lezárása előtt hadd próbálják meg feleleveníteni Őry és Steiger barátságát.⁹⁵ Miután utóbbi büntudatát sikerült eloszlatni, kiutaztatták egy konferenciára az NSZK-ba, és Brémában találkozott Őryvel. Az akció során észlelte a nyugatnémet elhárítás jelenlétét, de Őry megnyugtatta, hogy bár ez az ő személyének szól, már érinthetetlen státuszban van. Az ő intézete végezte az európai és amerikai együttműködésben készülő rakéták szilárdsági tervezését, és biztosította Steigert, hogy támogatni fogja egyéni kutatási céljait és „*a magyar repülés fejlesztését*”, még új rakéták szerkezeti mintáit is átadta neki.⁹⁶ Ahogy a v. i. Ribacszenkov⁹⁷ által a III/I-es Csoportfőnökségnek küldött levélből kiderül, ezek a minták a Space Shuttle befedésére használt „*kettős selyemhálós vákuumos többrétegű szigetelőanyagból*” származtak, és mivel a szovjetek a „*legmesszebbmenőkig érdekeltek*” voltak az ügyben, felszólították a magyar társszervet, hogy egy nagyobb mintát is szerezzenek be, a hozzá tartozó dokumentációval együtt.⁹⁸ A szovjetek által „*gyakorlati szempontból is érdekesnek bizonyult*” szigetelőanyag valószínűleg olyan ún. *multilayer insulation (MLI)* volt, mint a NASA egyik 1977-es jelentésében vizsgált, kettős selyemhálórétegekből és kettős alumíniumozott hőpajzsokból álló, rendkívül hideg állapotban, azaz az űrben tárolt üzemanyagok tartályainak a befedésére alkalmas hőszigetelés.⁹⁹ A Föld körüli pályán haladó Space Shuttle Orbiter, azaz

91 == ÁBTL - I. - 2.8.1. - I. s. - I/1. t. - 17243. 2–6. Személyi adatlap, BMIII/I. csoportfőnökség, 1981. november 24.

92 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 134–140. Jelentés „Leslie” ügyben, 1982. május 31.

93 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 178–182. Jelentés „Leslie” ügyben, 1982. április 27.

94 == A tudományos-műszaki hírszerző osztály stratégiai alosztálya. Lásd Tóth, 2011: 22.

95 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 92–96. Összefoglaló jelentés „O. Leslie” fn. operatív kapcsolatáról, 1979. szeptember 4.

96 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 88–91. Jelentés „O. Leslie” és „Dobrai” találkozójáról, 1980. május 7.

97 == Valószínűleg a Moszkvai Fizikai Intézetben tanult, majd a szovjet külügyminisztérium tanácsosaként dolgozó Vlagyimir Ivanovics Ribacszenkovról lehet szó. Lásd Ribacszenkov, 2015: 2023.

98 == ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 102–103. Komornik Vilmos r. vör. elvtársnak V.I. Ribacszenkovtól, 1980. november 18.

99 == Knoll–DeWitt, 1977. Vö. Stark–Leonhard–Bennett, 1974: 2–32.

az űrrepülő rakterének belső szigetelése is hasonló rendszerrel működött,¹⁰⁰ és ez a saját Buran űrrepülőjük miatt is érdekelhette a szovjeteket. Mindezek alapján valószínű, hogy Őry Huba a Space Shuttle rakterében az űrbe juttatott Spacelab modul ugyancsak ilyen típusú hőszigetelésének¹⁰¹ egy darabját adta át Steigernek 1980-ban.¹⁰²

A magyar fél 1981-ben végre haza tudta utaztatni Őryt az MTA, a BME és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) által szervezett, Kármán Tódor emlékét méltató konferenciára. A meghívás költségeit hivatalosan az MTA állta, valójában az állambiztonság operatív keretéből fedezték, a szervnek az MTA-n belül működő, ún. Akadémia Rezidentúráján keresztül.¹⁰³ Őry a látogatása alatt az űrkutatási szakemberekkel folytatott beszélgetéseiben részletesen beszámolt a nyugat-európai és amerikai ellentétekről, valamint dokumentumokat ígért nekik a munkájukhoz, és minderről a belügy természetesen tájékoztatta a szovjeteket. Steigert Őry hosszabb időtartamú kutatómunkára hívta az RWTH Aachen egyetemre, ahol már tanszékvezetőként dolgozott. Meghívta továbbá a nemzetközi együttműködés területein elhárítást végző III/II-7. Osztály „Dunai” fedőnevű titkos munkatársát is, aki az állambiztonsági jelentés alapján az MTA Interkozmosz Tanácsának vezetője volt. Ezt a tisztséget ebben az időpontban Pál Lénárd töltötte be.¹⁰⁴ Az 1950-től 1953-ig a Lomonoszov Egyetemen kutató, 1974–1978 között a Központi Fizikai Kutató Intézet (КФКИ) főigazgatójaként, 1980–1984 között az MTA főtitkáraként, majd 1985–88 között a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) kulturális titkáraként tevékenykedő, tudományos eredményeiről is híres atomfizikusról¹⁰⁵ már korábban tudható volt, hogy 1962-ben közelebből nem részletezett módon operatív kapcsolatban állt az állambiztonsággal,¹⁰⁶ de az, hogy „Dunai” fedőnéven a hálózat titkos munkatársaként is működött, eddig nem volt ismert.

A Kármán-konferencia után Őry és Steiger egy hároméves közös projektet dolgoztak ki, amelynek köszönhetően Steiger mellett a belügyesek másokat is kitutathattak Őry tanszékére. A szervezés címén az NSZK-ba látogató Steiger találkozott Felkai Rolanddal is, aki ekkorra már az ERNO vezető projektmenedzserként az Egyesült Államokkal rivalizáló európai országok által fejlesztett Hermes

100 = = Fu–Graves, 1987: 6.

101 = = Finckenor–Dooling, 1999: 2.

102 = = Erről, valamint az Őryn keresztül az állambiztonság által a Szovjetuniónak eljuttatott többi információról technikai részletekbe menő elemzést közölök a *Quest: The History of Spaceflight* 2025. évi 1. számában.

103 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 104–106. Jelentés „O. Lesly” ügyében, 1981. augusztus 31.

104 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 108–111. Jelentés „O. Leslie” ügyében, 1981. október 2. Vö. *Pótfüzet*, 1983: 34.; Ferencz, 1981: 706.

105 = = Pál Lénárd, Kommunizmuskutató Intézet.

106 = = Szekér, 2023: 117, 119.

űrsiklót a tervek szerint űrbe juttató Ariane rakéta második fokozatán dolgozott, valamint ismerte az ESA és a NASA közötti versengés részleteit is. Steiger kapott tőle néhány iratot az Ariane-ról, valamint az ERNO rakétaszerkezeteinek a tervezési irányelveiről, és ezeket soron kívül továbbították is a szovjeteknek.¹⁰⁷ Az orosz nyelvű válaszlevélből kiderül, hogy az Ariane esetében is a kriogén hőszigetelés dokumentációja, a H-917 nevű fenoplaszt¹⁰⁸ és az A-L5S nevű epoxy ragasztó, valamint a felhordás technikája és egyéb hőszigetelési módszerek érdekelték a szovjeteket.¹⁰⁹ Ezenfelül kíváncsiak voltak arra is, miért lassult le az Ariane fejlesztése, miért tértek el az amerikai tapasztalatoktól, hogyan érték el a hasznos teher és az indulótömeg rendkívül kedvező arányát, valamint hogy mit gondoltak az amerikaiak az új, európai vetélytársról.¹¹⁰ A jelenleg elérhető iratok alapján egyelőre nem állapítható meg, hogy Steiger megkapta-e a válaszokat Felkaitól, utóbbi mindenestre lehetségesnek tartotta az adatok megszerzését.¹¹¹ Megtudta továbbá, hogy Európa és az Egyesült Államok között annyira súlyos ellentétek bontakoztak ki az űrkutatásban, hogy utóbbi már nem is nyújt támogatást, sőt meg akarta akadályozni az egységes európai űrprogram megvalósulását, sikertelenül.¹¹² Az ESA válasza saját rakéták, műholdak és a Hermes űrrepülő létrehozása volt, amelyről viszont Felkai a hivatalos tájékoztatással szemben bevallotta Steigernek, hogy csak tervezőasztalon létezik, első kilövését is csak 1992-re remélték. Felkai azt is elmondta, hogy Őry a kínai űrprogramnak is dolgozott, és hogy a Space Shuttle építési és üzemeltetési költségei messze meghaladták a tervezettet.¹¹³ Az állambiztonság később elérte, hogy Felkai is hazalátogasson, kísérői Steiger és „Dunai” titkos munkatárs, azaz Pál Lénárd voltak. Felkai ekkor egy amerikai rakétatervezési tanulmány átadása mellett elmesélte Steigernek a NASA Space Shuttle-ről tartott, zártkörű konferenciáján megtudott híreit.¹¹⁴ Steiger 1983-ban ismét megpróbált információkat szerezni Felkaitól, de ekkor már nem járt sikerrel.¹¹⁵

107 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 134–140. Jelentés „Leslie” ügyben, 1982. május 31.

108 = = A NASA már 1974-ben foglalkozott a Klegecell H-917 nevű, akkor még újdonságnak számító, merev műanyag szigetelőanyaggal, amely a korábban használt habos szigetelőanyagoknál strapabíróbb, levegőt sem áteresztő anyag. Lásd Strack, 1974: 7.

109 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 149. Orosz nyelvű írás, d. n., sz. n.

110 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 145–148. Kérdések az Ariane fejlesztési programjáról, d. n., sz. n.

111 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 150–153. Jelentés Felkai ügyében, 1982. augusztus 30.

112 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 178–182. Jelentés „Leslie” ügyben, 1983. április 27.

113 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 190–191. Feljegyzés B.A. Bulaj Elvtársnak az NSZK űrkutatásáról, 1982. szeptember 15. A Hermes végül sosem repült, History: Hermes spaceplane, 2011.

114 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 150–153. Jelentés Felkai ügyében, 1982. augusztus 30.; ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 190–192. Feljegyzés B.A. Bulaj Elvtársnak az NSZK űrkutatásáról, 1982. szeptember 15.

115 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 178–182. Jelentés „Leslie” ügyben, 1983. április 27.

Az 1983 nyarán az aacheni egyetemen vendégeskedő Steiger számos NATO-AGARD-dokumentumot, továbbá nyugat-európai és amerikai, űrkutatással és repüléssel foglalkozó tanulmányt szerzett be és juttatott el a kölni rezidentúrán keresztül az ügygel továbbra is foglalkozó, ekkorra már századosi rangra lépett Rác Tamásnak, aki ezeket továbbította a szovjeteknek. Rác 15 éves operatív munkája elismeréseként Steigernek a Haza Szolgálatáért Érdemérem, valamint 2000 forint jutalom átadását kérte, továbbá felvetette, hogy a „*baráti társszerv*” illetékesei közvetlenül beszéljenek Steigerrel akár Moszkvában, és egyeztessék vele, hogy mi érdekli őket. A szovjetek oldaláról korábban igényként felmerült például az Airbus A-320-as utasszállító repülőgép szárnytervezési leírása, amely Steiger szerint gond nélkül elérhető volt.¹¹⁶ Feladatául kapta a repülőgép egyéb tervezési adatainak megszerzését is, és sikerrel is járt.¹¹⁷

1984 novemberében „*fedőszervi szervezésben*” ismét Magyarországra invitálták Öryt, hogy biztosítsák az aacheni egyetemmel való együttműködés jövőjét, valamint felmerült Gausz Tamásnak, Steiger fiatal kollégájának a kiutaztatása is. Rác a jelentésében azt írta, hogy „*G.T.-t telepíteni kívánjuk a későbbiekben*”,¹¹⁸ tehát őt is hírszerzésre akarták felhasználni. (Öry 2009-ben Steiger mellett Gausz Tamást nevezte az aacheni kutatómunka és a tudományos együttműködés lokomotívjának.¹¹⁹) Egy évvel később, 1985. december 12-én Rác végül lezárta Öry dossziéját.¹²⁰ „Dobrai” titkos munkatárson, azaz Steiger Istvánon keresztül ugyanakkor továbbra is folytatni kívánták az információszerzést.¹²¹

= = = Konklúzió

Öry 1992-es emeritálásáig dolgozott az aacheni egyetemen, de repülőmérnöki tevékenységével utána sem hagyott fel. Egyetemi pályafutása alatt elért eredményei az űrkutatás mellett repülőgépek, többek között az Airbusok fejlesztésében is hasznosultak.¹²² Szakmai sikerei megkérdőjelezhetetlenek, és bár a hírszerzés irataiban időnként utalnak arra, hogy tudatosan segítette Magyarországot, információi állambiztonsági felhasználásáról bizonyára nem tudott. Erre utal az is, hogy beszerzésének ötletével egy idő után felhagytak, és az ő tudta nélkül, sőtét hírszerzési módszerekkel folytatták a munkát. Az, hogy ezt meddig tették, egyelőre

116 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 231–240. Jelentés „Leslie” és „Dobrai” akciójáról, 1983. november 9. Az AGARD a Kármán Tódor által alapított Advisory Group for Aerospace Research and Development nevű NATO-ügynökség. Lásd: van der Bliek (szerk.), 1999: xiii.

117 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 269. Feladatterv, d. n.; uo. 272/2. Jelentés „Leslie” akciójáról, 1984. szeptember 19.

118 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 270. Jelentés „Leslie” ügyében, 1985. január 4.

119 = = Bóth, 2009b: 356.

120 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 279. Zárólap, 1985. december 12.

121 = = ÁBTL 3.2.4. K-3101/2. 277–278. Határozat „Ogilby Leslie” ügyben, 1985. november 21.

122 = = Bóth, 2009b: 355–356.

nem állapítható meg, ugyanis az ÁBTL-ben nem lelhetők fel a Steiger tevékenységét részletező dossziék.

Bár az úrkorszak első évtizedében a szovjet fölény megtörhetetlennek látszott, a Holdra szállással és az ehhez nélkülözhetetlen technológiák kifejlesztésével egyértelműen az Egyesült Államok vált dominánssá. Részben ennek köszönhetően a szuperhatalmak viszonyában az 1970-es években beállott enyhülést kihasználva a szovjet Állambiztonsági Bizottság (KGB) és a katonai hírszerzésért felelős Felderítő Főcsoportfőnökség (GRU) nagy erőfeszítéseket tett a tudományos és műszaki területeken való felzárkózás érdekében. Ebbe a munkába természetesen a nyugati úrkutatási eredmények megismerése és lehetőség szerinti megszerzése is beletartozott. A Központi Hírszerző Ügynökség (Central Intelligence Agency – CIA) által 1985-ben az USA Kongresszusa számára készített egyik jelentésből megtudhatjuk, hogy a szovjeteknek sikerült a Space Shuttle rendszereiről és hőpajzsáról szóló dokumentumokhoz hozzájutniuk. A jelentés írói vélhetően nem tudtak az ebben a tanulmányban tárgyalt, Óryn keresztül megszerzett hőszigetelőanyag-mintáról és a Space Shuttle-ra vonatkozó egyéb információkról, ahogy a több száz oldalnyi további titkos iratról sem.¹²³ A Magyar Népköztársaság titkosszolgálati munkája azonban így is külön elismerést kapott, ugyanis a CIA a keleti blokkon belül a lengyelországi és a keletnémet mellett a magyar tudományos-műszaki hírszerzést nevezte meg a leginkább sikeresnek a nyugati adatok és eszközök beszerzésében elért eredményeiért.¹²⁴

Végül említésre méltó, ahogyan az Óry Huba megfigyelésében részt vevő Michelberger Pál („Vécsei”), Pál Lénárd („Dunai”), Steiger István („Dakota”, majd „Dobrai”), valamint Rác Tamás tevékenységéből kirajzolódik az állambiztonsági szervek és a tudományos élet szereplői közötti sajátos együttműködés is. A külföldi tanulmányutak engedélyezése és elősegítése mellett a szervek az operatív tevékenységekre szánt összegekből is nem csekély mértékű támogatást nyújtottak a nyugati ösztöndíjaktól szinte elzárt hazai kutatóknak abban a reményben, hogy külföldön hasznos hírszerzői tevékenységet folytatnak majd, és ahogy láthattuk, ez a taktika be is vált. Ha azonban ellenkező irányból vizsgáljuk az így kialakult rendszert, az is nyilvánvaló, hogy szakmai fejlődésük és előremenetelük érdekében ezek a magyar tudósok is kihasználták az állambiztonsági szerveket. Ami pedig a fent említett hálózati személyeket illeti, karrierjüket a rendszerváltás sem törte meg, sőt, egyikük emlékét a róla 2012-ben elnevezett iskolaépület előtt felállított bronzszoborban örökítették meg.

123 = = Ezek eddig a nemzetközi szakirodalom előtt is ismeretlenek voltak. Lásd Horváth, 2025.

124 = = *Soviet Acquisition of Militarily Significant Western Technology*, 1985.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

I. - 2.8.1. - I. s. - I/I. t. - 17243. „Rác Tamás, dr.”

3.2.1. Beszerzési dossziék

Bt-1086/I. „Vécsei János”

3.2.3. Munkadossziék

Mt-263/I. „Vécsei János”

3.2.4. Kutatódossziék

K-2313. „W. Chambon”

K-3101/I. „Ogilby Leslie”

K-3101/2. „Ogilby Leslie”

=== Hivatkozott irodalom ===

Bóth, 2009a

Bóth Előd: Valóra vált a gyermekkori álmom. *Természet Világa*, 7. sz. 290–293.

Bóth, 2009b

Bóth Előd: Az űrhajózás az emberiség létkérdése. *Természet Világa*, 8. sz. 354–357.

Ferencz, 1981

Ferencz Csaba: Űrkutatási tudományos ülésszak az Akadémián. *Magyar Tudomány*
– *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 9. sz. 706–709.

Finckenor–Dooling, 1999

Finckenor, Miria – Dave Dooling: Multilayer Insulation Material Guidelines.

Marshall Space Flight Center, NASA, Alabama. Április.

<https://ntrs.nasa.gov/citations/19990047691> (utolsó letöltés: 2025. január 26.).

Fu–Graves, 1987

Fu, J. H. – G. R. Graves: Shuttle Payload Bay Thermal Environments –
Summary and Conclusion Report for STS FLIGHTS 1–5. *Jet Propulsion*
Laboratory, NASA, Pasadena, 1987. szeptember 15. <https://ntrs.nasa.gov/citations/19890015040> (utolsó letöltés: 2025. január 26.).

Hill, 2012

C. N. Hill: *A Vertical Empire – History of the British Rocketry Program*.
Imperial College Press, London.

Hirschel–Prem–Madelung, 2012

Hirschel, Ernst Heinrich – Horst Prem – Gero Madelung: *Aeronautical Research in Germany: From Lilienthal until Today*. Springer-Verlag, Berlin.

Horváth, 2025

Horváth Jákob: Helping the Soviets: The Hungarian State Security's Involvement in the Space Race, *Quest: The History of Spaceflight*, 1. sz. (megjelenés előtt).

Kiss (szerk.), 2000

Millenniumi évkönyv. Szerkesztette: Kiss Márton. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest.

Knoll–DeWitt, 1977

Knoll, Richard H. – Richard L. DeWitt: Thermal Performance of a Modularized Replaceable Multilayer Insulation System for a Cryogenic Stage. *Lewis Research Center, NASA, Cleveland*, január. <https://ntrs.nasa.gov/citations/19770009163> (utolsó letöltés: 2025. január 26.).

MTA Almanach, 1986

A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Orgoványi, 2011

Orgoványi István: Az állambiztonsági szervek hálózaton kívüli kapcsolatai. *Betekintő*, 3. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_3_orgovanyi.pdf

Pokorádi, 2015

Pokorádi László: Komplex kapcsolatú rendszerek megbízhatóságának moduláris érzékenységelemzése. *Repüléstudományi Közlemények*, 1. sz. 81–89.

Pótfüzet, 1983

Pótfüzet a Magyar Tudományos Akadémia 1980. évi Almanachjának első részéhez. Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Testületi Titkárság, Budapest.

Rác, 1975

Rác Tamás: Gázturbinás repülőgéphajtóművek üzemvitelének termikus kérdései. *Járművek, Mezőgazdasági Gépek*, 8. sz. 287.

Rácz, 1986

Rácz Elemér: Repülőgépeszmérnök-képzés a Budapesti Műszaki Egyetemen.
Közlekedéstudományi Szemle, 2. sz. 90–94.

Ráth–Hennel–Hegedűs, 2022

Ráth Tamás – Hennel Sándor – Hegedűs Ernő: A közepes kategóriájú magyar–cseh
Szojka pilóta nélküli repülőgép fejlesztési programjának tapasztalatai.
Katonai Logisztika, 1–2. sz. 62–100.

Révész (szerk.), 2010

Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához. Szerkesztette: Révész
Béla. JATE Press, Szeged.

Soviet Acquisition of Militarily Significant Western Technology, 1985

Soviet Acquisition of Militarily Significant Western Technology: An Update.
Office of the Secretary of Defense, Washington D.C.

Stark–Leonhard–Bennett, 1974

Stark, J. A. – K. E. Leonhard – F. O. Bennett: Cryogenic Thermal Control
Technology Summaries. *Lewis Research Center*, NASA, Cleveland, december.
<https://ntrs.nasa.gov/citations/19750005989> (utolsó letöltés: 2025. január 26.).

Strack, 1974

Strack, W. C.: Preliminary Performance Appraisal of Navy V/STOL Transport and
Search-Type Airplanes Using Hydrogen Fuel, NASA, *Lewis Research Center*,
Cleveland, május. <https://ntrs.nasa.gov/citations/19740018322>
(utolsó letöltés: 2025. január 26.)

Szekér, 2023

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági
megfigyelése*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Tóth, 2011

Tóth Eszter: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990.
Betekintő, 2. sz. [https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-
szamok/2011_2_toth_e.pdf](https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_toth_e.pdf)

van der Blik (szerk.), 1999

AGARD: the History 1952–1997. Szerkesztette: Jan van der Blik. The NATO Research
and Technology Organization, Neuilly-sur-Seine.

Weszelit, 2001

Weszelit Gergely: A Honvéd Kollégium és a Hadmérnöki Kar rövid összefoglaló története 1948–1957. In *Ezer év innováció Magyarországon. A 2000. évi ankét anyaga*. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest.

=== Internetes hivatkozások ===

Jancsó, 2018

Jancsó Ágnes: 110 éves a budai Szent Imre Kollégium. *Lechner Tudásközpont*, május 16. <https://lechnerkozpont.hu/cikk/110-eves-a-budai-szent-imre-kollegium> (utolsó letöltés: 2024. július 14.).

History: Hermes spaceplane, 2011

History: Hermes spaceplane, 1987. *European Space Agency*, február 16. https://www.esa.int/About_Us/ESA_history/History_Hermes_spaceplane_1987 (utolsó letöltés: 2024. július 15.).

Pál Lénárd, Kommunizmuskutató Intézet

Pál Lénárd. Kommunizmuskutató Intézet.

<https://kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/pal-lenard> (utolsó letöltés: 2024. július 15.).

Professzori portré Michelberger Pálról, 2007

Professzorportrék az ezredforduló Műegyeteméről. Dr. Michelberger Pál. Június 28. <https://www.youtube.com/watch?v=bicTBYK12Us> (utolsó letöltés: 2025. január 14.).

Ribacszenkov, 2015

sz. n.: Владимир Рыбаченков: „Каждая десятая Американская Лампочка Горит на нашем Уране”. *Редкие земли*, 2015. április 19. <http://rareearth.ru/ru/pub/20150419/01575.html> (utolsó letöltés: 2024. március 23.).

Ribacszenkov, 2023

sz. n.: День рождения Владимира Рыбаченкова, *PIR Center*, október 29. <https://pircenter.org/news/den-rozhdenija-vladimira-rybachenkova-2/> (utolsó letöltés: 2024. március 23.).

Tisztelgés Michelberger Pál emléke előtt, 2014

Tisztelgés Michelberger Pál emléke előtt. MTA VI. Műszaki Tudományok Osztálya, 2014. október 16. <https://mta.hu/vi-osztaly/tisztelges-michelberger-pal-emleke-elott-105457> (utolsó letöltés: 2024. július 14.).

Zak, 2023

Zak, Anatoly: Buran reusable orbiter. RussianSpaceWeb.com, december 21. <https://www.russianspaceweb.com/buran.html> (utolsó letöltés: 2024. július 14.).

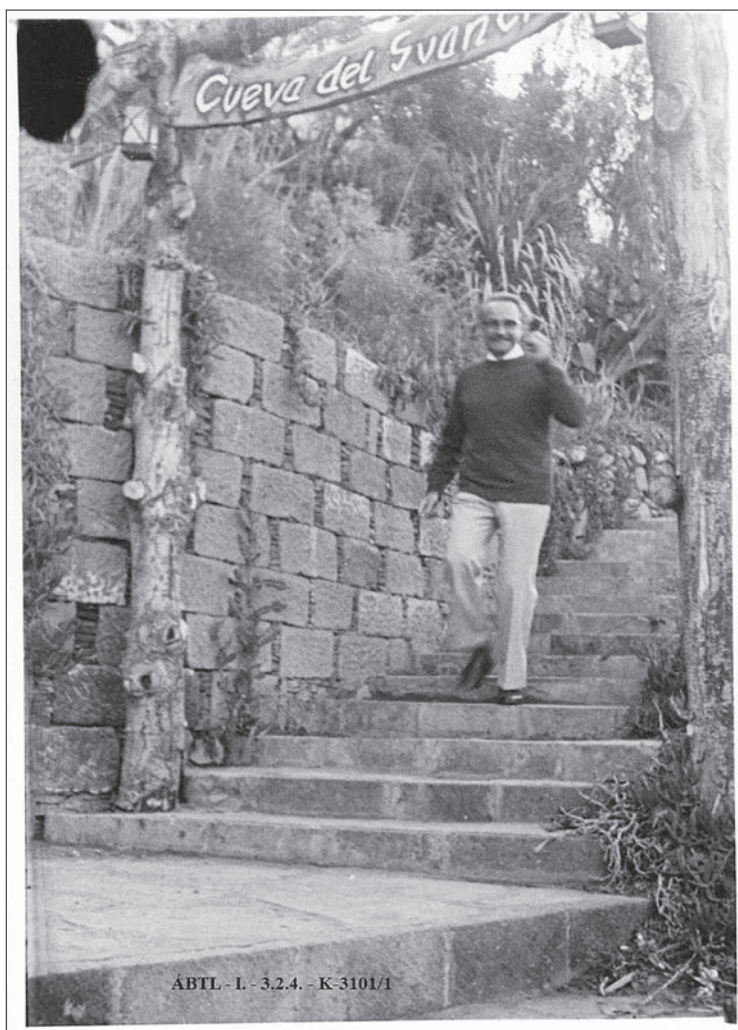
===== **Sajtó** =====

Esti Hírlap, 1968–1970

Kulcsszavak

=====

hidegháború, hírszerzés, Kádár-rendszer, ügynöki hálózat

Óry Huba, Spanyolország, 1969. ÁBTL - I. - 3.2.4. - K-3101/1/94/1

/ In the Service of the Soviet “Need for News” /

**or the Surveillance of Huba Őry by the State Security
(1959–1985)**

Huba Őry (1927–2015) was a Hungarian-born mechanical engineer who, having studied at the Budapest University of Technology, became an assistant professor at the university's Department of Aircraft Engineering. In 1956, he emigrated to France, and in 1959, he settled in the Federal Republic of Germany, where he built an internationally renowned career as an aircraft and rocket engineer. Through Őry's former colleagues employed in the agent network established at the Budapest University of Technology, the Hungarian state security used Őry from 1960 to the mid-1980s, first as an agent candidate, and then as a source of information. During the operational work around him, many European and American rocket and aeronautical documents, data, and even structural samples were obtained and forwarded to the appreciative Soviet intelligence. The available sources suggest that Őry was not aware that he was also supporting the development of the Soviet space industry by providing professional assistance to his colleagues and friends who remained in Hungary. The study is based on the research results of the author's doctoral dissertation on the Hungarian state security's role in the Soviet-American space race.

Őry Hubáné Fáskesti Margit

ÁBTL - I. - 3.2.4. - K-3101/1/32/6

= Szemle =
////////////////

A Népfront Tsz drótfonó melléküzeme,
kerítés fonása. Bénye, 1971.

Fortepan / Péterffy István

/// Szilágyi Gábor

=== Voltak a győztes élcsapat =

Papp István: *A magyar kommunisták, 1918–1989.*

Budapest, Jaffa Kiadó, 2024. 398 oldal

A formális logika szabályai szerint két ellentétes tartalmú állítás nem lehet egyszerre igaz. A magyar kommunista mozgalom történetével kapcsolatban első ránézésre mégis úgy látszik, hogy ez a helyzet. Egyszerre igaz ugyanis, hogy irodalma könyvtárnyi, ahogy az is, hogy a lényegét illetően több kérdésben sötétben tapogatódzik a történettudomány. A rendszerváltást megelőző évtizedek során megalkotott szakmunkák mindegyikének tekintettel kellett lennie a hivatalos ideológia elvárásaira, bizonyos témákkal pedig csak „párttörténészek” foglalkozhattak, 1989/90 után pedig a kommunista párt, illetve mozgalom – részben biztosan a korábbi kiemelt helyzet miatt – nem állt a történészi érdeklődés homlokterében. Most Papp István, az

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kutatója, több kitűnő könyv szerzője kísérletet tett arra, hogy egyrészt a pártállami korszakban született művekről az ideológiai burok lehetőség szerinti leválasztásával, másrészt az azóta publikált alkotások eredményeit felhasználva bemutassa, mit állíthat megalapozottan a magyar történettudomány e kétségkívül összetett témáról. Ebből következik, hogy a kötet fő tartalma nem új kutatási eredmények közlése, hanem egy fontos, de alapvetően a margóra került kérdéskörre vonatkozó ismeretek rendszerezése, illetve annak bemutatása, milyen feltáratlan témák adódnak a jövő történészei számára.

A bevezetőben Papp három (plusz egy) alapkérdés köré csoportosítja vizsgálódását (14–15. o.), ezek: *a)* milyen társadalmi rétegekre alapozva és milyen gondolatokból merítve állt „starthoz” a magyar kommunista mozgalom; *b)* milyen társadalomátalakító projektet tűztek ki, és mit értek el belőle; *c)* hogyan jelölték ki saját helyüket a magyar történelemben; végül *d)* az elszenvedett kudarcok miatt milyen alternatívák fogalmazódtak meg a mozgalomban? A három utóbbi kérdéskörben a kötetben olvasható fejtegetések bőségesen eligazítanak, egyedül az első az, amely a befogadóban hiányérzetet kelthet. A szerzői álláspont a szöveg egészében véve állandó marad, alapvetően problémátörténetet tár olvasója elé, a kommunista mozgalom története során felmerülő fő kérdések kezelését, a róluk folytatott vitákat elemzi. E megközelítésmód alapvetően az időrendet követi, mégsem eseménytörténeti – Papp kifejezetten nem „pártkrónikát” szeretett volna írni. A problémaelemzés eszköztárát illetően azonban a szöveg csak félig felel meg az első kérdésben megfogalmazott szerzői attitűdnek, a mozgalom alapjának tekintett társadalmi rétegek bemutatására ugyanis alapvetően nem kerül sor. A kötet egészére igaz, hogy Papp – abból következően, hogy elvi dilemmákra, vitákra összpontosít – főleg a gondolatok, az eszmék világát használja a problémamegoldás kulcsaként, az tehát leginkább a politikai eszmetörténet jegyében megírt műként jellemezhető. Az azonban, hogy mennyiben maradt (vagy volt egyáltalán) „munkás” jellegű a marxista munkásmozgalom hagyományaiból kinövő, önmagát kommunistának nevező formáció, a könyvből nem derül ki. Papp nézőpontja mintha a marxi alaptételt, miszerint „a lét határozza meg a tudatot”, oda módosítaná, hogy „kezdetben volt az Ige”. Ennek annyiban mindenképpen van létjogosultsága, hogy a kommunisták mindig nagy fontosságot tulajdonítottak a „klasszikusok” szövegeinek, illetve a rájuk alapozott, kanonizált pártdokumentumoknak. A társadalomtörténeti nézőpont mindazonáltal alapvetően háttérbe szorul a könyvben, néha beéri annyival a szerző, hogy a párttagság létszámának alakulását bemutassa.

Ez a helyzet elvezet ahhoz a definíciós problémához, hogy mit ért Papp István „kommunista mozgalom” alatt – vagyis: kik voltak szerinte „a” kommunisták? A fenti megállapítás, miszerint szerzőnk nem a párt krónikáját írja, annyiban is igaz, hogy a mozgalmat – helyesen – nem azonosítja a párttal. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a kommunista mozgalmat alapvetően három tényező alkotta, vagyis a vezető funkcionáriusi gárda, a tagság és az értelmiségi „holdudvar”,¹ akkor meg kell állapítani, hogy a kötet szűkebb értelemben az első és a harmadik „tényezőre” összpontosít, az ő szerepüket igyekszik körvonalazni. Papp e logika jegyében az 1950–1953 közötti évek rekonstrukciójára elfogadhatónak tartja az „állambiz-

1 = = A 2013. február 12-án Bécsben megtartott *Between Moscow and Europe: Communication Networks and Interparty Relations of European Communist Parties* című műhelykonferencián Antonio Varsori olasz történész zárszavában ismertette ezt az elemzési keretet, elsősorban hazája kommunista mozgalmára vonatkoztatva. E sorok írója ezt a magyar viszonyokra is alkalmazhatónak tartja.

tonsági történelem” terminusát (234. o), alapvetően a pártvezetés tagjaival szembeni terror állomásait ismertetve (volt szociáldemokraták elleni perek, Kádár-per, Péter Gábor és társai ügye stb.). „Pártkatonák”, azaz tömegbázis – illetve a hatalom megszerzése után „ütőképes” apparátus – nélkül azonban a magyar kommunisták sem tudtak volna megmaradni ennyi évtizeden keresztül. Az pedig a kötetben el-sikkad, hogy a pártapparátus egészét ez csupán közvetve, a félelem légköré-nek kialakulása által érintette, ám a hatalmi gépezet működtetése, sőt csúcsra járatása továbbra is biztosított volt – ennek mechanizmusait ellenben a könyv saj-nos nem taglalja. Az „állambiztonsági történelem” logikáját egyébként a szerző maga is áttöri a Lukács György, majd Déry Tibor elleni kampányok ismertetésével.

Az eszmetörténeti indíttatásból adódó problémát, a mozgalmi jelleg bemu-tatásának háttérbe szorulását feltehetően Papp István is érezte, erre látszik utalni, hogy az 1944/45 és 1948/49 közötti koalíciós közjáték időtartamára elemzi a párt körül létrejövő, általa „rétegszervezet” néven nevezett formációkat – ilyeneknek tartja a szakszervezeteket, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetséget és a Ma-gyar Nők Demokratikus Szövetségét, valamint kiemelten a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. (A fogalmat Papp következetesen használja, ami tudomá-nyosan legitim – az olvasót azonban elbizonytalaníthatja, ha más korabeli forrá-sokat vagy szakirodalmat olvas, ott ezek ugyanis tipikusan „tömegszervezet” meg-nevezéssel szerepelnek, a „rétegszervezet” pedig egy ilyenben belül különül el, tehát az ifjúsági mozgalmon belül rétegszervezetnek számított pl. a Szakszervezeti Ifjú-munkás- és Tanoncmozgalom, az Egységes Parasztifjúság Országos Szövetsége, a Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége vagy a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egye-sületek Szövetsége.) Ez feltétlenül üdvözlendő, ám annál inkább megmarad bizo-nyos fokú hiányérzet az olvasóban, hogy a két világháború között, a szükségképpen szerényebb körben mozgó, üldöztetésnek kitett illegális párt körül is voltak kísér-letek ilyesfajta holdudvar megteremtésére. Ezek közül a leginkább politikai jellegű egy legális szélsőbaloldali párt, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt megte-remtése volt, amelyet Papp könyvében be is mutat (121–123. o.). A nem direkt poli-tikai szándékú kísérletekből kiemelendő 1933-tól a szakszervezeten belüli „ellen-zéki” frakcióklétrehozása, amely az évtized közepére átmenetisikert is feltudott mutatni, hiszen több ágazati érdekképviselőben is tudott ilyen működni, ernyőszervezetük, az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék (ESZE) is fenn tudott ideig-óráig maradni. Emellett ismert a legendák ködébe burkolódzó, József Attila által versbe is fog-lalt Vörös Segély-mozgalom, amelynek ha nem is mindig volt meg az önálló szer-vezeti infrastruktúrája, valamiképpen mindig megoldották az illegális kommunis-ták a bebörtönözöttek, illetve hozzátartozóik pénztámogatását. Jóval közvetettebb volt a munkás-turistaegyletek, -dalkörök, -eszperantomozgalmak kapcsolódása a kommunistákhoz, érdekes, hogy Papp ezeket viszont megemlíti kötetében.

A szerző megközelítésében a hazai kommunista mozgalom létezése során lényegében két alapidilemmával szembesült, amelyek mindegyike valahogyan kötődik

az adaptáció fogalmához. Az egyik: minden ideológia, amelyet megkísérlelnék átültetni a gyakorlatba, ki kell hogy állja a realitás próbáját, vagyis adott esetben dönteni kell a tantételekhez való ragaszkodás mértéke mellett. A másik: a marxizmus mindenekelőtt a fejlett tőkés gazdaság problémáira kívánt választ adni, a leninizmus pedig a századfordulós Oroszország adottságaiból indult ki – egy az egyben egyik változat sem volt alkalmazható a magyar helyzetre.

Az elsőként említett konfliktushelyzet – amely a kommunista ideológia vonatkozásában annyiban specifikus, hogy egy önmagát egyedül tudományosan megalapozott, totalitárius ideológiáról van szó, amelynek hirdetői hajlamosak voltak inkább a valóságot igazítani a tézisekhez és nem fordítva – nem sajátosan magyar, Papp jogosan emelte ki, hogy az már Lenin 1918-as munkáiban kimutatható. Felidézhető Stephen Kotkin amerikai történész bonmot-ját, miszerint 1917 a baloldal – e fogalom alatt a munkásmozgalomból eredő, marxista politikai tömörüléseket érti – tragédiája volt. Konkrétan: a marxizmus más eszmeáramlatok fejlődési útját követve az 1910-es években már „úton” volt oda, hogy elsődleges hirdetői, a fejlett országok szociáldemokrata pártjai megtegyék a szükséges kompromisszumokat a realitással. Ugyanekkor megszületett egy olyan politikai erő, a kommunisták, akik az eszme tisztasága jegyében kerültek hatalomra, ezáltal előbbieket végig megalkuvónak tudták minősíteni, ami a megbélyegzettekben meghasonlást váltott ki.² Mindamellelt megjegyzendő, hogy maguk a kommunisták sem tudtak teljes mértékben megbirkózni a realitás kihívásával, számukra is örök dilemmát jelentett a hatékonyság és az eszmei tisztaság konfliktusa.

A másik fő kihívás viszont sajátosan magyar volt, még ha voltaképpen az előbb tárgyalt konfliktus mutációjaként, áttéteként is felfogható. A valósággal valamelyes kompromisszumot a hazai kommunistáknak meg kellett kötni, de úgy, hogy az ideológia alapvető tételei ne sérüljenek – tulajdonképpen erre vezeti vissza Papp a kommunista politizálás lényegét, amennyiben a politizálást a „lehetőséges művészetének” tekintjük. Frappáns a végkövetkeztetése is ennek alapján, miszerint addig tart a magyar kommunista mozgalom története, amíg ezt a dilemmát a magukat oda tartozónak vallók mint olyat érzik – abban a pillanatban, ahogy a politika világában szinte kizárólagossá váltak a pragmatikus szempontok, az ideológia szerepe pedig jószerével csak annyi, hogy már meghozott döntéseket utólag szentesíteni lehessen vele, megkezdődik a kommunista mozgalom elhalása. Ez pedig nem a kötet borítóján szereplő 1989-es dátum – a szerző világosan érzékelteti, hogy valójában már korábban véget ért a történet.

A fentiekből adódik a következtetés, hogy mindezek a dilemmák akkor vetődnek fel élesen, ha az adott politikai tömörülés hatalmon van – az elemzés közép-pontjában is pontosan az a három kísérlet áll, amikor ilyen körülmények között

2 = = Kotkin e téziséét kompakt jelleggel Sztálin-biográfiája második kötetének (egyik) be-mutatóján fejtette ki. Lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=cNmvgTlmg2o> (utolsó letöltés: 2025. február 4.).

volt lehetőség a kommunista projekt gyakorlatba való átültetésére, azaz 1919-ben, 1944–1956 között és 1956-tól az elhalásig. Az 1918–1919-es rövid ellenzéki, illetve az 1919–1944-es hosszú illegális periódust behatóan, ám csak mint a hatalomra kerüléshez szükséges, elkerülhetetlen fázisokat elemzi a szöveg. (Nyilván nem függetlenül attól, hogy az illegalitás időszakának forrásbázisa veti fel talán a legtöbb kérdőjelet a kutató számára – aminek fényében meglepőnek tűnik az a körülmény, hogy az 1989 előtti párttörténetírás levéltári iratokra épített monográfiáit alapvetően nem idézi könyvében Papp, holott több ilyen kötet használható lett volna forrásmunkaként.³⁾

A kronológiai elvű elemzés az előtörténet feltárásával veszi kezdetét: furcsamód e fejezet rögtön olyan benyomást kelt, mintha a szerző túlvállalta volna magát. Nem is elsősorban azért, mert lelkiismeretesen bemutatja a munkásmozgalom olyan hazai alakjait, akiket egyértelműen nem tekint a marxista baloldal előtörténetéhez tartozóknak (Táncsicstól Frankel León át az agrárszocialistákig). Problémásabb, ahogy Marx gondolkodásának alakulását, majd a marxizmus néven ismertté vált eszmét mutatja be: ebben alapvetően a kommunisták Marx-képének felel meg, a közgazdász helyett a radikális forradalmár jelenik meg, aki eleve elutasította a szociáldemokrata reformizmust. Erre építve fejt ki Papp az egész könyvön végigvonuló tézisé: a munkásmozgalmon belüli fő dichotómia a szociáldemokrata reformizmus versus a kommunista forradalmiság/radikalizmus volt. Nos, amennyire igaz ez a 20. század jelentős részére, az 1914 előtti időszakra annál kevésbé, hiszen akkor sokkal színesebb volt a kép, kezdve ott, hogy a Marx örökségét felvállaló baloldali pártok rendre szocialistának vagy szociáldemokratának nevezték önmagukat, nem pedig kommunistának – hiszen Marxból le lehetett vezetni ezt a stratégiát is.⁴ A dichotómia rigorózus fenntartása azonban magának Pappnak sem sikerül, hiszen a hazai „ősforrások” között fel kell tennie a szindikalista Szabó Ervint, aki egyfelől természetesen nem reformista, másrészt viszont nem úgy radikális vagy forradalmár, ahogy a bolsevikok voltak azok. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni egy szemléletes osztrák példát, a hazája miniszterelnökét, Stürgkh grófot 1916-ban meggyilkoló Friedrich Adler életpályáját. Adler az 1910-es évektől egyértelműen az osztrák szociáldemokraták radikális szárnyának vezető figurája volt, mégsem vált később sem bolsevikká, sőt 1919. júniusban fontos szerepe volt a részben Magyarországról szervezett bécsi kommunista puccskísérlet leleplezésében. Az 1914 előtti munkásmozgalomra a reformista–radikális dichotómiánál bonyolultabb képletek állíthatók fel, amelyeket voltaképpen 1917 novemberének sikere egyszerűsített le.

3 == A teljesség igénye nélkül lásd: Szabó, 1970; Liptainé, 1971; Kirschner, 1988; Borsányi, 1971; Pintér, é. n. [1988/89]; Zágoni, 1963; Pintér, 1968; 1970.

4 == A marxi gondolatrendszerből a különböző „marxizmusok” kifejlesztésére lásd Morina, 2023.

Az előtörténetet tárgyaló fejezethez kívánczik még egy megjegyzés, amely szintén az idézett dichotómia felülvizsgálatának szükségessége irányába hat. A 39. oldalon olvasható 37. lábjegyzetben Papp arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Kommunista kiáltványt* és az *Internacionálét* egyaránt szociáldemokraták fordították magyarra, majd hozzáteszi: „*Vagyis a nemzetközi munkásmozgalom két kiemelkedő szimbolikus elemét a szociáldemokrataktól vették át a magyar kommunisták.*” Ehhez annyi kívánczik kiegészítésül, hogy ezzel a logikával ugyanez történt volna a vörös zászlóval és az „elvtárs” megszólítással – ezzel szemben a helyzet az, hogy 1914 előtt ezek a szimbólumok az egész munkásmozgalom közkinccsei voltak, és Magyarországon mindegyik az is maradt a két párt egyidejű létezése alatt is. A kommunisták ezt nem átvették, „csupán” azt hirdették, hogy ők az egyedül hiteles hordozói ennek az örökségnek. (Némileg más a helyzet a két háború közötti mozgalmi kultúra termékeit illetően, hiszen amellett már lehet érvelni, hogy az ennek az írásnak a címében megidézett *Bécsi munkásinduló* eredetiben a szociáldemokráciához kötődő szellemi termék, amit csak idehaza sajátítottak ki a kommunisták.)

Az első hatalmi kísérletet, a Tanácsköztársaságot Papp a legújabb szakirodalom alapján elemzi, lényegre törően és magas színvonalon. Érvelése csak egy ponton bicsaklik meg: az, hogy egyedül a magyar kommun vezetői gondolkodtak volna ekkor világforradalomban, mindenki más már alapvetően nemzeti politikusként működött, nem tűnik megfelelően aládúcoltnak. Papp ugyanis egyrészt a német és osztrák szociáldemokratákat említi ellenpontként, ami ekkor már, a magyar kommunistákkal összevetve olyan, mintha almát körtével hasonlítana össze, hiszen e két ország szociáldemokráciája – döntő többségében legalábbis – ekkorra már elvetette a világforradalmat mint elérendő célt. Más a helyzet Leninnel és szovjet-orosz vezetőtársaival, akik valóban nem siettek a Tanácsköztársaság segítségére, de maga Papp mutatja ki, hogy kezük ebben egyáltalán nem volt szabad, hiszen éppen 1919-ben nézett szembe a vörösök által uralt orosz magterület a leghevesebb fehér támadásokkal, azaz nem azért nem léptek Budapest védelmében, mert nem voltak eléggé internacionalisták, hanem mert a saját bőrükre ment éppen a játék. Ha már ekkor feladták volna a világforradalmat mint célt, miért került volna sor az 1920-as lengyelországi háborúra vagy akár az 1921-es Márczakciónra? Feltehetően hosszabb út vezetett a „szocializmus egy országban” koncepciójáig.

Az illegalitás évtizedeit némileg távolítva szemléli a szerző – alapvetően joggal, hiszen a korábban említett szempont mellett valóban meddő dolog lenne a „nyílt sisakos” és a „fedésben” történő fellépések egymást váltogató hosszabb-rövidebb periódusait részletesen tárgyalni egy ilyen kötetben. Az 1935-ig terjedő időszakra jó döntés volt alapvetően Borsányi György Kun Béla-biográfiájára támaszkodni, feltehetően mindmáig ez a mű igazít el legjobban a párt és a mozgalom körüli történetek, folyamatok labirintusában. A fentebb írottak mellett megjegyzendő mindazonáltal, hogy az előtörténethez hasonlóan itt is leegyszerűsítőnek

tűnik az ún. Landler-frakció jellemzésénél az arra való hivatkozás, hogy Landlerben több maradt meg a szociáldemokrata reformizmusból. Ha ez így volt, miért lehetett így? Így volt-e a frakció más reprezentánsai, pl. Lukács György vagy Révai József esetében? Ennek megválaszolásával adós marad a kötet.

Legkevésebbé irigylésre méltó helyzetben a kommunista mozgalom tárgyalásakor a történész alighanem az 1936–1939 közötti évek vizsgálatakor van, amikor is a párt hazai szervezeteinek 1936-os felszámolása és azok újjászervezése közötti káoszban kellene rendet tenni. Papp István alapvetően az 1945-öt követően játszott szerep alapján a fiatal kommunista értelmiségiek és a népi mozgalom közötti kapcsolatot, a Márciusi Frontot, illetve az emögött álló népfrontpolitikát mint stratégiát emeli ki. Döntésével alapvetően egyet lehet érteni, ám az bizonyos szempontból további árnyalásra szorul: az értelmiségiek közötti népfrontos mozgalom felkeltette ugyan a korabeli Magyarország politikai rendőrségének figyelmét, a törvény teljes szigorával mégsem csaptak le rá, mindössze néhány évig elhúzódó, majd nem túl „fájdalmas” ítélettel záruló büntetőperekre került sor. Más volt azonban a helyzet, ha valóban a „néppel”, a vidéki földmunkásokkal kívántak a kommunisták kapcsolatba kerülni: az 1937. júniusi orosházi (pontosabban gyopárosfürdői) találkozós és a csendőrség rajtaütése, majd az ebből kialakított monstre viharsarki per mint a Márciusi Front elleni fellépés ellenpontja hiányzik a kötetből. Ez annál is inkább így van, mert fontos szempontokkal gazdagítaná a „kik a kommunisták?” kérdésre adott választ is, ugyanis nem egyértelmű, hogy a találkozót szervezők valóban a párthoz vagy inkább valamely honi, frakciónak bélyegzett kommunista mozgalomhoz kapcsolódtak-e. Voltak közöttük, akik korábban a Weisshaus Aladár nevével fémjelzett „népmozgalom” tagjai voltak, de Demény Pál alakja is felsejlik a háttérben.

Ha már Demény: vele kapcsolatban téved talán a legvékonyabb jégre a szerző a kötetben. Tényként közli ugyanis a hazai kommunisták renegátjával kapcsolatosan, hogy az 1940-es évek elején saját pártot hozott létre. A későbbiekben ezt a tömörülést Papp következetesen „Kommunisták Magyarországi Pártja” néven említi. Ha állítása igaz, akkor megáll a moszkoviták vádja, azaz Demény tényleg „frakciózott”. De valóban így volt-e? Azokból a forrásokból, amelyekre Papp is támaszkodik – akár Demény visszaemlékezése, akár más lenne az –, adatolni annyit lehet, hogy a Demény-mozgalom 1944-ben két röpcédulát terjesztett, amelyeket „*Kommunisták Magyarországi Pártja*” néven írt alá – elkülönítve önmagukat az „ortodoxoktól”, akik ekkor Békepárt néven léteztek. Ezt bizonyítéknak tekinteni azonban még nem lehet, hiszen 1938-ban Deményék „*Szociáldemokrata párt*” aláírású röplapot terjesztettek, mégsem vetődött fel senkiben sem, hogy az MSZDP-vel szemben új pártot alapítsanak. Az egyelőre ismert „deményista” visszaemlékezések mozgalomként nevesítik politikai tömörülésüket, párt szervezéséről nem tudni. Az eddig ismert forrásanyagból legalábbis merész következtetés tényként kezelni egy Demény vezette önálló KMP meglétét.

Az 1945-öt követő évtizedeket bemutató fejezetek egyszerre széles körű és mély témaismeretről tanúskodnak, imponáló mennyiségű szakirodalom feldolgozásával készültek, a bevezetőben említett kérdésekre fókuszálva releváns összefoglalót adnak a folyamatokról. Nyilván akadnak benne vitatható, sőt vitára ingerlő megfogalmazások – érdekes lenne megtudni, mit gondol arról a szakma, hogy az 1953–1956 közötti periódust „Nagy Imre-korszak” néven illeti Papp? Ugyanígy vitára adhat okot, ahogy látványosan sorolja mindazon programpontokat, amelyeket interpretációja szerint Kádár János a kivégzett miniszterelnöktől vett át. Utóbbi esetben talán nem lett volna haszontalan utalni rá, hogy itt az 1953-as, de legjobb indulattal is az 1956. október 23-i Nagy Imréről volt szó, hiszen a nemzeti függetlenségre, a többpártrendszerre irányuló követelések átvétele nyilván nem fért bele a kádári logikába – a társadalompolitikai nyitásra, az életszínvonal kérdéseire és a rendszer lazításaira vonatkozók annál inkább.

A könyv legfontosabb megállapítása mégis az, hogy a Kádár-korszak legnagyobb része már nem volt kommunizmus, „csak” kommunista diktatúra. Izgalmas kihívás fellelni azt a pillanatot, amikor már nem számított, hogy a „létező szocializmus” az elképzelttől egyre távolabb kerül, az ideológia pedig már nem is törődik azzal, hogy e szakadékok áthidalja, megelégszik a „Tovább a lenini úton!” kiüresedő jelszavával. Papp e mozzanatot valahol 1973/74 körül véli megtalálni, egyrészt Király István ideológusi szerepvállalásának felidézésével (mindennapok forradalmisága, szocialista hazafiság mint kategóriák), másrészt Lukács György tanítványainak a magyar tudományos életből való kiszorításával („filozófusper”), illetve ezzel párhuzamosan ugyanők marxizmustól való elfordulásával. A címben szereplő 1989-es záró dátum indokoltsága mellett szól mégis, hogy a szerző felidézi az akkor megalakult Baloldali Alternatíva Egyesülés programját, rámutatva, hogy voltak a bomló MSZMP-ben is értelmiségiek, akik az addig vallott ideológiában keresték a választ a rendszerváltás korszakának kérdéseire is – igaz, nagyon szűk körben.

A könyvön végigtekintve egy dologgal a recenzensnek még mindenképpen foglalkoznia kell, és ezt igen nehéz szívvel teszi. Szóvá kell ugyanis tennie, hogy a szövegben lépten-nyomon felfedezhetők az elemzés tartósan magas színvonalához méltatlan pontatlanságok, tévesztések. Még a leginkább elírásnak tekinthető, hogy Marx *Louis Bonaparte brumaire 18-ája* című brosját „Bonaparte Napoleon Brumaire tizenennyolcadikája” címen említi (27. o.), ehhez hasonló Alpári Gyula mozgalmi nevének eltévesztése, a könyv 123. oldalán ugyanis „Július”-ként szerepel, holott nem a nyári hónapról, hanem keresztnevének németesítéséről van szó: „Julius” lenne a helyes alak. Tartalmi probléma már, hogy a KIMSZ mozaikszó feloldásaként „Kommunista Ifjómunkások Szövetsége” olvasható (133. o.), noha *Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége* lenne a helyes. Hasonló a hiba a 226. oldalon, ahol a koalíciós pártok elsorvasztására szolgáló ernyőszervezetet „Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfront”-ként emlegeti *Magyar Függetlenségi*

Néppfront helyett. A szakszervezeti mozgalom csúcsszervét csak annak „gleichschaltolása” után, 1948. októbertől nevezték „Szakszervezetek Országos Tanácsá”-nak, 1945-ben – a könyv 187. oldalán olvashatóhoz képest – a Szakszervezeti Tanács volt a helyes alak, amelyet Papp jogosan említ rövidebben „Szaktanács”-nak, hiszen valóban ez volt a korabeli bevett név. A forradalom alatt megalapított Magyar Szocialista Munkáspárt operatív vezető szerveként „Ideiglenes Intéző Bizottság” olvasható a 282. oldalon, ami félreviheti a laikus olvasót: az október 31-től november 4-ig (majd később a jugoszláv követségen) létező testület neve *Intéző Bizottság* alakban korrekt, az *Ideiglenes Intéző Bizottság* megnevezést éppen a berendezkedő kádári MSZMP vezető szerve használta 1956. november 11-től. Mindezek szörszálhasogatásnak tűnhetnek, de nem azok. A kötetet a szerző nyilván széles körű használatra szánta, az alkalmas is erre, ám e tévesztések félreértésekre és/vagy rossz tudás rögzülésére adhatnak okot.

Ha a fentiek alapján az olvasóban az a kép alakulna ki, hogy a recenzius véleménye a könyvről negatív lenne – nos, ez egyáltalán nincs így. Ha tér lenne rá, sokszorosan aláhúzza szerepelnének itt frappáns elemzések, jól eltalált mondatok, az elvégzett munka nagysága pedig önmagában tiszteletet parancsoló. Papp István könyvében megvan a potenciál, hogy hosszú távon is kézikönyvként forgassák a hazai kommunista mozgalom története témájában – nagy szükség lenne viszont a szövegben maradt hibák kiküszöbölésére, javítására, hogy a kötet ki is tudja tölteni e potenciált.

=== Hivatkozott irodalom ===

Borsányi, 1971

Borsányi György: „*Munkát! Kenyeret!*” *A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon, a gazdasági válság éveiben, 1929–1933*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Kirschner, 1988

Kirschner Béla: *A Blum-tézisek. A KMP stratégiai vonalának alakulása, 1928–1930*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Liptainé, 1971

Liptai Ervinné: *A Magyarországi Szocialista Munkáspárt, 1925–1928*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Morina, 2023

Morina, Christina: *The Invention of Marxism: How an Idea Changed Everything*. Oxford University Press, Oxford.

Pintér, é. n. [1988/89]

Pintér István: *Útkeresés, fordulat a KMP politikájában, 1931–1936 III.* Kézirat.
Politikatörténeti Intézet Könyvtára.

Pintér, 1968

Pintér István: *Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért, 1941. június – 1944. március.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Pintér, 1970

Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás, 1944. március 19. – 1945. április 4.*
Kossuth Kiadó, Budapest.

Szabó, 1970

Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése, 1919. – 1925.*
Kossuth Kiadó, Budapest.

Zágoni, 1963

Zágoni Ernő: *A magyar kommunisták a munkásegységért, 1939. – 1942.*
Kossuth Kiadó, Budapest.

Kulcsszavak

=====

forradalom, kommunista mozgalom, recenzio

= *They Were the Winning Vanguard* =

/// A BOOKREVIEW ON

**Papp István: *A magyar kommunisták, 1918–1989*
[The Hungarian Communists, 1918–1989]**

Jaffa Kiadó, Budapest 2024. 398 p.

István Papp's new book represents the first attempt to write a concise history of the Communist movement in Hungary. The author's approach is mainly a chronological one, however, he does not focus on events but on ideas and dilemmas within the communist party and its intellectual circles (so-called 'history of problems'). His crucial term is 'adaptation' – with a dual meaning. On the one hand, communists in power had to modify their ideology everywhere when facing reality—on the other hand, especially the Hungarian communists had to adapt either pure Marxism or the practice of Stalinism to the conditions given in their home country. Within this framework, in Papp's view, there were three attempts to implement communist ideology in Hungary: in 1919, in 1944/45 and in 1956. The author claims that the communist movement as such vanished when these dilemmas ceased to exist within Hungarian communist thinking. Afterwards, a communist party formally remained in power until 1989, but without definite aims (besides withholding political power). Despite some mistakes in terminology, Papp's work can be considered a remarkable contribution to the scholarly discussion on communism in Hungary.

Budapest XIV. ker., Stefánia (Vorosilov) út, Petőfi-kollégium, történészhallgatók a könyvtárban, 1949.

Fortepan / Kovács Márton Ernő

/// Katona Klára

=== Iránytű ifjú történészeknek ===

**Bevezetés a történettudományba és
a történelemkutatás módszereibe.**

Szerkesztette: Kerepeszki Róbert és Schrek Katalin

Budapest, Kronosz Könyvkiadó, 2023, 368 oldal

A Debreceni Egyetem „Bevezetés a történettudományba, a történelemkutatás módszereibe és a közgyűjtemények használatába” címmel 2021-ben indította projektjét, melynek szélesebb körben hozzáférhető eredményeként megjelent az ismertetőnk tárgyát képező, hasonló című kötet. E körülményből is következtethetünk arra, hogy a kiadvány elsősorban a felsőoktatásban használható tankönyvként értelmezhető. Főként történész-hallgatók számára készült kézikönyv, ami megismerteti az olvasót a történészszakmához kapcsolódó munkamódszerekkel, fogalmakkal, szabályokkal. Amint azt a kötet borítóján elhelyezett ábra (a háttérrel szolgáltató, jórészt sötétben maradó térképen elhelyezett arany-ezüst iránytű) is sugallja: egy útmutató, melynek segítségével eligazodhatunk a tör-

téneti források rengetegében vagy egy tudományos írás megalkotásának útvesztőjében, miközben világossá válnak az olyan fogalmak, mint a „kontrafaktuális történetírás”, a „módusz” vagy az „absztrakt” műfaja.

A könyv mellett a szerzők létrehoztak egy, ez ideig kizárólag a Debreceni Egyetem belső hálózatán hozzáférhető elektronikus tananyagot, amely nem a kötet online hozzáférhető változata, hanem különböző feladatsorokkal azt kiegészíteni

hivatott segédlet (l. Nagy Délia és Szilasi Gréta ismertetőjét¹). Tekintve, hogy a recenzius – vélhetően a kötet több, sőt reményeink szerint egyre népesebb számú olvasójához hasonlóan – nem tudott tapasztalatokat szerezni erről a tananyagról, jelen írással kizárólag a papíralapon publikált kiadványt kívánja ismertetni.

A 365 oldalas kötetnek nemcsak a terjedelme, hanem szerzőgárdájának létszáma is impozáns. Tíz, a történettudomány különböző területein jártas szakember vállalta, hogy négy fejezetben, azokon belül a törzsszöveget tekintve összesen 42 alfejezetben taglalja „a történész mesterségét”, egyszersmind megkísérelje enyhíteni azt a nyomást, ami a történelem alapszakos hallgatókban vélhetően a szakdolgozat elkészítésének kényszere okoz. A szerzők zöme egyetemi oktató, publikációs listáik alapján találunk közöttük a 19–20. századi Kelet-Európával (Fedeles-Czeferner Dóra, Kerepeszki Róbert, Szendrei Ákos) foglalkozót éppúgy, mint ókorászt (Kapi Péter, Takács Levente) vagy eszmetörténészt (Schrek Katalin). Rajtuk kívül közgyűjteményekben (levéltár, múzeum) dolgozó történészekhez (Bodovics Éva, Novák Ádám) köthetők egyes alfejezetek. A már tapasztalt, de még a fiatalabb történészgenerációhoz tartozó szerzők mellett két doktorandusz (Kázmér László, Sipos Nikoletta) is jegyez 2-2 alfejezetet. Nem tűnik túlságosan a valóságtól elrugaszkodottnak az a feltételezés, hogy oktatói és munkatapasztalataik is hozzájárulhattak ahhoz, hogy szükségét érezzék egy sokoldalúan felhasználható módszertani tematikájú kötet megírásának, azonban nem ezt, hanem annak időszerűségét jelölték meg kiindulási alapként a szerkesztők.

A könyv előszavában – melyben a mű által elérni kívánt célt, valamint nagyobb egységeinek témáit is rögzítették – példákkal bizonyítják, hogy hasonló tárgyú munkák magyar szerzőktől csekély számban és kizárólag több évtizeddel a jelen kötet kiadása előtt készültek (lásd Kávássy Sándor 1963-ban megjelent felsőoktatási jegyzete², Lederer Emma 1950-es, 60-as években kiadott vonatkozó jegyzetei,³ Szabó István 1951-es kiadású tankönyve⁴ vagy a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* címet viselő, 2003-ban publikált többszerzős kötet⁵). Bár az Előszóban nem tettek említést a külföldi szerzők által magyar nyelven is kiadott módszertani munkákról, azokat – egyes idegen nyelven megjelent kiadványokkal együtt – a vonatkozó irodalomjegyzékben felsorolták.

Amint arra már utaltam, a kötet nem kizárólag a történeti kutatások módszertanának ismertetésére szorítkozik. Noha a cím azt sugallja, és maguk a szerkesztők is rámutattak arra, hogy a témával kapcsolatos ismeretanyagnak csupán a töredékét tették közzé ezzel a kiadvánnyal, a teljességre törekvés is tetten érhető.

1 = = Nagy–Szilasi, 2024.

2 = = Kávássy, 1963.

3 = = Lederer, 1950; 1958; 1962.

4 = = Szabó, 1951.

5 = = Bódy – Ö. Kovács (szerk.), 2003.

A könyvvel a szerzők a történelmi munka minden mozzanatához, a kutatómunkától az adott írásmű létrejöttéig igyekeztek a gyakorlatban felhasználható ismereteket nyújtani. Az alkotók jelentős hangsúlyt helyeztek a szakdolgozat készítésének mikéntjére is, ez utóbbi téma boncolgatásához könyv alakban használható segítséget a módszertani műveknél is kevesebb publikáció nyújt. A két témakör együttes tárgyalására pedig, a magyar nyelven megjelent írásokat tekintve, mind ez idáig nem volt példa.

Túl a formai megjelenítés természetesnek vehető egységességén, a könyv szerkesztésének módja, valamint az egyöntetűen szakszerű, ám közérthető nyelvezet és egyenletes stílus miatt az olvasóban nem merül fel sem az a benyomás, hogy egy kötetben megjelenített két különböző munkával, sem az, hogy több, egymással csak laza kapcsolatban álló írások halmazával ismerkedik éppen.

Ugyanakkor a könyv szerkezeti egységei kialakításának logikussága, következetessége miatt attól sem kell tartani, hogy egy nehezen átlátható szövegfolyamban kénytelen tájékozódni az érdeklődő. Egyszerűen fogalmazva: a kötet könnyen használható. Ezt a megállapítást indokolja egyrészt a legkisebb szerkezeti egységek (alfejezetek) viszonylagos rövidsége (egy alfejezet átlagosan 7-8 oldal, és egy esetben sem haladja meg a 22 oldalnyi terjedelmet), ezeken belül az ábrák, illusztrációk használata, az egyes fogalmak, illetve a mondanivaló kulcsszavainak kiemelése, valamint a más alfejezetekre történő utalás a szövegen belül figyelemfelkeltő, de az olvasást nem zavaró módon.

Az olvasást nem töri meg a lábjegyzetek alkalmazása sem, lévén jegyzetekkel egyáltalán nem látták el a művet. Ennek a szerkesztési módszernek következménye egyrészt az olvashatóság, másrészt az, hogy az idézetek, illetve a hivatkozások visszakereshetősége nehézkes, kizárólag a könyv irodalomjegyzéke segítségével nem lehetséges. Példával alátámasztva e megállapítást: a „3.10. Audiovizuális források” című alfejezetben szót ejtettek többek között a médiaforrások lehetséges kategorizálásáról, a hitelesség kérdéséről, az elemzésüknél figyelembe veendő szempontok, mint a kontextus vagy az előállító intézmény és a lehetséges hatások vizsgálatáról. Emellett módszertani javaslatokat fogalmaztak meg az audiovizuális források kritikai elemzéséhez, megvilágítva a narratív, a szemiotikai (jeltani), az ideológiai és a recepciótörténeti elemzések közötti különbséget. Az alfejezetet egy, a filmhíradók elemzéséhez felhasználható „javaslatcsomaggal” zárták, benne a legfontosabb hazai és európai filmhíradók (brit, olasz, francia) internetes adatbázisának linkjével, valamint ezen források elemzésénél (is) alkalmazható szempontokkal. Ezt a kisebb szerkezeti egységet magába foglaló fejezet végén található irodalomjegyzékben az alfejezet tartalmával kapcsolatban számos (nem hivatkozott) írásmű szerepel, de ezek között nem találjuk annak az idézetnek („*bizonyos médiumok bizonyos üzenetei bizonyos időkben bizonyos hatást gyakorolnak a közönség bizonyos részére*”) a forrását, melyről a törzsszövegből annyi tudható, hogy Carroll J. Glynn

és Irkwon Jeong 2003-as publikációjából⁶ származik. Ehhez hasonlóan hiányzik a forrásmegjelölés a példaként szereplő történeti munkák (Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*, Lorenzo Valla: *Constantinus hamis adományleveléről*) vagy a szerzők egy-egy sommázó megállapítását mintegy megerősítő idézetek (lásd fent) esetében.

A kötet műfaját tekintve azonban elfogadható ez a szerkesztési koncepció, mivel e kézikönyv célja a gyakorlatban felhasználható ismeretek átadása, így a jegyzetek hiánya nem róható fel. Felmerülhet az is, hogy a hivatkozások elhelyezése a kezelhetőség rovására ment volna.

A könnyű értelmezhetőséget és az eligazodást segíti az is, hogy a fontosabb fogalmak példákkal kiegészített magyarázatát szövegdobozokban, pontosabban a törzsszövegtől némiképp elkülönülő, ikonokkal illusztrált bekezdésekben helyezték el, mely ikonok a kiemelés kategorizálását (pl. összefoglalás, definíció, javaslat, idézet vagy fontos információ) hivatottak megjeleníteni. A szövegdobozokkal való kiemeléseknek egyrészt figyelemfelkeltő funkciója van, emellett esztétikai szempontból is méltánylandó megoldás, mert jobban tagolhatóvá teszi a törzsszöveget, illetve magát az adott alfejezetet. Hasonlóan fontos, hogy a szövegdobozos bekezdéseket alkalmazva a különböző szempontokból lényegesnek tekintett elemeket oly módon lehet megjeleníteni, hogy azok nem folynak össze és válnak egyszerűen az adott szerkezeti egység zanzásított változatává. A szakkönyvekben a kiemelések ezen típusát általában nem használják, gyakorta egy összegzést helyeznek el az egyes fejezetek végén. A szövegdobozokhoz külön a kategóriák szerint csoportosított és ikonokkal megjelölt jegyzéket készítettek. Ennek segítségével az érdeklődésre éppen számot tartó téma vagy alfejezet gyorsan megtalálható és önállóan is használható.

A négy nagyobb szerkezeti egység (fejezet) felépítése egymáshoz hasonló: a tartalomjegyzék, valamint változó számú alfejezet után külön szerkezeti egységet képeznek az ellenőrző kérdések, valamint a felhasznált és ajánlott irodalom jegyzéke. Az előbbi egy pontokba szedett, a fejezet tartalmától függően változó számú kérdésekből álló lista, melynek szerepe, hogy az olvasókat, még inkább a történészhallgatókat segítsék a kötet tananyagi elemeinek elsajátításában. A kérdések nem eldöntendőek, megválaszolásuk inkább esszéjellegű összefoglalókat igényelnek, így az egyes kérdéssorok lefedik a hozzájuk kapcsolódó fejezetek teljes tartalmát.

Az irodalomjegyzékekben – az utolsó fejezet kivételével – a publikációk felsorolása után rövid válogatást is közreadtak a hasznosnak ítélt, általában valamely (magyar vagy külföldi) közgyűjteményi adatbázisra mutató linkekből.

6 = = Feltehetően a Public Opinion and the Media címmel megjelent cikkekre utaltak (lásd https://www.researchgate.net/publication/292726965_Public_Opinion_and_the_Media – utolsó letöltés: 2025. március 21.).

A „Történelem és történettudomány” címet viselő első (számozását tekintve második) fejezetben a szerzők a történelem, a történettudomány fogalmi meghatározása mellett az utóbbi alpműfajainak ismertetésére, valamint közgyűjteményi háttérének, ezen belül a könyvtárak, levéltárak, múzeumok általános feladatainak felvázolására is sort kerítettek. Ugyanebben a fejezetben kapott helyet egy kitekintés azokról a jelenségekről, melyekkel a történettudomány művelői napjainkban szembesülnek: a digitalizációról, a mesterséges intelligencia alkalmazásáról vagy éppen a globalizáció indukálta tematikai változásokról.

A „Forrásismeret” című fejezetben a forráskritika alapjaival, valamint egyes forrástípusokkal ismertetik meg az olvasót. Mintegy bevezetesként a források csoportosításának különféle lehetőségeiről esik szó, a fókuszban az írott forrásokkal és némiképp mellékesen az egyéb (tárgyi, szellemi, vegyes) forrástípusok alapvető jellemzőivel. Ezt követően külön alfejezet tárgyalja a forrásértékkel és a forráskritikával kapcsolatos általános kérdéseket. Itt a két fogalmat szorosan összekötik: a forrásérték megállapítását is forráskritikának nevezik, ami levéltáros szemmel talán kissé szokatlan, de kutatói megközelítéssel nézve érthető, hiszen az utóbbi esetben az a kérdéses, hogy az adott forrás a választott témához hogyan illeszkedik, nem pedig az, hogy egy iratanyag hordoz-e olyan minőségű vagy mennyiségű információt, ami miatt megőrzésre érdemes.

Az alfejezet erénye, hogy ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen kérdéseket célszerű feltennie a kutatónak egy-egy forrás vizsgálatakor, különös tekintettel az írott forrásokra. „Egy forrás nem forrás!” – tartotta a sokat hangoztatott közhely, óva intve a történészhallgatókat, nehogy egyetlen dokumentumból messzeemenő következtetéseket vonjanak le, bármilyen lelkesítő is legyen az általa sugallt elképzelés. Ez a mondat nem szerepel ugyan e fejezetben, de az ezzel közvetített figyelmeztetés igen: az alfejezetben rámutatnak a forrásokban szereplő adatok valóságtartamának mindenkorai kérdésességére és az egyéb forrásokkal való összevetés szükségességére is. Kiemelték az elfogultság veszélyét, hangsúlyozva, hogy ez mind a forrás szerzőjének, mind pedig magának a kutatónak a sajátja lehet; figyelmeztetve ez utóbbit az abból eredeztethető tévutak lehetséges irányaira is. Fontosságának megfelelően nem kizárólag az ezzel a címmel ellátott alfejezet, hanem lényegét tekintve a nagyobb fejezet egésze is a forráskritika témaköréhez tartozik, noha kizárólag a címetek tekintve a különböző forrástípusokról szól.

A forrásoknak a könyvben alkalmazott felosztása szokatlannak tűnhet, mivel szakít a hagyományos, a történelem egyes segédtudományaihoz (pl. oklevéltan, címertan, pecséttan, ikonográfia) köthető kategorizálással. Az itt szereplő csoportok, melyek tárgyalásának egy-egy alfejezetet szenteltek: sajtóforrások, egodokumentumok, statisztikai források, levéltári források, oral history interjúk, vizuális források, térképek, audiovizuális források, feliratok, tárgyi források. Figyelembe véve a történész hallgatók előtt leggyakrabban álló feladatokat (szeminárium, valamint szakdolgozat készítése) és a forrástípusokhoz való hozzáférést illető

lehetőségeiket, az alkalmazott felosztás elfogadható, ha a cím alapján nem is minden esetben érthető (lásd alább).

Az alfejezetek majd mindegyikét egyetlen szándék hatja át: felkészíteni az olvasót az éppen tárgyalt forrástípus minél hatékonyabb elemzésére, de anélkül, hogy túlságosan elmerülne egy-egy részletkérdésben. Éppen ezért nem kapunk történeti áttekintést az adott forrástípusról vagy az arra épülő önálló tudományról, eltérően a történeti segédtudományokat tárgyaló szakkönyvektől. Összevetve ilyen munkákkal,⁷ megállapítható, hogy pusztán e kézikönyv segítségével nem szerezhethetünk mélyebb ismeretet, de alkalmunk nyílik gyorsan áttekinteni a forrástípusra vonatkozó alapvető tudnivalókat (beleértve a kapcsolódó online adatbázisokat is) melyek birtokában már nagy biztonsággal megítélhetjük annak a kutatásunkhoz való felhasználhatóságát. (Például a feliratok terén nem nyerhetünk ugyan betekintést a korai gótikus minusculákkal kapcsolatos problémakörbe, vagy nem tudhatjuk meg, hogyan nézett ki egy ligatúra, de megismerkedhetünk a feliratok közzétételének alapszabályaival, az elemzéseknél használt fontosabb idegen szakszavakkal és azokkal az internetes oldalakkal, online feliratkatalógusokkal, melyek közlik az újonnan fellelt vagy már korábban publikált forrásanyagot.)

A továbbiakban nem kívánjuk részletezni külön-külön az egyes alfejezetek tartalmát, de ezek közül néhánynak esetleg nem várt sajátosságát szeretnénk kiemelni. Ilyen lehet például, hogy a statisztikai források alfejezetben a 15–19. századi adóösszeírások és választói névjegyzékek mellé e típusba sorolták az anyakönyveket is. Ennek indoka, hogy a szerzők nem kizárólag a statisztikai adatokat tartalmazó forrásanyagot tekintették e kategóriába tartozónak, hanem a statisztikák készítésére felhasználható forrásokat is. Említésre méltó továbbá, hogy külön hangsúlyt helyeztek a kinyert adatok, adatsorok megjelenítésének lehetséges módozataira is.

A „levéltári források” alfejezet címéből esetleg azt a téves következtetést lehet levonni – az egyes levéltárakban ugyanis akár a fent felsorolt forrástípusok mindegyike hozzáférhető –, hogy külön forráscsoport jelöltek így a szerzők, azonban ebben a magyarországi levéltári rendszer felépítéséről és a levéltári anyagok kutatásának általános szabályairól szerezhet információkat az érdeklődő. E vonatkozásban megkérdőjelezhető, hogy mennyiben volt célszerű kitérni az inkább a levéltári munkával kapcsolatos tevékenységek (pl. az iratanyag előkészítésére vagy tárolására vonatkozó információk) részletezésére, annak fényében, hogy a pontos hivatkozás alapját képező jelzet fontossága nem kap ilyen mértékű hangsúlyt.

Az oral history interjúkról szóló alfejezet tartalma a fiatal kutatók számára több okból egyszersmind több szempontból is felhasználható. Nem csupán a műfaj kialakulásáról és a kritikával vizsgálандó elemekről kapunk információkat, hanem az interjúkészítés menetéről, a feltevésre érdemes kérdéstípusokról is. Tehát az alfejezet nem kizárólag e forrástípus elemzésére, hanem annak előállítására vo-

7 = = Lásd Bertényi, 2006.

natkozó tanácsokkal is igyekszik ellátni olvasóját. Szövegdobozai egyikében a magyarországi gyűjtemények mellett három angol nyelvű (amerikai és egy brit), részben magyar vonatkozású archívum is helyet kapott.

A legrövidebb, mindössze 30 oldalból álló fejezet „A történelem kutatása” című. Ebben a szerzők gyakorlati segítséget nyújtanak a kezdő történészeknek a megfelelő kutatási téma megtalálásához; továbbá praktikus tanácsokkal látják el őket a kutatói munka, illetve az adatgyűjtés minél eredményesebbé tételéhez. Kitértek a kutatási terv elkészítésének szempontjaira, a cédulázás műveletére, a levéltári kutatások előkészítésének módjára, valamint a szakirodalmi és közgyűjteményi információk kereséséhez használható legfontosabb elektronikus adatbázisokra. Mindezek mellett sort kerítettek az adatmentés jelenleg alkalmazható módjainak ismertetésére is. E fejezettel igyekeztek orientálni a kezdő kutatót, hogy azok elkerülhessék az ideálisnak nem tekinthető kutatási témák (az általános vagy elvont, esetleg a már alaposan feltárt vagy éppen a kutató számára érdektelen kérdéskörök) választásából adódó nehézségeket.

Példákat találhatunk arra, hogyan lehet specifikálni egy túlságosan tágan behatárolt témakört, és arra is, hogy egy konkrét téma esetében milyen kérdéseket célszerű feltenni, hogy érdemben tudjuk vizsgálni azt. Külön szövegdobozban szerepelnek a jó kutatási terv lényegesebb tartalmi elemei. Nézetünk szerint egy reálisnak tekinthető kutatási terv összeállítása a kutatandó témával, annak forrásanyagával kapcsolatban nem kevés előzetes ismeretet és tapasztalatot igényel, melyek hiányában a terveket roppant gyorsasággal felülírhatja jószerével bármi, amivel a kutató a munkája elején szembesül. Ezért még az első szakdolgozat előtt álló történészek számára megkérdőjelezhető lehet ennek a szakasznak a hasznossága, azonban méltánylandó a szerzők figyelmeztetése, miszerint a pályázatok kapcsán általában előírás a kutatási terv megléte. Szintén jól alkalmazható ismereteket tartalmaz a források összegyűjtésének mikéntjeit taglaló rész. Itt a jegyzetek („cédulák”) készítésével, a hólabda-módszerrel (a kutatás tárgykörébe tartozó szakirodalom tudományos apparátusának feldolgozása) és a szerzőkövetés (egy, a témával foglalkozó szerző műveinek összegyűjtése) módszerével ismerkedhet az olvasó, és szerezhethet ötleteket az esetenként végeláthatatlannak tűnő anyaggyűjtés folyamának valamelyes mederben tartásához.

Az utolsó fejezet „A tudományos írás” címet kapta. Ebben az írásra való felkészülésről, az alkotói folyamat során jelentkező nehézségekről is szó esik. Ez sajnos nem jelentheti azt, hogy a fejezet elolvasása után a jövőbeli szerzők megszabadulnak mindezekről, de a közösség érzése hozhat némi megnyugvást számukra. Az olvasó a megfelelő címadáshoz, az átkötő elemek használatához is kaphat támpontokat, hasonlóan az általában elvárt információk (pl. historiográfiai és módszertani szakaszok), a különböző jegyzetelési, bibliográfiai adatokkal kapcsolatos követelmények teljesítéséhez.

A kötetet az ábrákhoz és a szövegdobozokhoz készített jegyzék, a név- és tárgymutató, továbbá a szerzők felsorolása zárja, ez utóbbi lista elemeit képezi státusuk és az őket foglalkoztató intézmény megnevezése is.

Bár az alkotók elsősorban felsőoktatási tankönyvnek szánták e munkájukat, annak felépítése és pontos, közérthető nyelvezete, továbbá olvasmányos stílusa miatt bátran ajánlható a történelmet kedvelő, a történészek tevékenysége iránt érdeklődő olvasók számára is.

Mindazokat viszont, akik szereztek már jártasságot a történettudományi kutatás és írás területén, új ismeretekkel feltehetően nem vagy csak kismértékben gazdagítja. Az ő számukra helyenként túlírtnak hathat, illetve megkérdőjelezhető egynéhány adat szerepeltetésének indokoltsága (pl. a levéltári fondfőcsoportok listája vagy az ETO-rendszer felépítése). Ezzel kapcsolatban helyenként – különösen az informatikai vonatkozású alfejezeteknél – felmerülhet a kérdés, hogy már az internet világában „benszülöttek” számító hallgatók részére valóban szükséges-e az információk ilyen mélységű részletezése, de a publikációt tekinthetjük úgy is, mint egy határozott választ erre a felvetésre. (A recenzensek véleménye e tekintetben valamelyest eltér egymástól. Míg a fent említett szerzőpáros a „mai generáció” informatikai tudására, ebből fakadóan egyes, különösen az elektronikus adatbázisok tárgyú alfejezetnek a kelleténél nagyobb, technikai szempontú részletezettségére mutatott rá,⁸ addig Herka Dominik éppen ezen alfejezet hasznosságát hangsúlyozta, igaz, ő inkább az alfejezetben belül az elektronikus adatbázisok tételes bemutatását tekintette erénynek.⁹)

Nem kívánjuk vitatni a szerzőknek azt a véleményét, ami e mű kiadásának időszerűségére vonatkozik. Sajnálatos módon viszont a könyvet akkortájt írták és adták ki, amikor az – immár több nyelven, köztük magyarul is tréningezett – OpenAI chatbotja az internetes felhasználók számára hozzáférhetővé vált. Így bár említést tettek a generatív mesterséges intelligenciák kíváncsatos használatának lehetőségeiről az alkotó folyamatban, de a vonatkozó szakasz – különösen a „hagyományos” információs bázisok elemzéséhez viszonyítva – meglehetősen szűkös. Reméljük, hogy a mű későbbi kiadásaiban súlyozottabban megjelennek az ezzel kapcsolatos tapasztalatok.

Bizonyára számolni lehet olyan vélemények felbukkanásával, amelyek megkérdőjelezzik a történeti kutatásról, írásról szóló kiadványok időszerűségét a jelenlegi, az MI által egyre jobban meghatározott közegben. Az ismertetett kötetben ugyan a szerzők nem érezték szükségét, hogy diskurzust folytassanak e tárgyról, álláspontjukra azonban következtethetünk: a történészeknek munkájukhoz továbbra is szert kell tenniük a források alapos ismeretére, arra a képességre és ismeretanyagra, hogy azokat helyesen tudják értelmezni, a szigorúan következetes gon-

8 = Nagy–Szilasi, 2024.

9 = Herka, 2024.

dolgozásra, emellett kifejezőkészségre, melynek segítségével az általuk konstruált és rekonstruált múltat érthetővé tudják tenni közönségük számára. E könyvvvel igyekeztek megadni mindehhez az alapokat. Bízunk abban, hogy sikerrel.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bertényi, 2006

Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Osiris Kiadó, Budapest.

Bódy – Ö. Kovács (szerk.), 2003

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerkesztette: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest.

Kávássy, 1963

Kávássy Sándor: *A történelem segédtudományai, forrásai és a történelemtudomány módszere*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Lederer, 1950

Lederer Emma: *Bevezetés a történelem forrásaiba: 1. éveknek*. VKN, Budapest.

Lederer, 1958

Lederer Emma: *Bevezetés a történelemtudományba*. ELTE, Budapest.

Lederer, 1962

Lederer Emma: *A történettudomány tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei*. Tankönyvkiadó, Budapest

Szabó, 1951

Szabó István: *Bevezetés a történelem forrásaiba*. VKM, Debrecen.

=== Internetes hivatkozások ===

Herka, 2024

Herka Dominik: Útmutató a történettudományhoz. <https://ojs.lib.unideb.hu/szemle/article/view/14497/12429> (utolsó letöltés: 2025. március 21.).

Nagy–Szilasi, 2024

Nagy Gréta – Szilasi Gréta: Ariadné fonala a múlt labirintusában. <https://ujkor.hu/content/ariadne-fonala-a-mult-labirintusaban-bevezetes-a-tortenettudomanyba-es-a-tortenelemkutatas-modszereibe> (utolsó letöltés: 2025. március 20.).

Kuny Domokos Múzeum a várban. A Szőnyben talált, a Brigetio római-kori település ásatásán előkerült, 2. századból származó freskó-töredék összeállítása. Tata, 1964.

Fortepan / Bojár Sándor

Kulcsszavak

=====

recenzió, történeti emlékezet, tudomány

= Compass for Young Historians =

/// A BOOKREVIEW ON

***Bevezetés a történettudományba és
a történelemkutatás módszereibe***

**[Introduction to the science of history and research
methodology]**

Edited by Róbert Kerepeszki and Katalin Schrek

Kronosz Könyvkiadó Kft., Budapest, 2023. 365 p.

In this book, ten professionals of different fields of historical research reveal the working methods of historians. All of the authors are researchers, and most of them are also university lecturers. With this background, the authors are aware of students' needs and deficiencies in connection with scientific research, so they created a textbook for budding historians and university students. This book is a guide that leads the readers along the entire process of creating a scientific paper, especially a thesis, and a useful collection of practical advice too. The book explains the main activities in an archive, a library or a museum, the types of sources (including maps, ancient inscriptions and oral history interviews), the genres of historiography, and the various methods of research and writing. The general rules and requirements of a scientific publication are clarified too. However, the appearance of AI and the consequences of its use is discussed only briefly.

= = = E számunk szerzői = = =

EÖRSI LÁSZLÓ: történész, tudományos munkatárs, 1956-os Intézet Alapítvány,
Wesley János Lelkészképző Főiskola

HORVÁTH JÁKOB JÁNOS: történész, PhD-hallgató, Eötvös Loránd
Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi
Doktori Iskola, Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program

KATONA KLÁRA: levéltáros, ÁBTL

OROSZ FERENC: biokémikus, tudományos tanácsadó, HUN-REN TTK Molekuláris
Élettudományi Intézet

RAINER M. JÁNOS: történész, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus
Egyetem Történelemtudományi Intézet, Új- és Jelenkori Történeti Tanszék

SZILÁGYI GÁBOR: történész, tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

VUKMAN PÉTER: történész, habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán
Tanulmányok Tanszék

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.